

УДК:41 (А 13)

Зафарбек АБДУСАМАДОВ,

Старший преподаватель кафедры Общего языкознания УзГУМЯ

E-mail: zafarabdusamadov88@gmail.com

На основе рецензии профессора КГПИ, д.ф.н. Д. М. Жамолиддиновой

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NAMING FEATURES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

A number of scientific studies on the theory of phraseological units are conducted in world linguistics, and these studies continue to this day, since phraseological units are formed on the basis of nationality, society is developing, ties between nations are expanding, as well as their mental characteristics. In particular, the comparison of phraseological units of the onomastic component with various system languages is one of the urgent tasks facing modern linguistics. This article is devoted to the description of the features and scientific classification of phraseological units of onomastic composition in the English and Uzbek languages in the context of global linguistics, as well as the factors of the formation of these units in the linguoculturological aspect.

Keywords: phraseological unit, onomastics, anthroponym, toponym, ethnonym, acronym, bibleism, reality, zoonym, oikonym, component, classification, diverse languages, folklore characters, legends, myth.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NOMLASH XUSUSIYATLI FRAZELOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida frazeologik birliklar nazariyasi bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda va bu tadqiqotlar hali ham davom etmoqda, chunki frazeologik birliklar millat asosida shakllanadi, jamiyat rivojlanadi, xalqlar o'rtasidagi aloqalar kengayadi, shuningdek ularning aqliy xususiyatlari, Xususan, onomastik komponentning frazeologik birliklarini turli xil tizimli tillar bilan taqqoslash zamonaviy tilshunoslikda duch keladigan dolzarb vazifalardan biridir. Ushbu maqola global tilshunoslik nuqtai nazaridan ingliz va o'zbek tillarida onomastik tarkibning frazeologik birliklarining xususiyatlarini va ilmiy tasnifini tavsiflashga bag'ishlangan, shuningdek, lingvokulturologik jihatdan ushbu birliklarni shakllantirish omillari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, onomastika, antroponim, toponim, etnonim, astronom, oykonimika, komponent tasnifi, turli xil tillar, folklor belgilar, afsonalar, afsona.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ОСОБЕННОСТЯМИ НАИМЕНОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В мировой лингвистике ведется ряд научных исследований по теории фразеологических единиц, и эти исследования продолжаются до сих пор, поскольку фразеологические единицы формируются на основе национальности, развивается общество, расширяются связи между нациями, а также их ментальные особенности. В частности, сравнение фразеологических единиц ономастического компонента с различными системными языками является одной из актуальных задач, стоящих перед современной лингвистикой. Данная статья посвящена описанию особенностей и научной классификации фразеологических единиц ономастического состава в английском и узбекском языках в контексте глобальной лингвистики, а также рассмотрены факторы формирования этих единиц в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: фразеологическая единица, ономастика, антропоним, топоним, этноним, астроном, библеизм, реалия, зооним, ойконим, компонент, классификация, разносистемные языки, фольклорные персонажи, предания, миф.

Введение. В современной лингвистике изучение формирования фразеологических единиц в лингвокультурологическом аспекте показывает связь между языком и культурой, поскольку фиксированные выражения тесно связаны с жизнью людей больше, чем другие языковые союзы языка. Они сформированы на основе многовекового жизненного опыта, традиций и ритуалов, которые продолжают существовать в настоящее время. Специальное изучение фразеологизмов на разноструктурных языках, их этимология, структура, семантика и создание их классификации является одной из важных задач языкознания.

Анализ литературы. Известно, что был проведен ряд исследований фразеологизмов в мировой лингвистике. Следовательно, работы Л.А.Булаховского

[1], А.В.Кунина [2], Л.Кулиева [9], К.Мусаева [11], И.С.Степанова [14], И.Н.Исабекова [7] А.В.Уразметова [15] имеют большое значение в этом отношении. Одним из наиболее важных исследований, которые следует упомянуть в этой области, является дипломная работа З.К.Корзюковой «Основные аспекты функционирования фразеологических единиц с именами собственными в английском языке». [8]. Ее исследование показывает наиболее важную характеристику фразеологизмов в английской лингвистике как противоречивых компонентов, проанализированных на основе «англо-русского словаря» Кунина [18]. В своих исследованиях она уделила большое внимание этимологии, лингвистическим и ментальным особенностям фраз, а также их классификации. В узбекской лингвистике

Ш.Рахматуллаев составил толковый словарь фразеологизмов [19]. А.Е.Маматов монографировал факторы формирования фразеологизмов в узбекском языке. [10]. Б.Реймов проводил исследования фразеологизмов, отражающих эмоциональное состояние человека [13], Г.Е.Хакимова изучала фразеологизмы с зоологическими названиями [16], М.Вафоева исследовала фразеологические синонимы в узбекском языке [6], У. Рашидова специально изучала соматические выражения узбекского языка [12].

В этом исследовании мы фокусируемся на распространении и классификации особенностей и структуры фразеологизмов с ономастическими компонентами на основе материалов различной структурной лингвистики, а также монографий и диссертаций, проведенных в области лингвистики английского и узбекского языков.

Результаты. З.Корзюкова на основе англо-русских материалов и взглядов Б.Кунина классифицирует фразеологизмы, содержащие имена собственные, на следующие группы: а) Древнеанглийские фразеологизмы; б) фразеологические единицы, содержащие заимствованные компоненты; в) фразеологические единицы, заимствованные из американского и австралийского английского языков [8]. В то же время ученый обосновывает каждый из них более внутренними типами. В частности, она делит древнеанглийскую фразеологию на следующие подгруппы:

I. Фразеологические единицы, связанные с английскими реалиями:

1. К ним относятся чисто английские названия, английские округа, острова, города и реки, достопримечательности, а также слова, содержащие фразы London, England и English: live in Bermudas, in plain English, a smart Aleck, Tom and Jerry shop;

2. Фразеологические единицы, связанные с именами английских ученых, королей и известных личностей: queen Ann is dead; old Bill (the Bill); mother Bunch; the Admirable Crichton; Davy's dust;

3. Фразеологические единицы, связанные с именами персонажей английской литературы и авторами цитат: Box and Cox; lady Bracknell; British lion; Canterbury tales; Cheshire cat; from China to Peru;

4. Фразеологические единицы, представляющие традиции и обычаи английского народа: East or West home is best; an Englishman's home (house) is his castle; Jack-in-the-green;

5. Фразеологические единицы, относящиеся к английским повествованиям: Fortunatus's cap; king Log; sir Mo (r)dred; Mumbo Jumbo;

6. Фразеологические единицы, связанные с историческими фактами: send smb. to Coventry; Gretna Green (Scotch) marriage; Kilkenny cats; the Newgate Calendar;

7. Фразеологические единицы произошедшие от имен военных и моряков: Big Berta; British warm; mother big John; Johnny Newcome (Johnny Raw);

8. Фразеологические единицы, содержащие астрономы (а также названия планет, месяцев, направления Земли): black Friday; good Friday; full of the Moon; promise the Moon; (there is) nothing new under the Sun.

II. Фразеологические единицы, содержащие ономастический компонент. Эта группа подразделяется на следующие подгруппы:

1. Библизмы:

а) фразеологизмы, содержащие имя Адама: Adam's ale; an Adam's apple; Adam's rib; begin with Adam; son of Adam; the old Adam;

б) фразеологизмы, содержащие имя Иисуса Христа: Christ be with you!; Christ is my witness!; for Christ's sake!;

в) фразеологизмы, содержащие имена других главных героев Библии: Aaron's rod; sham Abraham; listen for the wings of Azrael; Balaam's ass;

г) фразеологизмы, содержащие названия народов, упомянутых в Библии: Egyptian darkness; Gog and Magog; wandering Jew; a good Samaritan;

д) фразеологизмы, содержащие географические названия в Библии: (the) tower of Babel; (the) confusion of Babylon; lady (the whore) of Babylon; bull of Bashan; corn in Egypt; spoil the Egyptians;

2. Фразеологические единицы, содержащие имена собственные, заимствованные из других языков. З.Корзюкова классифицирует эту группу следующим образом:

а) английские фразеологизмы, происходящие из древнегреческих мифов: Achilles' heel (the heel of Achilles); Achilles' spear (the spear of Achilles);

б) английские фразеологизмы, происходящие из латинского и древнеримского мифов: Cupid's bow; by Jupiter; Lares and Penates; the bird of Minerva; Neptune's sheep;

в) английские фразеологизмы, связанные с именами персонажей, названиями литературных произведений, а также цитатами иностранных авторов: to rub Aladdin's lamp; Aladdin's palace; Alnaschar dream; the Arabian nights; Attic salt; Barmecide feast; lord Faunterloyle suit;

г) английские фразеологизмы, связанные с историческими фактами и именами известных личностей: Aesopian (Aesopic) language; Archimedean screw; (the) Augustan age; the massacre of St. Bartholomew; appeal to Caesar;

д) английские фразеологические единицы, заимствованные из французского языка и литературы: Arcadia (Arcadyf; Arcadian) simplicity; Bacchus has drowned more men than Neptune; Buridan's ass;

е) английские фразеологические единицы, заимствованные из других языков: glory to Allah!; Arabian bird; the star of David; the eye of Greece; Juggernaut car; Lucullan banquet; if the mountain will not come to Mahomet (Muhammad).

III. Фразеологические единицы на основе встроенных языковых опций:

1) Фразеологические единицы с ономастическими компонентами, происходящие из американского английского языка:

а) Фразеологические единицы, связанные с американскими реалиями: Acapulco gold; one's outward Adam; since Adam was a boy; Prince Albert coat; American plan;

б) Фразеологические единицы, связанные с именами известных американцев: father Abraham; Annie Oakley; Benedict Arnold; according to Gunter; Harvey Wallbanger;

в) Фразеологические единицы с именами персонажей американской литературы: Dennis the Minace; (a wise) man of Gotha; John Henry; to keep up with the Joneses;

2) Фразеологические единицы из австралийского английского языка: Australian ballot; Botany Bay; not for all coffee in Brazil; not for all tea in China.

Узбекские фразеологизмы, содержащие антропонимы, можно подразделить на внутренние разновидности на основе классификации З. Корзюковой.

I. Фразеологические единицы, содержащие антропонимы:

а) фразеологические единицы с мифологическими персонажами: “Аямажуз олти кун, қахри келса қаттиқ кун” [17]. Аямажуз - это имя персонажа в народных мифах. Согласно мифам, феномен смены времен года в природе выражается в первобытной мысли людей с помощью этого образа. У него было девяносто сыновей, и каждому из них было поручено делать каждый день “зимний холод”. Если в зимние месяцы жарко, Аямажуз посылает свои «холода» за неделю до Навруза и говорит своим сыновьям: «Тебе не нужно приходить ко мне однажды» [21];

б) фразеологизмы, содержащие названия исторических персонажей; “Бўжи келди, Бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди” [17]. В этой пословице есть три исторических имён: Буджи, Чингиз и Джуджи. Это имена монгольских захватчиков, сыновей Чингизхана. Люди боялись их прибытия и чувствовали, что их уничтожат. [21];

в) фразеологические единицы, содержащие имена персонажей из фольклорных и литературных произведений; “Лайлини кўриш учун Мажнуннинг кўзи керак” [17]. Лейли и Меджнун - персонажи пьесы Алишера Навои. Известно, что Лейла была красивой девушкой, но человек, который видел её, не мог видеть её истинную красоту;

г) фразеологизмы, которые идут с именами пророков; “Дахюнусдан қолган” [20]. Дахюнус - это имя пророка Юнуса. Это слово используется в формах Дахюнус и Дахи Юнус. То есть, он используется с косвенным значением, которое означало «очень, очень старый». Или другой пример, “Исо ҳам ўз йўлига, Мусо ҳам ўз йўлига” Иисус христианин, а Моисей - еврейский пророк. [21];

д) фразеологизмы, содержащие чисто узбекские имена: “Аҳл Ҳасандир, одоб Ҳусан” [17]. Здесь Хасан и Хусан являются именами близнецов и используются в косвенном значении, выражающем мудрость (Хасан) и хорошее поведение (Хусан).

II. Фразеологические единицы, содержащие топонимы, также имеют следующие разновидности:

а) фразеологизмы, содержащие названия стран, городов. Например, “Токни қирқмасак, Қашқарга етади” [17]. На самом деле, Кашгар представляет название города. Поскольку расстояние между нашим регионом и

Кашгаром слишком отдаленное, это место используется с косвенным значением;

б) фразеологические единицы с названиями исторических мест. Например, “Туяни миниб, Туронни кўзла” [17]. В этом примере упоминается слово Туран, которое является древним историческим местом, и намек дан наезднику на верблюде, направляющемуся в долгое путешествие;

в) фразеологизмы с названиями гор. Например, “Дўст тоғи – Қоф тоғи” [17]. Название горы Коф встречается в древних иранских мифах и в трудах знаменитого царя Фирдавса. Согласно мифологическим взглядам, птица Симург живет на горе Коф. [19].

г) фразеологизмы с названиями святынь. Например, “Тошкентнинг тариқини еган чумчуқ Маккадан ҳам қайтиб келади” [17]. Мекка - священное место мусульман, дом Аллаха. Тем не менее, этот город расположен в Саудовской Аравии и находится недалеко от экватора, поэтому там почти нет зимы и всегда поддерживается теплая погода. Ташкент – город с прекрасной природой, окруженный прохладными горами. В этом смысле город Ташкент сравнивают со святым местом.

III. Фразеологические единицы, содержащие зоологические названия, обычно используются в косвенном значении с именами собак. “Ёмон итнинг номи Бўрибосар бўлар эмиш”. Есть некоторые синонимические варианты предложения: “Итнинг оти – Бойтеват”. Обычно собак называют «Бойтеват», «Бўрибосар», «Арслон», «Қоплон» на узбекском языке. Бойтеват на самом деле служанка. [21].

Заключение. Приведенная выше классификация превалирует над менталитетом узбекского народа. Вышеупомянутый анализ и классификации показывают, что нет большой разницы, когда фразеологизмы переводятся с одного языка на другой. В этом отношении существует также сходство в классификации фразеологизмов с ономастическими компонентами. Эти фразеологизмы в узбекском языке основаны на древней истории, религии и ценностях тюркских народов и образуют уникальную систему. Фразеологические единицы с ономастическими компонентами в английском и узбекском языках объединяют универсальные особенности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Два тома. Часть 1. – Киев: Рад. Школа, 1952. С. 448.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986. С. 336.
3. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. - М.: Международные отношения, 1972. С. 288.
4. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих характер человека, в английском и русском языках. Автореферат канд. Филол. наук - М., 1984. С. 16.
5. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие, источники и лексикографическое развитие. Аннотация Док. Филол. наук. - Ленинград, 1968. С. 26.
6. Вафоева М. Ю. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Автореферат канд. Филол. наук - Ташкент, 2009, с. 26.
7. Исабеков И.Н. Фразеологические единицы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков). Автореферат канд. Филол. наук - Бишкек, П. 2004.
8. Корзюкова З.В. Основные аспекты функционирования фразеологических единиц с именами собственными в английском языке: национально-культурная специфика. Дисс. для кандидата Филол. наук. - М., 2003. С. 486.
9. Кулиева Л. Принципы фразеологизации на русском и английском языках. Автореферат канд. Филол. наук. - Баку, 2004. С. 26.
10. Маматов А. Е. Проблемы формирования фразеологизмов узбекского языка. Аннотация для док. Филол. наук. - Ташкент, 1999. С. 316.
11. Мусаев К. Перевод лексико-фразеологических единиц как проблема частной теории перевода (на материале переводов русского и узбекского языков). Аннотация для док. Филол. наук. - Тбилиси, 1988. С. 42.
12. Рашидова У.М. Семантико-прагматический анализ соматических выражений на английском языке (в случае выражений глаз, рук и сердца). Abstract для PhD. наука. - Самарканд, 2018. С. 22.
13. Реймов Б. Фразеологические единицы английского языка, характеризующие эмоциональное состояние человека. Дисс. для кандидата Филол. наук. - Ташкент., 2005. С. 150.

14. Степанова И.С. Английские фразеологизмы с флористической составляющей (по сравнению с русским языком). Автореферат канд. Филол. наук - Киев, 1987. С. 24
15. Уразметова А.В. Лингвокультурологический аспект изучения топонимов в составе фразеологических единиц (на материале английского и французского языков). Дисс. для кандидата Филол. наук. - Уфа, 2006. С. 196.
16. Хакимова Г.Е. Структурно-семантические особенности фонологических единиц с зоонимическим компонентом. Автореферат канд. Филол. наук Ташкент, 2008. С. 24.
17. Бердиёров Х., Расулов Р. Паремологический словарь узбекского языка. Ташкент: Учитель, 1984, с. 288.
18. Кунин А.В. Англо-русский словарь фразеологизмов. - М.: Русский язык, 1984. С. 942
19. Махмараимова Ш.У. Краткий концептуальный словарь узбекских теоморфных метафор. Ташкент: Чулпан, 2018. - С. 86
20. Рахматуллаев Ш. Толковый словарь узбекского языка. Ташкент, 1978. С. 406.
21. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Значение значений. Ташкент: Национальная энциклопедия Узбекистана, 2001. С. 448.

Юсуфжон АЗЗАМОВ,
Самарқанд давлат чет тиллар институти
мустақил тадқиқотчиси
E-mail: yu.azzamov@gmail.com

PECULIARITIES OF TERMINOLOGY IN GASTRONOMY

Abstract

Dieting culture as the most important component of the mentality of the peoples of the world is an integral part of a person's daily life. The objects of this type of discourse are texts of various specifications and genres, which represent a vast field for research. Despite the great interest in this topic, few works have been devoted to its study. As you know, the situation of food consumption is nationally determined, reflects the ethnic, cultural, socio-religious characteristics of peoples. Differences in prevailing gastronomic norms create problems for intercultural communication and translation. The subject of this research is the character logical features of the system-structural, functional-stylistic organization of gastronomic discourse texts, their nominative aspects, models and transformations used in the translation of these types of texts. Gastronomic discourse, occupying an important place in the social sphere, is the fundamental means of inter-ethnic communication.

Key words: dieting, language, consumption, gastronomy, cooking, peculiarities of translation, national cuisines, gluttonic discourse, gastronomic terms

ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИИ В СФЕРЕ ГАСТРОНОМИИ

Аннотация

Культура питания как важнейший компонент ментальности народов мира является неотъемлемой частью повседневной жизни человека. Объектами данного вида дискурса являются тексты различной спецификации и жанров, которые представляют обширное поле для исследований. Несмотря на большой интерес к данной проблематике, ее изучению посвящено немного работ. Как известно, ситуация потребления пищи национально обусловлена, отражает этнические, культурные, социально-религиозные особенности народов. Различия в сложившихся гастрономических нормах порождают проблемы для межкультурной коммуникации и перевода. Предметом данного исследования являются характерологические особенности системно-структурной, функционально-стилистической организации текстов гастрономического дискурса, их номинативные аспекты, модели и трансформации, применяемые при переводе данных видов текстов. Гастрономический дискурс, занимая важное место в социальной сфере, является основополагающим средством межнационального общения. Данный вид дискурса представлен обширным массивом текстов гастрономической направленности.

Ключевые слова: еда, язык, потребление, гастрономия, кулинария, особенности перевода, национальные кухни, глутонический дискурс, гастрономические термины

ГАСТРОНОМИЯ СОҲАСИ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Озиқ-овқат маданияти дунё халқларининг менталитетининг муҳим таркибий қисми сифатида инсоннинг кундалик ҳаётининг ажралмас қисмидир. Ушбу турдаги нутқнинг объектлари тадқиқот учун кенг майдонни ифодаловчи турли хусусиятлар ва жанрларнинг матнлари ҳисобланади. Ушбу муаммоларга катта қизиқиш бўлишига қарамай, уни ўрганишга кам сонли ишларни учратиш мумкин. Маълумки, озиқ-овқат истеъмол қилиш ҳолати миллий, халқларнинг этник, маданий, ижтимоий-диний хусусиятларини акс эттиради. Мавжуд гастрoномис меъёрлардаги фарқлар маданиятларарo мулоқот ва таржима учун муаммоларни келтириб чиқаради. Ушбу тадқиқотнинг мавзуси-гастрономик нутқ матнларини тизимли, функционал ва услубий ташкил этишининг характерли хусусиятлари, уларнинг номинатив жиҳатлари, ушбу турдаги матнларни таржима қилишда ишлатиладиган моделлар ва трансформациялар. Ижтимоий соҳада муҳим ўрин тутадиган гастрoномик нутқ миллатларарo мулоқотнинг асосий воситасидир. Ушбу турдаги нутқ гастрoномик йўналишдаги кенг матнлар билан ифодаланади.

Калит сўзлар: озиқ-овқат, тил, истеъмол, гастрoномия, пишириш, таржима хусусиятлари, миллий таомлар, глутоник нутқ, гастрoномик атамалар

Кириш. Озиқ-овқат ва тил - бу инсониятга хос универсал хусусиятлар ҳисобланади. Уларнинг иккаласи ҳам бир маданиятнинг бошқасидан фарқ қиладиган жиҳатларини етказиш вазибаларига эга. Инсониятнинг ушбу ижтимоий соҳалари озиқ-овқат орқали маданиятни ўрганишда катта рол ўйнайди. Озиқ-овқат ва тил ижтимоий ҳаётнинг бир қисми бўлиб, инсонлар ижтимоий муҳит, ўзига хосликлар, қадриятлар, меъёрлар ва эътиқодларни намойиш этиш орқали ўз ҳаёт оламини қурадилар. Шу сабабли, озиқ-овқат нафақат инсоннинг

биологик тириклик воситаси эмас, балки маълумотни етказиш воситаси сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Маълумки, озиқ-овқат ва уларнинг тайёрлаш, истеъмол қилиш жараёни билан боғлиқ бўлган бир неча терминлар мавжуд бўлиб, улар ўзарo бир-биридан фарқ қилади ва баъзи ҳолларда бир-бирини тўлдиради. Булар сирасига ўзбек тилидаги пазандачилик, таом номлари, ўзбек тилига рус тили орқали Европа тилларидан ўзлашган гастрoномия, кулинария терминлари қиради. Мақолаимиз бошланишида мазкур терминларни ўзарo

киёслаган ҳолда маъноси ва функцияси нуктаи назардан таҳлил қилиб ўтишимиз лозим.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоланинг мақсади гастронимик нутқнинг лингвистик семиотик белгиларини, когнитив-прагматик ва киёсий тадқиқотларни аниқлаш, шунингдек ушбу турдаги нутқнинг таржима қилинадиган тилидаги хусусиятларини аниқлашдан иборат. Ушбу мақолада белгиланган мақсадга эришиш учун биз индуктив-дедуктив, тавсифловчи, контекстли таҳлил усули, нутқни таҳлил қилиш, миқдорий таҳлил усулларида фойдаланганмиз.

Таҳлил ва натижалар. Шуни таъкидлаш керакки, овқатланиш, овқат тайёрлаш, озиқ-овқат масалалари билан шуғилланувчи соҳа терминологияси ёки дискурснинг аниқ таърифи мавжуд эмас. Бу борада олимларнинг ёндашувлари ҳам турлича. Жумладан, гастронимия ва унинг ҳоссалари, ўзига хос хусусиятлари ҳақида Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бирор бир маълумот учратмадик. Ушбу манбаларда мазкур тушунчага яқинроқ ва ўзбек тилидаги муқобили сифатида қўриладиган пазандилик термини ҳақида ахборот олдиқ ва ўз навбатида ушбу термин ҳақида маълумотларни баён этамиз. Мазкур билдирилган фикрлар ҳам пазандилик, гастронимия, кулинария, глуттоник терминларини қўлланиши ва уларни қўллашдаги чалкашликлар мавжуд эканлигини англатади. Ушбу соҳаларнинг лингвистик ва экстралингвистик масалалари билан шуғилланган олимлар дискурс назарияси нуктаи назардан ўрганишган.

Шундай қилиб, мазкур соҳа дискурсини аниқлаш учун қўлланидиган баъзи номлар мавжуд бўлиб, улар турли олимлар томонидан этироф этилган. Бугунги кундаги олимлар бу соҳага қуйидаги терминларни таклиф қилишади: “гастронимик дискурс” (П. П. Буркова[8], Н. П. Головицкая[9]); “кулинария-гастронимик дискурс” (О.Г.Савельева[11]); “кулинария дискурси” (П.П.Банман[7]); “глуттоник (гастронимик) дискурс” (А.В.Олянич[10]); “гастронимик дискурс” (С. Берге[1]); “кулинария дискурси” (Л.Россато[4]), “ресторан дискурси” (М. Девис[2]).

Ўзбек тили нуктаи назардан эса бу соҳаларга “пазандилик” термини аналог сифатида қўлланади. Пазандилик – ҳом ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларидан хилма-хил таомлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш маҳоратидир. Овқатланишни тартибга солиш, таомлар хилма-хиллигини таъминлаш, лаззатли таомлар тайёрлаш ва дид билан дастурхонга тортиш пазандачиликнинг асосини ташкил қилади. Турли халқларнинг миллий пазандачилигида шу миллат халқиға хос муайян миллий пазандачилик таом тури бўлади. Масалан, ўзбекларда палов, рус пазандалигида шчи, билини; украинларда боршч, вареники; козокларда бешбармоқ шундай таомлардир. Ўзбек пазандачилигида кўпроқ қўй, мол гўштлари ишлатилади; от, товуқ, ўрдақ гўштлари ўртача меъёрга; илвасин ва балиқ гўштларидан камроқ фойдаланилади; хамир таомлар ҳам кўп тайёрланади (ҳар хил тандир нонлар, сомсалар, суюқ-қуюқ хамир овқатлар)[13]. Ўзбек тилининг янги таҳрирдаги изоҳли луғатида “пазандилик” терминининг қуйидаги маънолари мавжуд: 1.Турли ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотларидан овқат тайёрлаш, пишириш сирларини билиш. Қудрат Ҳадича аянинг пазандалигини энди билаётган бўлса-да, унинг бошқача таърифини илгари эшитган эди. Ҳ.Назир. Сўнмас чакмоқлар. 2. Лазиз таомлар тайёрлаш санаъти.Пазандилик илми.Чунончи, пазандилик санаъти ҳам бошқа соҳалар каби ҳеч қачон холис тараққий эта олмайди. К.Махмудов. Ўзбек тансиқ таомлари. Жаҳон пазандалигида суддан тайёрланадиган маҳсулотлар ичида энг хили бу пишлоқ экан. Газетадан[14]. Демак, ўзбек

тилида озиқ овқатлар, уларнинг номлари, пишириш ва истемол қилиш жараёнини акс эттирувчи лексик бирликлар асосан пазандилик соҳасига тегишли бўлади.

“Гастронимия” этимологик жиҳатдан иккита юнонча сўздан “gastros” – ошқозон ва “nomos” – қоида ёки тартибга солиш деган маънони англатади[3]. Шунга қўра, гастронимия ёйиш ва ичиш қоидалар ёки меъёрларига таллуқли бўлиб, нимани, қандай қилиб, қерда, қачон, қандай усуллар орқали, қандай ҳолатда ёйиш ва ичишни ўз ичига олган маслаҳат ва йўриқномаларни ўзида мужассам этади[5]. Замонавий гастронимия “рефлексив овқатланиш ва пишириш, шунингдек, озиқ-овқат тайёрлаш, ишлаб чиқариш ва намойиш этиш ва жараёнга мукамаллиқни сингдириш” деб таърифланиши мумкин[6]. Бошқа туристик саёҳатлар ва диққатга сазовор жойлардан фарқли ўлароқ, гастронимия инсоннинг бешта ҳиссиётини - кўриш, сезиш, эшитиш, таъм ва ҳидни ҳис қилишни қондирадиган санъат тури сифатида қаралиши мумкин. Бундай ўзига хос хусусиятга эга гастронимик тажриба хордиқ чиқаришни завқли қисмини бажарадиган ҳиссий лаззатланиш фаолияти ҳисобланади.

Инглиз тили Кебриж луғатида гастронимиянинг “яхши овқат истемол қилиш ва тайёрлашни ўз ичига оладиган санъат ва билим” маъноси мавжуд. (the art and knowledge involved in preparing and eating good food)[15]. Educatingo луғат манбасида эса замонавий ошхонасига алоҳида эътибор берган ҳолатда, озиқ-овқат ва маданиятни ўрганиш дея таърифланади. Гастронимияни яхши биладиган инсон гастроним дейилади ва гастроним эса гастронимияни ўрганишда назария ва амалиётни бирлаштирган инсон ҳисобланади[16].

Демак, инглиз тилидаги манбалардан гастронимия бу овқат пишириш, овқатланиш маданияти ҳисобланади. Бу термин ўзбек тилига пазандиликка муқобил сифатида қўлланиши мумкин. Чунки, гастронимия ҳам овқатларни тайёрлаш маданияти билан бевосита шуғилланади.

Пазандачилик лексикасини ўз ичига олган гастронимик дискурс дунёнинг маданий, лингвистик, диний-этник ва маънавий манзарасининг муҳим жиҳатларини акс эттиради[12]. Бу нафақат мураккаб ҳодиса, балки айни пайтда ҳам муҳимдир, чунки улкан сайёрамизнинг исталган бурчагидаги ҳар бир инсон учун овқатланиш жараёни жуда аҳамиятлидир.

Замонавий тилшуносликда турли қўринишдаги дискурслар ва уларнинг таҳлил қилиш методлари жиддий ўрганилмоқда. Бундай тадқиқотлар асосан тилнинг динамик ривожланишига, дискурснинг ҳар бир тури тизимида доимий содир бўладиган лексик-семантик ўзгаришларга боғлиқ бўлиб келмоқда. Биз бу борада бизнинг тадқиқот ишимизда гастронимия терминологиясини ташкил этувчи терминологик бирликларнинг тузилиши, шаклланиши, лексик-семантик маънолари кабиларни тадқиқ қилиш асосий мақсадлардан биридир. Замонавий тилшуносликда уларни таҳлил қилишнинг ҳар хил турлари ва усуллариининг жиҳатлари ўрганилмоқда. Бу асосан тилнинг динамик ривожланиши ва нутқнинг ҳар қандай тизимида доимо юз берадиган лексик-семантик ўзгаришлар билан боғлиқ.

Гастронимия терминологияси матнлари кичик форматдаги матнларга тегишли бўлиб, уларнинг асосий хусусияти аниқлик (қисқалик) ҳисобланади. Ушбу матнларнинг ахборот бериш ҳажми чекланган миқдордаги маълумотни қамраб олади, натижада тил воситаларидан минимал даражада фойдаланилади. Кичик форматдаги матнларни умумий лингвистик хусусияти - бу номинациядан кенг фойдаланиш. Шундай қилиб, кичик форматдаги матнларни яратиш учун тил воситаларини танлаш катта аҳамиятга эга.

Инглиз гастрономик терминология матнлари ўзига хос таркиби қийсмлари билан ажралиб туради ва улар 1) кириш қисми: тавсиф-таништириш, таом номи ва уни нима учун пишириш кераклигини тушунтириш; 2) ингредентлар; 3) асосий қисм (пишириш жараёнининг босқичлари); 4) фотосуратлар.

Шундай қилиб, рецепт - бу йигирмага яқин жумлага асосланган кичик форматдаги матн бўлиб, асосан, 7-9 сўздан иборат содда сўзлардан ташкил топади ва улар пишириш жараёнини босқичма-босқич тавсифлайди.

Бадиий услубда рецептлар қисман ўзларининг номлари ёки пишириш жараёнининг босқичлари сифатида намоён бўлади, аммо овқат истеъмол қилиш билан боғлиқ тушунчалар номлари кенг қўлланилади. Овқатларнинг номи, овқатланиш жараёнини акс этадиган сўз бирикмаларига қатнашган кўплаб мақоллар ва сўзлар мавжудки, улар гастрономик терминологиянинг лексик-семантик хусусиятларини ифодалайди.

Гастрономия соҳаси матнларининг асосий функциялари ўзига ром этувчи, ифодали ва эстетик ўзига хосдир. Гастрономик дискурда ундовлар ва сўроқ гаплардан фойдаланиш рецепт матнларининг одамнинг ҳиссиётларига таъсир қилиш ва унга таомни татиб кўриш вазифаси бажаришда фойдаланилади.

Морфология нуктаи назаридан рецепт матнларида оғзаки отли феъллар ва исмлар жуда кўп. Грамматик жиҳатдан шахсиз конструкциялар, буйруқ гаплар, пассив конструкциялар, инфинитивлар, шарт ва замоннинг тобе гаплари, турли функциялардаги ҳозирги ва ўтган замон сифатдошлари ишлатилади.

Хулоса ва таклифлар. Шуни таъкидлаш керакки, гастрономия лексикаси тизимига қуйидагилар қиради:

асосий тушунча; гастрономия дискурсини кўрсатиб ўтувчи семемалар, озиқ-овқат номларининг хусусиятлари, овқат пишириш ва овқатланиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларнинг хусусиятлари. Инглиз ва ўзбек гастрономик лексикаси асрлар давомида шаклланиб келган ва натижада инглизларнинг гастрономик одатлари ривожланган.

Шунга асосида биз инглизларнинг миллий таомларини мавжудлигини тасдиқлашимиз мумкин, бу инглизларнинг одатий тажрибасини акс эттиради ва инглизча гатсронмик дискурс Америка, Австралия, рус, украин, хинд, корейс ва бошқа гастронмик аъналар таъсирида ишлаб чиқилганлиги таъкидланам. Ўзбекча гастрономик дискурда ишлатувчи таом номлари, уларни пишириш ва истеъмол қилиш жараёнини кўрсатиб берувчи ҳатта-ҳаракатларнинг номлари ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, турк, хитой, корейс, моғул, тожик халқларининг аъналарни сақлаиб қолганлиги эътироф этилади.

Гастрономик лексикани таҳлил қилиш орқали нейтрал характер ва моносемантик сўзларнинг тасирсиз ҳамда ҳиссий бўёқлардан ҳоли лексика фойдаланилишини таъкидлаб ўтиш керак. Рецептлар матнларининг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, унда қисқартмалар, ўзлашма сўзлар, терминлар, ярим терминологик бирликлардан (ихтисослашган халқаро ошхона терминлари ва фақат миллий ошхоналарда қўлланадиган) фойдаланишдир.

Шундай қилиб, гастрономия терминологияси ўзига хос лингвистик хусусиятлар ва хоссаларига эга бўлган ва тарихий, ижтимоий-маданий ва этник овқатланиш одатлари ва пишириш усуллари билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган ажралмас тизим сифатида кўрсатилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Berghe S. The Language of Luxury. Opulence in Gastronomic Discourse, 1960-2000 / S. van Berghe // *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous Reflections on Netherlandish Material Culture, 1500 to the Present.* — Brussels: ASP Publishers, 2010. — P. 239—258.
2. Davis M. A Taste for New York: Restaurant Reviews, Food Discourse, and the Field of Gastronomy in America / M. Davis. — New York: New York University, 2009. — 292p.
3. Kivela, J., & Crotts, J.C. (2006). Tourism and Gastronomy: Gastronomy's Influence on How Tourists Experience a Destination. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 30(3), 354-377.
4. Rossato L. The Discourse of British TV Cookery / L. Rossato. — Naples, 2009. — 134 p.
5. Santich, B. (2004). The study of gastronomy and its relevance to hospitality education and training. *International Journal of Hospitality Management*, 23, 15-24.
6. Scarpato, R. (2002b). Sustainable gastronomy as a tourist product. In A. M. Hjalager & G. Richards (Eds.), *Tourism and Gastronomy* (pp. 132-152). London: Routledge.
7. Банман П. П. Кулинарный дискурс / П. П. Бан-ман. — Ставрополь: Ставропольское книжное изд-во, 2009. — 280 с.
8. Буркова П. П. Кулинарный рецепт как особый тип текста: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 0.02.19 «Теория языка»; 10.02.01 «Русский язык» / П. П. Буркова; Ставропольский гос. ун-т. — Ставрополь, 2004. — 29 с.
9. Головницкая Н. П. Лингвокультурные характеристики немецкоязычного гастрономического дискурса: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки» / Н. П. Головницкая; Волгоградский гос. ун-т. — Волгоград, 2007. — 26 с.
10. Олянич А. В. Гастрономический дискурс в системе массовой коммуникации: семантико-семиотические характеристики / А. В. Олянич // *Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: человек и его дискурс: сб. науч. тр. / под ред. Ю. А. Сорокина, М. Р. Желтухиной.* — М.: Азбуковник, 2003. — С. 167—201.
11. Савельева О. Г. Концепт «еда» как фрагмент языковой картины мира: лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков): дис. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / О. Г. Савельева; Кубанский гос. ун-т. — Краснодар, 2006. — 270 с.
12. Ундрицова М. В. Глутонический дискурс: лингвокультурологические, когнитивно-прагматические и переводческие аспекты: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. — М., 2015. — 22 с.
13. https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston%20Milliy%20Ensiklopediyasi%20-%20A%20harfi.pdf
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. — Б.200.
15. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gastronomy>
16. <https://educalingo.com/en/dic-en/gastronomical>

Гулбаҳор БЕКТАШЕВА,
Андижон давлат университети таянч докторанти
E-mail: bahor2288@gmail.com
АДУ доценти, фил.ф.д. Тожибоева М.А тақризи асосида

ATTITUDES AND DIVERSITY OF OPINION TOWARDS MODERN LITERATURE

Abstract

The article analyzes the views of scholars such as Abdurauf Fitrat, Behbudi, Munavvar Qori, Hoji Muin, Mirmukhsin Shermuhammedov, Cholpon, Abdulla Qodiri as literary critics, who contributed to the development of Uzbek Jadid studies. Different views on the formation of modern literary criticism on the basis of literary-aesthetic views and contradictory relations are studied.

Keywords: Jadid literature, national awakening, Jadidism, Jadid literature, literary genre, genres.

ОТНОШЕНИЕ И РАЗНООБРАЗИЕ МНЕНИЙ К СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье анализируются взгляды таких ученых, как Абдурауф Фитрат, Бехбуди, Мунаввар Кори, Ходжи Муин, Мирмухсин Шермухаммедов, Чолпон, Абдулла Қодири, как литературоведов, внесших свой вклад в развитие узбекского джадидоведения. Исследуются различные взгляды на формирование современного литературоведения на основе литературно-эстетических взглядов и противоречивых отношений.

Ключевые слова: джадидская литература, национальное пробуждение, джадидизм, джадидская литература, литературный жанр, жанры.

ЖАДИД АДАБИЁТШУНОСЛИГИГА МУНОСАБАТ ВА ФИКРЛАР ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Аннотация

Мақолада ўзбек жадидшунослиги ва унинг тараққиётига ҳисса қўшган олимлар Абдурауф Фитрат, Бехбудий, Мунаввар Кори, Ҳожи Муин, Мирмухсин Шермухаммедов, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби ижодкорларнинг адабиётшунос, танқидчи олим сифатидаги қарашлари таҳлил қилинган. Адабий-эстетик қарашлар ҳамда қарама-қарши муносабатлар негизида жадид адабиётшунослиги шаклланиши ҳақидаги хилма-хил фикрлар тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: жадид адабиёти, миллий уйғониш, жадидчилик, жадид адабиётшунослиги, адабий тур, жанрлар.

Кириш. Ўзбек адабиётшунослиги тарихида жадид адабиёти ва унинг ўрганилиши алоҳида соҳа сифатида жадидчилик ҳаракати бошланган даврдаёқ илк тадқиқот ва муносабатлар ёритила бошлаган эди. Бойси бу давр ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида халқнинг маърифатли бўлиши, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, миллий ўзлигини англаб етиши учун етарлича шароит яратилди. Бу XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида жадидчилик деб номланган йирик сиёсий йўналишнинг амалий натижаси бўлди. Улар Туркистон ўлкасида ҳам усули савтияларнинг очилиши — оми халқни саводли қилиш, маърифат уруғини сочиш, газета ва журналлар фаолиятининг йўлга қўйилиши — матбуот тараққиёти каби мақсадларда бошлаган эди. Бундай илк ҳаракатлар жамият ва миллат тақдирини ўзгартириб юборадиган миллий мустақиллик учун Чор ҳукуматида қарши қартилган кураш юқори ижтимоий ҳаракатга айланиб кетди. Унинг етакчи вакиллари мамлакатда жадид матбуотининг ҳар саҳифасида ўз иштироки билан халқнинг онг-у шуурига маърифат уруғларини қадай бошладилар.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Абдурауф Фитрат, Бехбудий, Мунаввар Кори, Ҳожи Муин, Мирмухсин Шермухаммедов, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби ижодкорлар нафақат шоир ва ёзувчи ўрнида, балки адабиётшунос, танқидчи олим сифатида ўз даврида вақтли матбуотда чоп этилган кичик хабардан то йирик асаргача ўз муносабатини билдириб бордилар. Жадид адабиётшунослигининг илк босқичлари юзага кела бошлади. Жумладан, Бехбудийнинг “Ҳақ олинур,

берилмас!”, “Танқид сараламоқдур”, “Ёшларга мурожаат”, Авлонийнинг “Жаҳолат”, “Сафоҳат балоси”, М.Шермухаммедовнинг “Бухоро микроблари”, Чўлпоннинг “Адабиёт надир?” сингари шов-шувли мақолалари пайдо бўлди. Уларда Туркистон мухториятини ташкил этиш билан бирга халқни миллий уйғотиш, ўзликини англаш, миллий адабиётимизга, адабиётшуносликка қартилган илк муносабатларни кўришимиз мумкин.

Тадқиқот методологияси. Жадид адабиёти жарида ва мажаллар шаклида публицистик руҳда бўй кўрсатди. Айниқса, бу даврда бадиий адабиётда адабий тур ва жанрлар хилма-хиллиги билан ёнма-ён равишда адабиётшунослик илмида ҳам янги жанрлар пайдо бўлди, адабий танқидчилик жараёни пайдо бўлди. У дастлаб халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиёт негизида шаклланиб, халқимиз тарихида миллий уйғониш — жадидчилик ҳаракати таъсирида юзага чиқди. Унинг туғилиш жараёни айнан жадидлар мафқураси таъсири остида шаклланган даврга тўғри келди. Уч хил ижтимоий тузум: рус чоризм истибдоди, шўро ҳокимияти ва истиқлол даври каби турфа хил мафқуравий-сиёсий оқимлар таъсирида тараққий этганлиги, ўзининг миллий хусусиятлари билан ўзбек адабиётшунослиги тарихида алоҳида аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. “Биз бугун янги асрга қадам қўйдик. Хўш, янги асрга ўзбек адабиётшунослиги қандай йўлланма билан киради? У ўзининг қайси жихатларидан воз кечади ва ҳатто қайси гуноҳларидан тавба қилиб, қайси фазилатлари билан янги даврга юз

тутади? Камчиликлар оз эмас. ...Лекин шунга қарамай, бугун умидсизликни йиғиштирмоқ керак ва аҳиллик билан ишга киришиб, янги адабиётнинг ривожига фаол қўмаклашмоқ керак".[6] Проф. О. Шарафидиновнинг фикрлари ўринли. Янги адабиётшуносликнинг ривожига жадид адабиётшунослиги ва мактаби ҳам алоҳида фасл бўла олади. Бугун янги адабиётшуносликнинг тараққиётида, албатта, жадид адабиётшунослигининг ўрни айрича. Уни даврларга бўлиб, хронологик тадқиқ этиш, ижтимоий тараққиёт омилларини, мазмун-мундарижасини белгилашда муҳим саналади. Шу мақсадда, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ҳисобга олган ҳолатда жадид адабиётшунослигини куйидаги уч жиҳатдан таснифлаб ўрганиш мумкин:

Чор мустамлакаси даври илк жадид адабиётшунослиги.

Шўролар даври жадид адабиётшунослиги.

Истиклол даври жадид адабиётшунослиги.

Чор мустамлакаси даври жадид адабиётшунослигига Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Боту, Элбек, Ғози Юнус кабилар қиради. Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек қаламига мансуб “Ўзбек ёш шоирлари” (1922) тўпламининг чоп этилиши адабиётшунослик соҳасида муҳим ишлардан бири бўлди.[2] Туркистонда Фитрат, Назир Тўрақулов, Лазиз Азиззодалар “Чиғатой гурунги” ташкилотини тузди. “Чиғатой гурунги” — Туркистон жадидлари томонидан ташкил этилган маданий-маърифий ва илмий-адабий ташкилот бўлиб, 1919-1921 йилларда фаолият юритган. Бу ҳақда Мўминжон Муҳаммад ўғлининг 1911-йилда ёзган “Турмуш уринишлари” китобида айрим қайдлар мавжуд. Адабиётшунос М. Тожибоева “Турмуш уринишлари” асарини “роман-хотира” деб белгилайди. “Муаллифнинг ўзи ҳақидаги маълумот ва тафсилотлар асарнинг асосини ташкил қилса-да”, [7] унда адабнинг кўрган-кечирганлари, жадидлар, хусусан, жадид адабиётшунослигига оид қимматли маълумотлар ҳам учрайди. Асарда Абдурауф Фитрат ва бир неча ёшларнинг ҳаракати билан тузилган “Чиғатой гурунги”га Мўминжон ҳам аъзо бўлганлигини айтиб, бу гурунгда: Абдурауф Фитрат, Абдулкаюм Рамазон, Саййид Али Хўжа, Мирмаширик Юнисей, Шорасул Зуннун, Абдулманнон Мажидий, адабнинг ўзи ва бошқа бир неча ёшлар шунинг юқори кўтарилишига берилиб ишлашини айтган экан, бу “гурунг”нинг мақсади: ўзбек тилини тузатиш, орасидан арабий, форсий тилларни имкони борича қувлаб чиқариб, уларни ўрнига ўз тилимиздан топиб қўйиш; эски имлони ташлаб, мактаб болаларини янги имлога ўргатиш каби олий ниятларни кўзлаган эдилар. Мўминжон Тошқин бу йўлда “қаршимизга ишловчи бир қанча ёшлар ва ҳукумат арбоблари бор эди” дея Мунаввар қори, Муродхўжа Самиъ қори ва бошқалар; ҳукумат арбобларидан: Салимхон, Отахон, Алиев ва бошқа бир неча кишилар “йўлимизга тўсқин бўлмоқчи бўлиб” эдилар дейди. “Имлода ўзгариш ясаш” Мўминжон Тошқин кабиларнинг тилаги эди. Ҳатто жадидларнинг ичида ҳам ўзаро тафовутлар бўлганлигини адиб ўз китобида эслатиб ўтади. “Чиғатой гурунгининг баҳонаси билан ёзишни нима эканлигин билмайдирган ёшларнинг қанчалари мақола ва шеърлар ёзишга ўрган”ганлигини, ҳатто таҳаллус қўйиб ижод қила бошлаганларини айтган экан, Маширик Юнусий — “Элбек”, Абдулкайюм — “Ўқтам”, Абдулманнон Мажидий — “Уйғур”, ўзининг “Тошқун” таҳаллусини олганлигини қайд этади. Бошқа тиллар: арабий, форсий сўзларни аралаштирмасдан соф ўзбекча шеърлар ёзганлигини айтади.[2] Ташкилотнинг янги имло тўғрисидаги масаласи туфайли Тошкент ёшлари иккига бўлинадилар. “Янги имлочиларнинг бошида Фитрат ва Абдулкайюм Рамазонийлар; эски имлочиларнинг бошида

Мунаввар қори ва Муродхўжалар турар эди. Мунаввар қорининг янги имлога қарши бўлиши таассубини ортиқлигидан бўлмасдан, кўпинча ҳар вақт мактабларда пул бўлиб, унинг ҳамёнини тўлатиб келган “адиби аввал” билан “адиби соний” деган китобларининг оёқдан қолиб кетишидан кўрқиб эди”. [2] Ҳатто янги имлочилар “Булар ёшларга динсизлик ўргатадир!” деб ноўрин айблар қўйилганлиги айтилади. Мўминжон Тошқиннинг “Турмуш уринишлари” китоби XX асрнинг бошлари ўзбек насрида роман-хотиранинг дастлабки намунаси бўлса-да, жадид адабиётининг характерли жиҳатларини бетақдор рангларда бера олган асар сифатида қадрли. Адиб фаолиятида кўринган муаммо ва масалаларни рўйи-рост ёритиб беради.

Аслида, “Чиғатой гурунги” Фитрат бошчилигида ташкил этилган “сиёсатга аралашмаслик, маданий қурилишга хизмат қилиш” каби шартлар билан ҳукумат уни очишга розилик беради. Тошкентда тез фурсатларда танилиб, халқ ичида машҳур бўлади. Ташкилотнинг номланиши ҳам рамзий маънода олинган. XIII-XIV асрлардаги Чиғатой улуси ҳамда XVI-XVII асрларда қўлланилган эски ўзбек тили “Чиғатой тили” каби истелоҳлар билан боғланган. “Чунки Абдурауф Фитрат мазкур ташкилотга ном танлашда Туркистон ҳудудида яшаган туркий халқларга дахлдор меросни ўрганишга эътибор қаратган эди.” [4] Дарҳақиқат, бу уюшма жадид адабиётшунослигининг тараққиётида илк амалий босқичлардан бўлди. Ташкилот доирасида давр адабиётшунослиги адабий-назарий қарашларини, фаолият йўналишини белгилаб олди. Профессор Н. Каримов таъкидлаганидек, “улар ўз ғояларини “Янги Шарқ”, “Учқун” газеталари, “Тонг” журнали орқали ифодалаган. “Чиғатой гурунги” номли махсус журналнинг 1- сони чоп қилинган, журнал таъкидланган. Ташкилот фаолияти 1921-йилнинг бошларида тўхтатилган.” [2] Олим Н. Каримов “Чиғатой гурунги” Ўзбекистонда ташкил топган дастлабки адабий уюшма эканлигини таъкидлар экан, жадидлар етишиб чиққунига қадар Туркистонда адабий ҳаракатларга йўналиш бериб турувчи ташкилотлар бўлмаганлиги учун географик-ҳудудий номлар билан аталганлигини ўз тадқиқотларида баён қилади. “Чиғатой гурунги”нинг асосий мақсад-вазифаси ҳам ёлғиз ўзбек адабиёти ва ўзбек тилининг софлигини сақлаб қолиш, ўзбек адабиёти эришган бадиий ютуқларни мустаҳкамлаш эди. “Миллий-маданий мухторият” сўзларини ўзига шиор қилиб олган “Чиғатой гурунги” бир йил муқаддам қизил қўшин томонидан тор-мор этилган “Туркистон мухторияти” ғоясини адабий-маданий жабҳада давом эттиришни ўзининг бурчи деб билди.” [2]

Фитратдан бошқа бу “гурунг”да Шокиржон Раҳимий, Каюм Рамазон, Шорасул Зуннун, Чўлпон, Элбек, Боту, Саидахмад Назиров ҳам бор эдики, улар Хадрада умумтурк тили адабиётини ўрганиш орқали ўз мақсадларига етишган.

Жадидлар томонидан ташкил этилган яна бир адабий жамият “Қизил қалам” бўлиб, 1926-йилнинг август ойида жадид тараққийпарварлардан бири Шокир Сулаймон раҳбарлигида Самарқандда очилган. Профессор Н. Каримов ўз тадқиқотларида бу жамиятнинг аслида 1923-йилда ташкил этилган “Адабий-бадиий тўғарак” деган йўқсил (пролетар) ёзувчилар уюшмаси дастлаб тузилганлиги ва йўқсил шоир ва ёзувчилар моддий қийинчилик туфайли бу тўғаракнинг ёпилганлигини айтади. Бу ташкилотда Отажон Ҳошим, Боту, Зиёд Саид, Сотти Ҳусайн, Олтой, Анқабой, Уйғун, Ҳ. Олимжон, Миртемир каби адабиётшунос ва шоирлар иштирок этишган. Айниқса, Отажон Ҳошимнинг “Адабий мерос ва жадид адабиёти”, Шокир Сулаймоннинг “Ҳамзанинг

сўнгги кунлари” тўғрисидаги мақолалари жадид адабиётшунослиги бўйича қилинган илк тадқиқотлар эди. Жамиятнинг асосий мақсади Ўзбекистонда барпо этилаётган социалистик тузумга хайрихоҳ, ёзувчиларни тўплаш ва тарбия қилиш бўлса ҳам, ёшлар ва катталар дунёқарашлари ўртасидаги тафовутлар жадидона қарашлар таъсирида юзага чиқиб охири ташкилотнинг маълум муддат ёпилишига ҳам сабаб бўлади. Профессор Н. Каримов бу ташкилот қошида чоп этилган мажмуалар ҳамда уларга қаратилган муносабатларга “яланғоч ғоялар ифодаланган долзарб мавзулардаги асарлар оқими вужудга кела бошлади” дея баҳо беради. Жадид адабиётшунослигининг илк босқичлари сифатида тарихнинг “схема”га солинган, ғоявий-бадий қилинган ушбу босқичларини ҳам кўз юмиб қарай олмаимиз. Аксинча, тарих ўзи сабоқ беради. Адабиётшунос олимлар дунёқарашдаги фикрлар хилма-хиллиги табиий жараён сифатида ўсиб боради.

Қолаверса, Бехбудийнинг “Падаркуш” драмаси ўзбек театр танқидчилигининг пайдо бўлишига асос бўлди. Бадий адабиётдан адабиётшунослик жанрлари ўсиб чиқди. Адабий танқиднинг ривожланиши, жадид адабиётга муносабат сезиларли равишда жадид адабиётшунослиги тараққиётига хизмат қилди. Жумладан, Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг “Осиё” газетасида “Театр”, Ҳожи Муиннинг “Ойна” журналида “Театр надуру”, “Туркистон вилоятининг газети”да “Театр фойдаси” каби мақола ва тақризлари босилди. Мирмуҳсин ва Ҳожи Муиннинг жадид драматургиясига муносабати орқали жадид адабиёти ҳақидаги танқидий- адабий қарашлари ёритиб берилди. Белинский “...сиз театрни мендек, яъни қалбингизнинг бутун эҳтироси, бутун ғайрати билан, нафосатдан завқланишга чанқок ва ўч қайноқ ёшликка қодир бўлган бутун вужудингиз билан сева оласизми?” деган. Жадидлар ҳам театрни ана шундай севишди, ҳис қилишди. Унга ўз муносабатларини билдиришди. Адабиётшунос олим Белинскийнинг “Танқидсиз адабиёт ривожланмайди” деган фикри бор. Жадид адабиёти ўз давридаги ана шундай танқидий муносабатлар туфайли ўсиб борди. Бехбудийнинг ўзи “Танқид сараламоқдур” мақоласида “Мажалла ва жаридларнинг қатта бир хосияти танқид, сараламоқдур. Саррофлар ақчани тужжорлар матони саралаганидек, муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва маишатга тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила “танқид” аталур,” дейди. Бехбудийнинг фикрича, янги мактаб муаллимлари уларда ўқиладиган китобларни маънавий тафтиш этишни ҳам танқид деб номлайди. Газета ва журналларга, янги ёзилган китобларга жон ва фойдали эканлигини таъкидлайди. Жадидлар томонидан театрнинг фойдаси, “театр— ибратхона” эканлигига урғу бериш орқали жадид адабиётдаги яратилган янги тур ва жанрларга алоҳида муносабатларини билдириб кетдилар.

Озод Шарафиддиновнинг “Фитрат – ўзбек адабиётшунослигининг отаси” деган фикри ҳақиқат эди. Абдурауф Фитрат нафақат ўзбек адабиёти тарихида шоир, драматург, публицистгина эмас, ўткир адабиётшунос олим сифатида ном қолдирди. Адабиётшунос олим Бахтиёр Назаров Фитратнинг 50дан ортиқ мақола ва тадқиқотлар ёзиб қолдирганлигини айтиб ўтган.[5] Абдурауф Фитратнинг бадий асарларидан ташқари, адабиётшунос олим сифатида жадид адабиёти, хусусан, ҳамзамон, ҳаммаслак бўлган ижодкорларга муносабати жадид адабиётшунослик илмида алоҳида аҳамиятга эга. Жумладан, Фитратнинг Жалил Бойбўлатовга жавоб тариқасида ёзилган “Ёпишмаган гажаклар” мақоласида Фитрат “Ўзбек адабиёти намуналари” китобига қаратилган танқидий фикрларга ҳақиқий адабиётшунос олимлардек вазминлик ва илмийлик билан жавоб

қайтаради. “Мақолани ёзаётганингизда халқ орасидаги “Кўзим кўрмайдур” ўйинидагидек боладай ўзингизни тутгансиз” дея Ж. Бойбўлатовга кескин муносабат билдиради. “Танглайи мумтоз адабиёт анъаналари асосида кўтарилган” профессор Абдурауф Фитрат ҳам дастлабки асарларида сўз санъати ҳақидаги фикрларини мумтоз адабиётдан излаган бўлса ҳам, 20-йилларнинг ўрталарига келиб ўз қарашларини “оврўпача андозалар”га сола бошлади. Жадид адабиёти таъсирида шеърни “каломи мавзуни мукаффо” (ваззли, қофияли гап) дея таъриф қилган сўнгги араб шоирларидан фарқли равишда “вазн” ва “қофия”си бўлган турли маънисиз сўзлар» йиғиндиси шеър бўлмаслигини, шеърда “кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титратқучи, сезгусини қўзгатқучи маънавий бир куч”[3] бўлиши кераклигини айтиб ўтади. Жадид шеърлятида шаклгина эмас, мазмуннинг бирламчи куч эканлигига ишора қилади. Жадид адабиётга муносабат билдиришда у аввалло “жадидларинг отаси” бўлмиш Исмоилбек Гаспирли билан бир сафда туриши маълум эканлигини ўз тадқиқотларида айтиб ўтган профессор Б. Қосимов, унинг улкан туркшунослар Муҳаммад Фуод Кўприлизода, Нажиб Осимбек, Европа шарқшунослари Ҳ. Вамбери, Томсен, Радлов, Самойлович каби олимлар қарашлари билан илмий муҳофазалар олиб борганлигини ҳам таъкидлайди. Демак, у энг аввалло, турк жадидшунослигини, адабиётшунослигини ўрганди ва уларга ўз муносабатини билдирди.

Шунингдек, Абдулхамид Чўлпон 1914-1937 йилларда ёзилган “70 га яқин мақолалари”да адабиёт тарихи, жумладан, жадид адабиётга хос хусусиятларга мунаққид сифатида алоҳида урғу беради. Унинг “Адабиёт надуру?”, “Муҳтарам ёзувчиларимизга”, “Улуғ ҳинди” каби мақолаларида шоир сифатидаги чуқур теранлик — адабиётшунос олимликка кўчгани яққол кўринади. Чўлпоннинг адабий танқидий қарашлари унинг яхши адабиётшунос эканлигини бор бўй-басти билан кўрсатади. Масалан, “Адабиёт надуру?” мақоласида адабиётнинг таъсири ҳақида ёзар экан, “Тўлар била пок қайғули маҳзун боқурди, Кўз ёшларимиз тўқтамай маҳзун оқурди” [1] шеърни орқали қанча йиғлаб етказа олмаган фикримизни адабиёт орқали етказа оламин дейди. “Оврўпонинг ҳар шаҳар ва қишлоқларида ҳар кун, ҳар ҳафта адабиёт кечалари қилинур, адабиёт ўқикур, нутқ сўйланиб, халқ кўп таъсирланурлар...Адабиёт чин маъноси ила ўлган, сўнган қаралган, ўчган ярадор қўнғилга руҳ бермак учун, фақат вужудимизга эмас, қонларимизга қадар сингилган қора балчиқларни тозалайдурғон ўткир юрак қирларини ювадурғон тоза маърифат суви, хиралашган ойналаримизни ёруғ ва равшан қиладурғон, чанг ва тупроғлар тўлган кўзларимизни артуб тозалайдурғон булоқ суви бўлгонлиқдан бизга ғоят керақдир.” [1] Чўлпон ўз қардошларига адабиёт ўқишни, адиблар етиштиришни, адабиёт кечалари уюштиришни тарғиб қилади. “Ойна”, “Садо” каби қаралган адабий мақола ва шеърлар ёзишга чақиради. Жадидона ғояларни халққа етказишнинг бирдан-бир усули адабиёт эканлигини таъкидлайди.

Хулоса ва таклифлар. Жадид адабиётшунослигида ҳар бир олимнинг ёндашуви ўзига хос бўлиб, ҳар қандай ғоявий таъсирлар остида бўлган “бирёклама” муносабатларнинг ҳам бадий адабиётнинг моҳиятини тўлақонли очиб беришга қаратилгани маълум бўлади. Истиқлолга бўлган даврда яратилган жадид адабиётшунослиги ўзининг ғоявий толерантлиги билан адабиёт илмида ажралиб туради. Адабиётшунослик тараққиёти тадрижда бир-бирини тўлдирувчи, тақрорланмас илмий тадқиқотлар сифатида кейинги давр жадид адабиётшунослиги ривожига хизмат қилади.

Шу тариқа хилма-хил адабий-эстетик қарашлар ҳамда қарама-қарши муносабатлар негизда жадид адабиётшунослиги шаклланиб борди, ўзининг муайян илмий-танқидий тамойилларига эга бўлди. Кейинги боскичда Н.Каримов, Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, Д.Қуроно, М.Тожибоева сингари адабиётшунос олимлар томонидан

жадид адабиётшунослигининг мазмун-моҳияти реалистик қарашлар асосида қайтадан чуқур тадқиқ этила бошлади. Булар ичида профессор Б.Қосимовнинг саъи ҳаракатлари таҳсинга сазовор бўлиб, бу борада ўзига хос илмий мактаб яратди десак, муболаға бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек адабий танқиди:(антология) / тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. Т. 2011- Б.28,29.
2. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Тошкент, Ўзбекистон, 2008.-Б.235,266,268.
3. Фитрат. Шеър ва шоирлик // Иштирокиюн. – 1919. – 24 июль
4. Ёкубов И. Миллий уйғониш даври ўзбек насри.Т.,Фан ва технология.2012.124 бет.Б-90.
5. Назаров Б., Расулов А., Аҳмедова Ш.,Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи: дарслик.Т.: Тафаккур қаноти, 2012- Б.16
6. Шарафиддинов О.Адабиёт мангу яшайди//Жаҳон адабиёти.1998.№1-Б.4
7. Тожибоева М. Жадид адиблар и ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари.—Тошкент:Mumtoz so'z,2017.-Б.222
8. Аҳмедова М.А. умумий таҳрири остида. Фалсафа: дарслик. Т.: 2006.
9. Хализев В.Е. О составе литературоведения и специфике его методологии // <https://cyberleninka.ru>
10. Bektasheva G. The munaqqid's specific style. ISSN:2795-7365Eurasian Scientific Herald,Volume 5,February, 2022,p-130-132.

Ориф БОЗОРОВ,

Қарши давлат университети катта ўқитувчиси

E-mail: bozorov-orif67@mail.ru

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д. И.Ёқубов тақризи асосида

ЭПИСТОЛЯР РОМАНЛАРНИНГ ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Аннотация

Ушбу мақолада дунё адабиётшунослигида эпистоляр асарлар тараққиётига эътибор қаратилган, жумладан, романларни тадқиқ этиш бадий адабиётнинг санъат тури сифатида тасаввур қилиш имкониятлари хусусида. Эпистоляр жанр тарихий-ижтимоий, маиший воқеликни индивидуал ракурсадан ёритиш, тарихий воқеликка олинган қаҳрамон тақдири ва инсон руҳиятини очишга имкон беришдаги ўзига хос хусусиятлари тўғрисида фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: Эпистоляр, хат, хабар, лирик, элигия, риторика, мактубот, расоил, барокко.

ПРОГРЕССИВНОЕ РАЗВИТИЕ ЭПИСТОЛИЧЕСКИХ РОМАНОВ

Аннотация

В данной статье обращено внимание на процесс развития эпистолярных произведений в мировом литературоведении. В частности, речь идет о возможностях исследований романов в качестве одной из сфер искусства в художественной литературе. Также представлены мнения об освещении в индивидуальном ракурсе историко-социальной, бытовой реальности, судьбы героя в исторической действительности и об особенностях в раскрытии человеческой психики в рамках эпистолярного жанра.

Ключевые слова: Эпистоляр, письмо, сообщение, лирика, элегия, риторика, расоил, барокко.

PROGRESSIVE DEVELOPMENT OF EPISTOLIC NOVELS

Annotation

This article focuses on the process of development of epistolary works in the world literature. In particular, we are talking about the possibilities of researching novels as one of the areas of literature. Opinions are also presented on the coverage of historical, social, everyday reality, the fate of the hero in historical reality and on the features of human psyche disclosure within the framework of the epistolary genre from an individual perspective.

Key words: Epistolary, letter, message, lyrics, elegy, rhetoric, racoil, baroque.

Қириш. Мактубларнинг бадий асар таркибидан ўрин олиши антик адабиётгаёқ хос бўлиб, бу усул дастлаб драматик асарларга татбиқ қилинган. Еврипид “Ифигения Тавридада” трагедияси, шунингдек, Плавт бир неча комедиялари таркибига қаҳрамонлар мактубларини киритади. Кейинчалик бу усул драманавислик тажрибасидан мустақкам ўрин олади. Бомаршенинг “Севильялик сартарош”, Гоголнинг “Ревизор”, Островскийнинг “Сўнгги қурбон” асарлари бунинг ёрқин мисолдир. Ф.Петровскийнинг кузатишларида кўра, “Ҳатто драма персонажлари – “олийжаноб оталар”, “резонёрлар”, “ошиқлар” ва бошқалар ичида шундай қаҳрамонлар ҳам пайдо бўлдики, антик “чопарлар”нинг олис авлоди бўлмиш бу қаҳрамонлар саҳнада “хат ташувчи” ўлароқ пайдо бўлади; уларнинг роли жуда аҳамиятли бўлмаса-да, бу хат ташувчилар – бу “сўзсиз қаҳрамонлар”, Андерсен “Қўғирчоқ театри директори” эртагида зукколик билан кўрсатиб ўтганидек, чинакам актёр ўлароқ намоён бўладилар” [4]. Олим давом этиб ёзадики, шунинг учун ҳам кейинги давр драмалари матни таркибидан мактубларнинг пайдо бўлиши асло тасодиф эмас. Мактуб усули ижодкорга фақат воқеаларни жонли, ҳаётий тарзда ривожлантириш имконини берибгина қолмай, айрим ҳолларда пьеса сюжетини яхлит ҳолда ҳаракатлантирувчи асосий унсурга айланади. Буни “Ревизор” драмасида яққол кўришимиз мумкин. Городничийга келган хат тугун вазифасини бажарса, Хлестаковнинг Тряпичкинга ёзган хати ечимни таъминлаган [4]. Олимнинг таъкидлашича, гарчанд бизгача етиб келган намуналарида учрамаса-да, қадимги

юнон комедиянавислари ҳам бу усулни четлаб ўтмаган бўлсалар керак. Лекин Плавтнинг комедияларида “мактуб” усули жуда катта аҳамият касб этади. “Бакхидалар”, “Куркулион”, “Перс”, “Псевдол” асарлари бунинг мисолдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Эпистоляр романи махсус тадқиқ қилган О.Рогинская умуман эпистоляр насрининг илк намунаси сифатида француз адиби Жан Фруассарнинг “Ишқ асири” (1372-1373) асарини келтиради. Ишқий мазмундаги ушбу асар шеър ва насрда ёзилган бўлиб, насрий қисмини муаллифнинг дўстига ёзилган мактублар ташкил қилади. Тадқиқотчи иловада шу даврдан кейин то 1991 йилгача эпистоляр шаклда Европада яратилган 107 номдаги, рус адабиётида 1766 йилдан бошлаб (Ф.А.Эмин. Письма Ернеста и Доравры) 1985 йилга қадар яратилган 49 номдаги асарни келтиради. Бу рўйхатлар эпистоляр жанр ғарб ва рус адабиётида анча тараққий қилганини кўрсатади. Англияда 1660 йилдан 1740 йил – эпистоляр романининг мукамал намунаси бўлган “Памела” (Ричардсон) нашрдан чиққунга қадар 200дан ортиқ эпистоляр романлар нашр қилинган экан [3; 237-258]. Албатта, бу асарларнинг ҳаммаси бирдек машҳур эмас. Улар ичидан С.Ричардсоннинг “Памела” (1740), “Кларисса” (1747-1748), “Сэр Чарльз Грандисоннинг тарихи” (1754); Ж.Ж.Руссоннинг “Юлия ёки янги Элоиза” (1761), И.В.Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари” (1774), П.Шодерло де Лаклонинг “Хавфли мулоқотлар” (1782) каби романларини кўрсатиш мумкин.

Тадқиқотчилар эпистоляр жанрнинг муайян муддатда бу қадар машҳур бўлишини баён усули билан

боғлайдилар. Яъни мактуб усули ёзувчига воқеаларни ишончли ҳикоя қилиш имконини берарди. Бундан ташқари бу шакл инсоннинг ички дунёсига чуқур кириш учун асос бўлар ва бу ҳам китобхонни кўпроқ жалб қилар эди.

Сэмюэл Ричардсоннинг “Памела” романи хатлар ва кундаликлар шаклида ёзилган (1740). Роман XVIII аср Европасининг энг машҳур асарларидан бири ҳисобланади. 1739 йилда икки ношир адибга шу вақтга қадар қўлланилмаган янги усулда – хатлардан иборат асар ёзиб беришни сўрайди. Унда оддий оиладан чиққан ёш Памеланинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Бой хонадонда хизмат қилиб юрган Памела бойвуччанинг ўлимидан кейин унинг ўғли томонидан тазйикка учрайди. Жаноб Б. ҳимоясиз ва камбағал кизни ўйнаш қилиб олмоқчи бўлади, аммо маънан тоза Памела бунга кўнмайди, кўнмаслиги орқасидан жуда кўп қийинчиликларга дуч келади. Охир-оқибатда эса кизга шахвоний кўз билан қараб, уни йўлдан урмоқчи бўлган жаноб Б.нинг ўзи ҳам Памеланинг юксак ахлоқий сиймоси олдида таслим бўлади, унга уйланади ва улар биргаликда узоқ вақт бахтли ҳаёт кечиришади. Бу воқеалар Памеланинг ота-онасига, уни ҳимоя қилмоқчи бўлган руҳонийга ёзган хатлари, кундаликларидаги ёзувлар орқали баён қилина боради. Кундаликдаги ёзувлар ҳам аслида Памела томонидан ота-онаси учун ёзилган бўлиб мантиқан мактуб мазмунига эга. Романда, шунингдек, муаллиф томонидан баён қилинган ўринлар – лирик чекинишлар ҳам бор. Ёзувчи асарда ношир образида чиқади. Асар ношир томонидан битилган “Хотима” билан тугайди, унда қаҳрамонлар ҳаётининг хат ва кундаликда акс этмаган воқеалари қаламга олинади, шу тахлит сюжет бир бутунлик касб этади.

Тадқиқот методологияси. Жан Жак Руссонинг “Юлия ёки янги Элоиза” романи (1757-1760) С.Ричардсоннинг “Кларисса” романи таъсирида ёзилган. Буни Руссонинг ўзи “Д’Аламберга хат”да эътироф этади. Роман 163 хат ва хотимадан иборат. “Юлия” романи автобиографик характерга эга, бош қаҳрамон Сен-Прёда у ўзини ифодалаган. Асар воқеалари ўрта асрларда яшаб ўтган Элоиза ва Абелярнинг муҳаббат қиссасини эслатади, роман номининг иккинчи қисми ҳам шунга ишора қилади. Руссо романида Сэмюэль асаридаги бахтли якун йўқ. Оддий оиладан чиққан Сен-Прё барон д’Этанжнинг кизи Юлияга сабоқ берар экан, бу икки ёш ўртасида муҳаббат пайдо бўлади. Бироқ ижтимоий тенгсизлик туфайли Юлианинг отаси кизига ўқитувчи билан учрашишни тақиқлаб қўяди. Сен-Прё узоқларга кетиб қолади, аммо севишганлар хат ёзишиб турадилар. Бу хатлар бир кун Юлианинг онасининг қўлига тушиб қолади ва аёлнинг юраги бунга дош беролмай оламдан кўз юмади. Ўзини гуноҳкор сезган Юлия отасининг танловига кўнади – жаноб Вельмарга турмушга чиқади. Сен-Прё қайтиб келганда Элоизанинг икки ўғли бор эди. Дарёга тушиб кетган ўғлини қутқараман деб қаттиқ шомоллаб қолган Юлия шу касаллик туфайли оламдан ўтади. У сўнгги мактубида Сен-Прёга ҳаётида фақат ва фақат уни севганини таъкидлайди.

Жан Жак Руссонинг романи ўз даврида жуда машҳур бўлиб кетади. Унинг таъсири ва шуҳратини “Ёш Вертернинг изтироблари” романи таъсири ва шуҳратига тенглаштиришади. Бу бир тарафдан унда ҳаёт воқеалари романтик руҳда бўлмай, реал тасвирланганида эди. Чунки ижтимоий табақаланиш бутун тарих мобайнида инсоният ҳаётига шу қадар сингиб кетганки, турли ижтимоий табақанинг вакили бўлган севишганларнинг бахтли оила қуриши деярли учрамайди. Бундай табақаланиш ва унинг инсон ҳис-туйғулари билан ҳисоблашмаслиги хатто ҳозирги цивилизация босқичида ҳам буткул барҳам

топган эмас. С.Ричардсоннинг танқидчилари уни айнан шунда – ҳаёт мантигини бузганликда айблаган эдилар. Жан Жак Руссо эса ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини қаламга олди. Мутахассисларнинг фикрига кўра, Руссо қаҳрамонларда кўпроқ ўз кечинмаларини акс эттирган. У ўқувчисини севиб қолган ўқитувчи ҳақида роман ёзишни мўлжаллайди, унинг дастлабки икки қисмини ёзиб тугатади. Шу орада 44 ёшли адиб 26 ёшли Софи исмли кизни севиб қолади. Бироқ киз севгилиси борлигини айтиб, у билан фақат дўст бўлиб қола олишини айтади. Руссо ўз ҳаёти воқеаларини бироз ўзгартириб романни давом эттиради, ўзининг ҳис-туйғуларини асарга сингдиради. Асарнинг сон-саноксиз китобхонлар қалбини забт этганлиги сабабларидан яна бири ҳам – унда реал ҳис-туйғуларнинг жо этилганида эди. Хатлар усули эса ёзувчига ўша ҳис-туйғуларни жуда чуқур, четдан туриб – ровий каби эмас, ўзиники каби тақдим этиш имконини берди.

Умуман, 1740-1780 йиллар мобайнида Европа адабиётида эпистоляр жанрнинг пайдо бўлиши ва таракқийси кузатилади. Алоҳида таъкидлаш керакки, эпистоляр асарлар сентиментализм, романтизм даврларида кенгрок тарқалган.

Рус адабиётида ҳам эпистоляр жанрнинг юксак намуналари яратилди. Табиийки, бу асарлар Европа адабиёти таъсирида пайдо бўлди. Мутахассислар фикрига кўра, рус адабиёти Европадан тайёр қанонларни қабул қилди, эпистоляр романнинг шаклланиши ва такомиллашишида иштирок этмади. Рус эпистоляр романчилигининг Европадаги турдошидан асосий фарқи мана шунда. Дейлик французларда бу жанр фақат инглиз (Ричардсон) адабиёти таъсирида тайёр ҳолда кириб келмади, балки фаранг адиблари жанрнинг шаклланиши ва таракқийсига таъсир ҳам кўрсатдилар [2]. Русларда дастлаб ғарбга тақлид аниқ кўзга ташланади. М., Львов ўз романини “Рус Памеласи ёки олижаноб Мариянинг кечмиши”, Сушков “Россиялик Вертер”, М.Воскресенский “Замоскворецкий Тереза ва Фальдони” деб атайди. Ўзбекча номларда бўлгани каби хат сўзини сарлавҳага чиқариш ҳам кўп учрайди: “Хат-роман” (Некрасов), “Ўн мактубдан иборат роман” (Достоевский), “Икки мактубдан иборат роман” (Сомов) каби. Ғарбдан ўзлаштирилган эпистоляр жанр рус адабиётининг бемисл тажрибалари билан уйғунлашиб, жанрнинг дурдона намуналари яратилди.

Рус тилида яратилган илк эпистоляр роман ёзувчи ва таржимон Фёдор Эмин-Муҳаммадали Эмин томонидан 1766 йилда ёзилган “Эрнест ва Доравранинг мактублари” асари ҳисобланади. Роман 4 қисмдан иборат бўлиб, Жан Жак Руссонинг “Янги Элоиза” асари таъсирида ёзилган. Роман икки севишганнинг ўзаро мактубларидан таркиб топган. Тадқиқотчилар роман сюжети Европа эпистоляр романларига ўхшашлигини таъкидлайдилар, асар айни вақтда айрим жиҳатлари билан Лайли ва Мажнун қиссасини эсга солади. Эрнест ва Доравра ҳам кизнинг отасининг қаршилигига дуч келадилар, Эрнест бош олиб саҳрога чиқиб кетади, каландарларча ҳаёт кечиради. Эрнестнинг дўсти Ипполит Навфал сингари уларга ёрдам бермоқчи бўлади: отанинг хоҳиш-истагига кўра Дораврага уйланмоқчи, аммо бирга яшамай, кизни Эрнестга топшириб кетмоқчи бўлади. Аммо бирга бўлиш бу ошиқ-маъшукларга насиб қилмайди. Эрнест ҳам, Доравра ва Ипполит ҳам буни тақдирнинг хоҳиши деб қабул қиладилар. Эмин ўз романини Руссо таъсирида яратган, муқаддимада буни тўғридан-тўғри айтиб ўтган, хатто айримлар “Эрнест ва Доравра”ни Руссонинг эркин таржимаси деб ҳисоблашга мойил бўлсалар-да, рус адиби “қаҳрамонларининг муваффақиятсизлигини Руссодан бошқача изоҳлайди. Руссодаги ижтимоий қонуниятлар,

ижтимоий хурофот кабиларни у Эрнестни таъкиб этган тақдир билан алмаштиради. Сиповский таъкидлагани каби, бу “адабий усулгина эмас, Эминнинг дунёкараши ҳосиласи ҳамдир” [2; 75].

Бунга, эҳтимол, Польшада туғилган рус ёзувчисининг мусулмонлики қабул қилгани ҳам сабаб бўлиши мумкин. “Эрнест ва Доравра” рус адабиётида эпистоляр роман жанри тараққиётига пойдевор бўлди.

Рус адабиётида эпистоляр жанр тараққиётини махсус тадқиқ қилган О.Рогинскаяга кўра, XIX асрда хатлар шаклидаги қисса-повестлар ҳам яратилди. А.Бестужева-Марлинскаянинг “Етти хатдан иборат роман” (1823-1825), Ю.Жадовскаянинг “Ёзишма”, В.Вонлярьляскийнинг “28 сентябрга ўтар кечаси” (1852), О.Сомовнинг “Икки хатдан иборат роман” (1832) каби асарларини шу сирада санаб ўтиш мумкин. Уларнинг барчасида анъанавий тарзда ишқ-муҳаббат можаролари тасвирланган. Таъкидлаш лозимки, бу асарларнинг сарлавҳаларида қўлланган “роман” сўзи жанр маъносида эмас, “севги саргузаштлари” деган маънони англатади.

Санаб ўтилган асарлардан охири икkitаси, тадқиқотчининг кузатишларига кўра, бахтли якун топади. В.Вонлярьляский ва О.Сомов жанр спецификасида ўзгариш қиладилар, яъни бу асарларда эпистоляр жанрнинг асосий белгиларидан бири бўлган “якуни бахтсиз муҳаббат” мотиви йўқ. Айни шу икки асарда пойтахт-провинция оппозициясининг фаоллашганини кўриш мумкин, кейинчалик шу мотив И.Тургеневнинг “Ёзишма” асида сюжетни шакллантирувчи унсур ўлароқ майдонга чиқади. Бу икки асарда А.Пушкиннинг таъсири бор; О.Сомов асида “Бўрон”, “Қишлоқи ойимкиз”, “Евгений Онегин” “из”ларини кўриш мумкин. О.Рогинская ёзади: “Хар икки ҳолда ҳам Пушкиннинг “Евгений Онегин” романи таъсири шак-шубҳасиздир. Таъкидлаш лозимки, Пушкиннинг тугалланмай қолган (“Хатлардан иборат роман” – таъкид О.Рогинскаяники – О.Б.) асари сюжети айни оппозиция (пойтахт-провинция зиддияти – О.Б.) асосига қурилган. Сомов повестининг сюжети “Евгений Онегин” сюжетига монанд: ёзувчи гўё Онегин ва Татьяна муносабатларининг бахтли якуни вариантини тақдим этади” [2].

Тадқиқотларга кўра, XIX асрда Европада романнинг жанр ўлароқ тараққий этиши, жанр белгиларининг канонлаша бориши “эпистоляр кўтарилиш”ни пасайтирди. Чунки бу усул шакл жиҳатдан ижодкорни бир қадар чеклаб қўярди. Бундан ташқари, хат усули ўқувчига ишончсиз бўлиб туюла бошлади. А.Сарафанова ёзади: “Айни вақтда романда эскича баён усулидан фойдаланиш (архаизация) ёки бошқа ҳужжатли материаллар – масалан, суд жараёнларининг стенографияси, телеграммалар, диктофон ёзувлари билан бир қаторда “ишончли” манбалардан бири сифатида мактубдан ҳам янгича, экспериментал фойдаланиш ҳаракати бошланди”. Тадқиқотчи таъкидлайдики, “умуман олганда эса, эпистоляр жанр таназзулга учради, дейиш мумкин”.

Худди шундай ҳолат рус адабиётида ҳам кузатилади. “...XIX асардаги рус эпистоляр роман ва повестларида эпистоляр шакл, бир тарафдан, тўғридан-тўғри сюжет бўлмай, шунчаки воситага айланди. Эпистоляр сюжетнинг анъанавий унсурлари бўлиши ёзилиши бошлаш ва мактуб муқаддимаси (кўпинча узундан-узоқ изтиробларга тўла бўлган), хат кутиш, йўқолиб ёки бировлар қўлига тушиб қолган хатлар ва ҳ.к. – ишлатилмай қўйди, эпистоляр сюжетнинг ўзи моҳиятан барҳам топди. Хат ёки кундалик шаклида, иқронома мазмунида (адресат образи шартли бўлиб қолди) истифода этилди; ёки романда турли овозлар, воқеликка

турлича нуктаи назарларни беришнинг қулай воситаси ўлароқ қўлланди” [2].

Айни вақтда рус адабиётида эпистоляр жанрга пародия характеридаги асарлар пайдо бўлди. Уларда XVIII аср эпистоляр романларига хос бўлган анъанавий сюжет, анъанавий қаҳрамонлардан, поэтик унсурлардан фойдаланилди, аммо сентиментал-ишқий мазмун-моҳият ўрнини киноявийлик, танқидий руҳ эгаллади. Некрасовнинг “Мактублардан иборат роман”, Ф.Достоевскийнинг “Тўққиз мактубдан иборат роман”и ҳақида шундай дейиш мумкин.

О.Рогинская ўз тадқиқоти охирида рус адабиётида яратилган 49 номдаги эпистоляр асарни келтиради. Улардан 12 таси XVIII асрда, 19 таси XIX асрда ва 18 таси XX асрда яратилган. О.Рогинская миқдор эмас, мазмун-моҳиятдан келиб чиққан ҳолда, Европа адабиётида бўлгани сингари рус адабиётида ҳам XVIII асрда гуллаб-яшнаган эпистоляр жанр ривожига XIX асрга келиб пасайди, деб ҳисоблайди. Асар таркибига мактуб матнини киритиш усулидан ибтидо олган эпистоляр жанр бу даврга келиб, агар шундай дейиш мумкин бўлса, “адабий хотира”га айланди – бу хотира ўзини роман таркибига мактуб матнини киритиш шаклида намоён қилди [2].

А.Сарафанованинг кузатишларига кўра, жаҳон адабиётида XIX асрдаги “тушқунлик”дан кейин XX асрга келиб эпистоляр шаклга қизиқиш яна жонланди. Аммо ўтган асрда пайдо бўлган ўзгаришлар шунга олиб келдики, мактуб усули кўпқатламли модерн ёки постмодерн асарда қўлланадиган хилма-хил усулларнинг бири ёки қулай матний қобиккина бўлиб қолди.

XX асрда жаҳон адабиётида Торнтон Уайлдернинг “Мартнинг ўн бешинчи санаси”, Сол Беллоунинг “Герцог”, Жон Бартнинг “Хатлар”, Виктор Шкловскийнинг “ZOO. Хатлар севги ҳақида эмас ёки учинчи Элоиза”, Андре Жиднинг “Қизлар мактаби”, Жак Дерриданнинг “Открытие” каби асарлари яратилди.

А.Сарафанова ўз кузатишлари ҳулосасида: “...айтиш мумкинки, - деб ёзади, - эпистоляр роман XVIII асрда гуллаб-яшнади ва шундан сўнг мустақил жанр сифатидаги макomini йўқотди. Бу соҳада эришилган муваффақиятлар психологик ва фалсафий романда бошқача шаклларда ривожлантирилди. Эпистоляр шаклнинг ўзидан эса мавжуд усуллардан бири сифатида фойдаланилди”.

Ҳаёт воқелиги объектив, четдан туриб ҳолис баён қилиниши лозим бўлган эпик асарда воқеа баёнини буткул хат муаллифига – ўзига хос ҳикоячига топшириб қўйиш билан ҳамма вақт ҳам керакли натижага эришиш қийин. Бундай чоғда ёзувчи “ҳамма нарсадан воқиф ҳикоячи”лик имконидан маҳрум бўлиб қолади. Эпистоляр асарларнинг айрим ўринларида, кўпинча эса, охирида муаллифнинг аралашуви мана шу ҳолат билан изоҳланади.

Маълумки, ёзувчи қаламга олмоқчи бўлган ҳамма воқеаларни хат муаллифлари томонидан беришнинг иложи йўқ. Баъзан эса айрим ўринларни тўлдириш, эпикликини – объективликини таъминлаш учун ҳам муаллиф иштирокига зарурат сезилади. Айрим эпистоляр романларда албатта муаллиф иштирок этади. У хат муаллифлари кўрмаган, гувоҳи бўлмаган ёки иштирок этмаган воқеаларни баён қилади, сюжетнинг тўлақонлигини таъминлайди. Бунда ёзувчи мактуб орқали акс эттириш имкони бўлмаган ёки мушкул бўлган сюжет узилишларини ўзаро улаб, сюжет яхлитлигига эришади.

Мактуб шакли сочилиб ётган ҳаёт воқеаларини бир марказга жамлаштириш учун ниҳоятда қулай. Чунки бундай жанрдаги асарда ҳаёт воқеалари ичидан фақат кераклисини танлаб, қолганини ташлаб ўтиш имконияти катта. Бошқа турдаги асарда ёзувчига реал воқеликнинг

керакли бўлакларини асар бадий тўқимасининг яхлитлигига путур етказмасдан, бирор усул билан, сезилмайдиган қилиб бир-бирига улашга тўғри келади.

Эпистоляр асарда ретроспекция ҳам осон. Масалан, тадқиқотимиз объекти бўлган “Бону” романи тўлиқ шу усулга асосланган.

Мактуб – инсониятнинг ўзаро мулоқот шаклларида биридир. Бевосита мулоқот имконияти чекланган ўринларда одамлар ва ҳатто давлатлар ҳам ўзаро хат орқали мулоқот қилишган. Бадий адабиёт – бевосита реал ҳаётнинг инъикоси бўлгани сабабли ҳам одам ҳаётига оид бирор нарса-ҳодиса, ҳолат ёки деталь, тафсилот йўқки, бадий адабиётга кўчмаган бўлса. Шунга кўра, айтишимиз мумкинки, эпистоляр жанрнинг, шунингдек, бадий асар таркибидаги эпистоляр унсурларнинг манбаи, бошланғичи – ҳаётдир.

Хулоса ва таклифлар. Немис, француз, инглиз, испан ва Европанинг бошқа халқларида ҳам мактубот шакли тараккий қила борди. Бу борада французлар муҳим ютуқларга эришдилар. XVII асрда французларда мактуб зодагонлар орасида тафаккур намоишига, XVIII асрга келиб эса сиёсий қарашларни ифода этиш воситасига ҳам айланди. Германияда эпистоляр асарлар дастлаб XII-XIII асрларда ёйилган миннезингерларнинг назмий адабиётида учрайди, прозаик мактублар эса XIV асрларга келиб пайдо бўлди. Англия ва Италия адиблари мактуботчиликни оддий ёзишма даражасидан махсус адабий шакл даражасига кўтардилар. Илк эпистоляр асар француз адиби Жан Фруассарнинг “Ишқ асири” (1372-1373) асари бўлса, эпистоляр романнинг илк машҳур намунаси Сэмюэл Ричардсоннинг “Памела” романидир (1740).

АДАБИЁТЛАР

1. Сарафанова А. Классическая форма эпистолярного романа и ее трансформация в XX веке // https://studylib.ru/doc/2019413/takim--obrazom---otlichitel_naya--osoben--nimkan
2. Рогинская О. Эпистолярный роман: поэтика жанра и его трансформация в русской литературе: Дисс.на соиск. ... канд.наук. – Москва, 2002. – Стр.85-86
3. Day R. A. Told in Letters: Epistolary Fiction before Richardson. Ann Arbor: Univ. of Michigan press, 1966. – p. 237-258.
4. Петровский Ф.. Письма римской комедии // Античная эпистолография. – М., Наука, 1967. – Стр. 164.
5. Мисхобиддини Н. Трактат Амир Хусрава Дихлави “Эъджази Хусрави” (“Чудо Хусрава”) и традиции эпистолярного жанра в истории персидско-таджикской литературы (X-XIV вв.) // Дисс. ... докт.филол.н. – Душанбе, 2009.
6. Кузнецова Т. Письма Поиния Младшего к друзьям // Античная эпистолография. Очерки. – М., Наука, 1967. – Стр. 119.
7. Эпикур. Менекейга мактуб. Хуршид Ахмедов таржимаси // “Тафаккур” журнали, 2019 йил, 1-сон.
8. Античная Эпистолография. – М., Наука, 1967. – Стр. 4.
9. Ўзбек мумтоз адабиёт намуналари. II жилд. (XIV – XV аср бошлари). Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: филология фанлари доктори, профессор Насимхон Раҳмон. – Т., Фан, 2007. – 94-б.
10. <http://rushist.com/index.php/literary-articles/3789>

Барно БУРАНОВА,

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети ўқитувчиси (PhD)

E-mail: barnomenglibaevna@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д.Халлиева Г.И.тақризи остида

ТОПОНИМЛАР ТАРЖИМАСИДА ЛЕКСИК ТРАНСФОРМАЦИЯДАН ИЖОДИЙ ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Ушбу мақолада атоқли адиб Пиримкул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романидаги топонимлар, обидалар, тарихий макон ва замоннинг туркман тилидаги таржима вариантыда қанчалик аслиятга уйғун ҳолда берилиши, жой номларини изоҳлашдаги ютуқ ва камчиликлар, таржима жараёнида юзага келган транскрипция ва транслитерация усуллари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Пиримкул Қодиров, Ш.Чариев, мутаржим, топонимлар, тарихий ҳақиқат, таржима адабиёти, бадий таржима санъати, лингвопоэтик, лингвостилистик таҳлил.

ТВОРЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ ТОПОНИМОВ

Аннотация

В данной статье анализируются топонимы, памятники, исторические места и времена в туркменском переводе романа известного писателя Пиримкула Кадырова «Звездные ночи», преимущества и недостатки толкования топонимов, приемы транскрипции и транслитерации.

Ключевые слова: Пиримкул Кадыров, Ш.Чариев, переводчик, топонимы, историческая правда, переводная литература, искусство художественного перевода, лингвопоэтика, лингвостилистический анализ.

CREATIVE USE OF LEXICAL TRANSFORMATION IN THE TRANSLATION OF TOPONIMES

Abstract

This article analyzes the toponyms, monuments, historical places and times in the Turkmen translation of the famous writer Pirmkul Kadyrov's novel "Starry Nights", the advantages and disadvantages of interpreting place names, transcription and transliteration methods.

Keywords: Pirmkul Kadyrov, Sh.Chariev, translator, toponyms, historical truth, translated literature, art of literary translation, linguopoetic, linguistic-stylistic analysis.

Қириш. Дунё адабиётшунослигида тарихий асарлар таржимасида учрайдиган историзмлар, архаизмлар, миллий ва тарихий давр колоритини қайта яратиш масаласини тадқиқ этиш долзарб илмий-назарий аҳамият касб этиб келади. Бир асарнинг бир нечта таржима нусхалари вужудга келар, даврлар оша турфа таржима вариантлар яратилар экан, таржималар мукамаллашиб, ҳар бир авлодга хизмат қилиш баробарида улар ҳақида яратилган тадқиқотлар таржима сифатини яхшилашга хизмат қилади. Таржима адабиёти орқали маълум миллат ва халқнинг урф-одатлари, ўтмиши ва бугуни, сўнмас сиймолари умумжаҳон эътирофига сазовор бўлади. Биргина “Бобурнома”асарининг инглиз тилига ўн марта таржима қилингани ёхуд ҳазрат Алишер Навоий, Бобур ғазалларининг, Темур тузукларининг дунё тилларига ўтирилгани фикримиз далилидир. Бу борада польшалик Janusz Krzyżowski (Навоий ва Бобур асарлари таржимони), болгариялик Maria Filipova-Hadjini (Ўзбекистонга бағишлаб махсус китоб ёзган ёзувчи ва таржимон), канадалик Гэри Дикни (“Лисонут-тайр” таржимони), япониялик Мори Каэни (Навоий ғазаллари таржимони), Деннис Далуни (Навоий ғазаллари таржимони), британиялик Carol Ermakovani (“Ўтган кунлар” таржимони, Э. Аъзам роман ва ҳикоялари муҳаррири), Америкалик олим Марк Риз (“Ўтган кунлар”ни 2019 йилда инглиз тилига таржима қилган, асар таржимаси устида 15 йил ишлаган) каби жаҳон миқёсида эътироф этилган мутаржимлар меҳнатини ҳам эслаб ўтиш ўринлидир [http://azamabidov.uz/?p=3360]. Негаки ушбу таъкидларимизнинг ўзиёқ, Ўрта Осиё

тарихи, буюк Туроннинг шонли ўтмиши, Темурийлар даври, мумтоз адабиётимиз, Шарқдаги уйғониш давридан дарак берувчи, мозий ва бугунни боғловчи дурдона манбалар, илмий, бадий асарлар жаҳон афкор оммасини оҳанрободек ўзига тортганлигини яна бир қарра исботлайди.

Маълумки, адабиётимизда Амир Темур, Гавҳаршод Бегим, шоҳ ва шоир Бобур мирзо ва унинг ўғилларининг шонли тарихини ҳам тарихий, ҳам бадий усулда талқин қилиб битилган қисса ва романларнинг маҳоратли муаллифи Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодировдир. Айниқса, адибнинг ижодида “дилбар шахс”, “Уйғониш даврининг типик вакили”, деб юсак эътироф қилинган Бобурнинг ҳаёти ва ижодига, унинг нурли сиймосига бағишлаб битган “Юлдузли тунлар” номли тарихий романи алоҳида ўрин тутди. Адибнинг ушбу романи тарихий мавзуда бўлгани боис унда темурийлар даври, маданияти, темурийлар бошқарувида бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросон давлати, шунингдек қадим Ҳинд эли билан ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган кўплаб топонимлар ёки муҳташам тарихий обидаларнинг номини учратамиз. Лекин таржимада бу ҳолат қанчалик тўғри ё тўлиқ акс этган? Эътиборли жиҳати шундаки, туркман таржимони тарихий жой номларини таржимада беришда ҳар бир тарихий атама ва жумлалар устида ўта синчковлик, яъни лингвопоэтик, лингвостилистик таҳлил ҳамда талқинлар билан ёндашганини кўришимиз мумкин. Ўрганишимизга кўра ҳамда таржимашуносларнинг таъкидлашича, тарихий мавзуда битилган асарларни таржима қилиш жараёни анча мураккаб бўлиб,

таржимондан тарихий асарда ёритилган, тасвирланган тарихий воқелик, тарихий шахслар ва уларнинг нутқида қўлланган сўз, жумла, гаплар билан боғлиқ бўлган тарих қатларини, мозий садосини билиш, ўрганиш, умуман олганда эса алоҳида тайёргарлик талаб қилинади. Агар тарихий асарларнинг тилига бу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, таржимоннинг маҳорати, иккиланишлари, маълум маънода йўл қўйган камчиликлари кўзга яққол ташланади. Мутаржим давр манзараси ёки ўша давр билан боғлиқ эскирган сўзлар, тарихий атамалар, қуйма қолишлар ва тарихий топоним, яъни тарихий жой номларини аслият билан мутаносиб ҳолда бермоғи зарур, бироқ бу ҳолатда топонимларда юз берган айрим фонетик ўзгаришлар бундан мустасно. Шу боис, таржима жараёнида бир тилдаги лексик бирликлар иккинчи тилга трансформация қилинган ҳолда ўгирилади. Таржима жараёнида қуйидаги лексик трансформациялардан фойдаланилади:

– транскрипция ва транслитерация: Транскрипцияда сўзнинг талаффуз шакли, транслитерацияда эса унинг график шакли қайта тикланади; – конкретлаштириш (аниқлаштириш – аслиятдаги кенг маънони тор маънода бериш); – генерализация (умумлаштириш–аслиятдаги тор маъноли сўзни таржимада кенг умумлаштирувчи сўз билан алмаштириш); – модуляция (аслиятдаги лексик бирлик маъносини таржимада кучайтириб бериш) [1];

Шу маънода, “Юлдузли тунлар” романининг туркман тилига таржима қилинган матн намунасида адиб қўллаган тарихий жой номлари, яъни топонимларнинг қай тарзда берилиши мисолида таржимон асосан транскрипция ва транслитерация усулига мурожаат қилганини кузатдик. Бунда матндан олинган айрим лавҳа, тасвирлар мисолида тарихий-қиёсий аспект усули асосида кўрсатиб беришга, транскрипция ва транслитерация усули ўзини қанчалик оқлаганини, мутаржим бу усулга шунчаки ҳарфма-ҳарф эмас, балки ижодий-индивидуал ёндашган ҳолда топонимларни қанчалик маҳорат билан ўнгирганини изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Мутаржим бу каби воқеалар тасвирини таржима қилишда янада аниқликка эришишга интилагани учунми, ҳатто, аслиятда берилмаган айрим тарихий жой номларини ҳам матнга киритиб юборган. Натижада эса китобхоннинг воқеалар бўлиб ўтган тарихий жой номлари ёки тарих сахнасини тўлиқроқ англашга ёрдам бергандек, назаримизда, гўё китобхон қўлига кўзгу тутгандек бўлади. Қиёслаймиз, ўзбекчада: “Қизилқумда қўп юриб, унинг пасту баландини биладиган, Қўли Малик деган жойда отлик жанг учун энг қулай ўринларни эгалаб ётган Убайдулла Султон қўшини ана тўлғама усулини ишлатиб, Бобур қўшинининг икки қанотини букди-ю, орқасига ўтиб олди” (Ю.Т. 421).

Туркман тилида: «Убайдулла Солтан Гызылгумўн хер дабанына беш бармағы ялы белетди. Ол Мэлик көл диен ерде бусуп, Бабыры тулғама саласы гелйерди, шол ниет биленем ол Хайрабат билен Гарагөлўн арасында ерлешеп шол ерде Бабырың гошўнының ики ганатыны ғысып, онуң дашына айланмағы башарды» (Й.Г.393).

Агар илмий манбаларда берилган маълумотларга асосланадиган бўлсак, Убайдуллахон билан Бобур ўртасида 1512 йил 28 апрел куни бўлиб ўтган ҳарбий тўқнашув Қўли Малик жанги деб юритилади [2]. “Бухоронинг Хайробод туманидаги Қўли Малик қирғоғида Убайдулла султон Бобурга тўсатдан ҳужум қилган эди. Айни мана шу жангдаги мағлубият туфайли 1512 йил баҳорида Ўрта Осиё теурийлар қўли остидан буткул чиқиб кетган ва яна шайбонийларга тобе бўлган эди. Бобур ва шайбонийлар ўртасидаги ушбу жанг тарихда Қўли Малик жанги деб юритилади [2]”.

Юқоридаги парчада қумлик номи ва қўл жой номи учрайди. Яъни, Қизилқум ва Қўлималик жой номларидир.

Кузатиб турганимиздек, Ш.Чориев бу жой номларини туркманча таржимада тўлиқ акс эттириш мақсадида фонетик ва стилистик мослаштириш принциpidан фойдаланди. Мутаржим ҳатто, Убайдулло Султоннинг Бобур қўшинига қақшатқич зарба берган сахнани беришда бу тарихий воқеанинг қаерда содир бўлганини аниқлаштириб, аслиятда акс этмаган тарихий жой номларини ҳам бериб, туркман ўқувчисига янада аниқ-тиниқ маълумот етказишга уринади. Хусусан, аслият матнда Хайробод ва Қорақўл ўртасида деган жой номлари учрамайди. Лекин мутаржим Ш.Чориев туркман ўқувчисига шу тарихий жанг ҳақида янада батафсилроқ маълумот етказиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган ҳолда мана шу икки тарихий жой номларини келтириб ўтади. Таржимон муаллиф П.Қодиров “Юлдузли тунлар” романини яратиш учун тарихий асос сифатида қаттиқ суянган Бобурнинг “Бобурнома” тарихий мемуар асари ҳамда унинг иниси Мирзо Хайдар яратган “Тарихий Рашидий” асарини ҳам жиддий ўқиб-ўрганган, албатта. Шу боис аслиятда акс этмаган, аммо тарихий ҳаётий воқеликка зид бўлмаган тарихий жой номларини Ш.Чориев туркманча таржимада аниқ ва тиниқ акс эттира олган. Демак, аслиятда берилмаган Хайробод ва Қорақўл каби ҳудудлар номларининг таржимада берилиши орқали таржимон асар воқеаларидаги тарихий воқеаликка, тарихий руҳга маълум маънода аниқлик кирита олган дейишимиз мумкин. Тадқиқотларимиз натижасида яна шу нарсга амин бўлдикки, мутаржим тарихий жой номларининг берилишида фақат маълум бир далил ва изчиллик, хроникага асосланиб қолмасдан, балки романда ёритилган тасвирларнинг янада таъсирчан, бўёқдор бўлиши учун аслиятда берилмаган айрим қуйма ибораларни ҳам таржимада қўллаш орқали ўз услуби ва маҳоратини кўрсата олган. Масалан,

Аслиятда: “Омад ҳам бир келса, қўша-қўша бўлиб келишини Бобур энди билмоқда эди. Самарқанд унинг қўлига ўтгандан кейин бу ёғи Ургут, у ёғи Сўғд ва Дабусия қалъаси бирин-кетин Шайбонийхоннинг ихтиёридан чиқиб, Бобурнинг ҳокимиятини тан олди. Мана бугун Қарши ва Ғузордан хушхабар келди – бу шаҳарлар Шайбонийхон қўйган доруғаларни қувбди”. (238)

Туркман тилида: “Беланың бир болуп гелмейши ялы, шатлығым геленде гоша-гошадан гелйэр. Бабыр дурмушың бу едасыны гөре-гөре, өз герденинде чеке-чеке гелйэр. Бабырыңкы хем хэзир угрунады. Самарқандты Шейбанының элинден гаңрып аландан соң, гундокардакы Ургут, гунбатардакы Согд хем Дабусия ханлыклары-да, Шейбаныдан йуз өврүп, Бабырың ыгытарында болмагы мейилликлерини мәлим этдилер. Бу гүн болса Гаршыдан хем Гузардан хош хабарлар келди – олар Шейбанының дикмелерини ызына ит салып ковупдырлар”. (215)

Юқорида келтирган қиёсларимиздан билса бўладики, аслиятда қўлланган “Омад ҳам бир келса, қўша-қўша бўлиб келиши” иборасини таржимон “Беланың бир болуп гелмейши ялы, шатлығым геленде гоша-гошадан гелйэр” шаклида бериб, асар тасвирига бадий бўёқдорлик қўшган бўлса, “ызына ит салып ковупдырлар” ибораси эса айнан мутаржим томонидан Шайбонийхоннинг доруғаларига нисбатан ишлатилиб, аслиятда мавжуд бўлмаган ибора қўлланган ва у гўёки таржимоннинг воқеага ўзига хос ҳиссий-таъсирий томондан ёндашганлигини кўрсатади. Тарихий жой номларининг берилишида муаллиф аслиятда Ургут, Сўғд ва Дабусия қалъа номларини умумий тарзда санаб кўрсатган бўлса, таржимада эса мутаржим ўқувчига бу қалъаларнинг айнан кунчиқиш ва кунботиш томонда жойлашгани ҳақида ҳам қисман географик маълумот берилади. Бироқ шу ерда мутаржим яна бир жузъий

нуксонга ҳам йўл қўйган ва бу аслиятдаги Ургут, Сўғд ва Дабусия қалъаларининг хонлик деб берилишидир. Лекин шуни ҳам эътироф этиш жоизки, мутаржим асарнинг кейинги қисмларини таржима қилиш жараёнида бу хатоликни тўғрилаб, қалъа истилоҳини гала шаклида ҳам берган.

Аслиятда: “Тиниқ баҳор осмонининг бир четида Самарқанд билан Бухоро оралиғининг энг машҳур кўргони бўлган Дабусия қалъаси савлат тўкиб турибди. Кеч кузда бу қалъа ҳам Шайбонийхоннинг қўлидан чиқиб, Бобурга ўтиб кетганда қўшини Бухорога чекиниб оғир аҳволга тушиб қолган эди”. (247).

Туркманча таржимада: “Бахарың гөк асманының астында йығылып отуран, Самарканд билен Бухараның арасындак иң мешхур галаларың бири болан Дабусия галасы (!Дабусия – бу демир гала диймек. Зияведдин дийилйән йерде хәзирем бу галаның харабалықлары бар.) Шу махал ханың аягының астында яйылып ятырды. Дабусия галасы адам эли билен дөредилен чакланрак дагада меңземән дуранок дийип, Шейбаныхан ичини геплетди. Хәзир ханың кейпи чагды, бөвреги бөкуп дурды. Гечен йылың гүйзүнде бу гала Бабурын ыгтыярына геченде велин, ханың йүзүндек гар ягярды, дили гөмейинден соғрулан ялы гепләси геленокды. Шол вактлар онүң дүшен гүни меңки болсун диер ялы дәлди, ыгтыярында бир Бухара галыпды». (227)

Юқорида қиёсларимиздан аёнки, тарихий жой номларининг берилишида аслият билан мутаносиблик юзага келишидан ташқари, мутаржим Дабусия қалъасини инсон қўли билан яратилган мўъжазгина бир тоққа қиёслаб (Дабусия галасы адам эли билен дөредилен чакланрак дагада меңземән), аслиятда мавжуд бўлмаган турғун бирикмалар ва бўёқдор тасвирлар орқали Шайбонийхон рухиятини ҳам батафсил қилиб шу жойда

уйғунлаштира олган ва таржима матнда “... ханың кейпи чагды, бөвреги бөкуп дурды, ханың йүзүндек гар ягярды, дили гөмейинден соғрулан ялы гепләси геленокды. Шол вактлар онүң дүшен гүни меңки болсун диер ялы дәлди” каби ибораларни қўллаш орқали Шайбонийхон ва Бобур ўртасида бўлиб ўтадиган навбатдаги ҳарбий тўқнашувга китобхонни гўё зимдан тайёрлагандек бўлади. Романдан олинган парча туркманча таржимада кенгайиб кетган. Бу ҳолатни биз туркманча таржиманинг қусури сифатида эмас, ижобий фазилати сифатида баҳолаймиз. Чунки таржимон матни жўшиб таржима қилган. Таржимашунослик илмида алоҳида ўзига хос мактаб яратган профессор Ғ.Саломов услуби билан ёндашадиган бўлсак, аслиятда атиги иккита гапдан ташкил топган матн мазмунини таржимада ўнта гап орқали янада батафсил ва янада бўёқдор шаклда туркманчада ифода топган. Таржимашуносликда айни ҳолат модуляция дейилади. “Модуляция – усули аслиятдаги лексик бирлик маъносини таржимада кучайтириб беришдир. Модуляция орқали қилинган трансформацияда сабаб-оқибат муносабатлари, одатда, кенг маънода ифодаланади ва улар орасида мантикий боғлиқлик ҳар доим сақланиб қолади” [1]. Роман матнида учрайдиган юзлаб тарихий ва географик жой номлари, тарихий обидалар номи мутаржим томонидан транскрипция ва транслитерация усули орқали, баъзи ўринларда фонетик принцип асосида таржима қилинган. Аслиятдаги жой номларини беришда мутаржим қўшимча географик ва тарихий фактлар қўшади, топонимлар билан боғлиқ парчалардаги тасвир ва воқеалар баёнини янада бойитган ҳолда тоғ, дарё, қалъа, шаҳар ва кентлар, қишлоқларнинг географик жойлашувини табиат манзараси билан уйғунлаштиради, тасвирда бадий бўёқдорликни ҳам ёнма-ён олиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Раҳимов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти: – Тошкент.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б. 132.
2. Захириддин Муҳаммад Бобур Энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ 2014. – 742 б.
3. “Бобурнома” Тошкент, “Юлдузча”, 1989.
4. Қодиров П. “Юлдузли тунлар”, Тошкент “Ўқитувчи” нашриёти, 2018.
5. Кадыров П. «Йылдызлы гижелер». Ашхабат «Туркменистан» 1988.

Noiba VALIEVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universitetitayanch doktoranti

E-mail: naying1564@mail.ru,

Тел.: (99)897-32-99

O'zJOKU Xorijiy tillar kafedrası mudiri, PhD, dotsent G.X.Xasanova taqrizi ostida

XITOIY TILI FRAZEOLGIK BIRLIKLARIDA “喜” “QUVONCH” FREYMI

Annotatsiya

Muvaffaqiyatli hayot yo'li sifatida “baxt” konsepti qadimdan insonlarni qiziqtiradi va u barcha millat uchun madaniyatning ajralmas bir qismi bo'lib xizmat qiladi. Xitoy millati “quvonch” subkonseptini ifodalovchi frazeologik birliklarni asosan bayram tabriklarida qo'llashadi va ularning komponentlari majoziy ma'no kasb etadi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, freym, felisitologiya, geshtalt, quvonch tuyg'usi, marosim.

ФРЕЙМ “喜” “РАДОСТЬ” ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Концепт “счастья” как образ жизни издавна интересовал людей и стал неотъемлемой частью культуры всех народов. Китайцы используют фразеологизмы, представляющие фрейм “радость”, в основном в праздничных поздравлениях, а их компоненты имеют переносное значение.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, фрейм, фелицитология, гештальт, радость, церемония.

FRAME “喜” “JOY” IN CHINESE PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

The concept of “happiness” as a way of life has long been of interest to people and has become an integral part of the culture of all nations. The Chinese use phraseological units to representing the frame of “joy” mainly at holiday greetings, and its components have a figurative meaning.

Keywords: cognitive linguistics, concept, frame, felicitology, gestalt joy, ceremony.

Kirish. Konseptlarni o'rganish zamonaviy tilshunoslik taraqqiyotining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslik rivojlanishi bosqichida ekani bu borada ko'plab bajarilayotgan ilmiy ishlardan ko'rish mumkin. Insoniyat yaralibdik, baxt nima va unga qanday erishish mumkinligi haqida aniq javob bermagan. Bu ko'p jihatdan insoniyat ushbu murakkab va fanlararo savolga har tomonlama javob berish uchun yetarli ilmiy fundamental ma'lumotlarga ega emasligi bilan bog'liq. XXI asrga kelib, insoniyat ilmiy bilimlarning ulkan to'plami yig'ildi, bu esa inqilobiy kashfiyotlarni amalga oshirishga imkon beradi va ilgari erishib bo'lmaydigan bo'lib tuyulgan narsalar endi haqiqatga aylandi. Shu tariqa, hozirda insoniyatga baxt nima va unga qanday erishish mumkinligi haqidagi savolini yechimiga har qachongidan ham yaqinlashishga imkon beradi.

“Baxt - bu biz qila oladigan eng yuqori zavq” deydi ingliz pedagogi va faylasufi Jon Lokk. Falsafa va psixologiya rivojlanish tarixida ham “baxt”ni tushunishga bo'lgan harakatlar hozirda, felisitologiyani (baxtning nazariy va amaliy muammolari o'rganuvchi yo'nalish) paydo bo'lishiga olib keldi. Biroq, “madaniy va psixologik yo'nalishlarda o'z ahamiyatiga ega bo'lishiga qaramay, “baxt” konsepti tilshunoslik sohasida to'liq qamrovda o'rganilmagan” [4] deydi tilshunos S.G.Vorkachev, biz ham mazkur fikrga qo'shilgan holda, xitoy madaniyatining “baxt” konsepti bilan bog'liq yo'nalishi tahlilini amalga oshirmoqchimiz. Xitoy tilida “baxt” konseptini bir geshtalt deb olsak, uning uning periferiyadagi beshta asosiy iyerogliflarni freymi sifatida tahlil qilamiz. Demak, “quvonch” iyeroglifi ham “baxt” konseptining pereferiyasidagi komponenti hisoblanadi va uning ajralmas qismidir.

Har bir inson baxt haqida o'ylar ekan beixtiyor quvnoq inson, quvonchdan porlab turgan nigoh hayolga keladi. Quvonch fundamental his-tuyg'ular ro'yxatiga

kiritilgan bo'lib, universallik, umum anglovchi, verballashuv kabi xususiyatlarga ega. Quvonch insonning universal hissiy holatlaridan biri bo'lib, ichki hissiy qoniqish, zavq, baxt kabi asosiy ijobiy his-tuyg'ularidan biri sifatida tavsiflanadi [5].

Mazkur “喜 xi” iyeroglifining lug'atlarda keltirilgan tarjimalarini tahlil qilganimizda, nafaqat quvonch, marosim ma'nosini ham uchratdik, biroq marosimlar ham quvonchli voqea-hodisani ifodalashini hisobga olib, “quvonch” ma'nosini qo'lladik. Quyida keltirilgan frazeologik birliklar asosan to'y marosimida, fazrand dunyoga kelgandagi marosimlarda tabrik sifatida qo'llanishini kuzatdik. Demak, “baxt” konsepti tarkibiga kiruvchi “喜quvonch” subkonsept ko'p holatda oila rishtalari va nikoh kabi konnotativ ma'nolarni ifodalashi mumkin ekan. Emotsional konsept bo'lmish “quvonch” mental mavhum birlik bo'lib, u odamlarning ko'p asrlik kumulyativ jarayonda hissiy kechinmalar haqidagi universal va madaniy o'ziga xos g'oyalar shaklini aks ettiradi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan esa inson o'z tuyg'ularini til birliklari orqali ifodalashi va ularning og'zaki va yozma nutqda aks ettirishi tilshunos olimlar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Demak, inson o'z tuyg'ularini ifoda etar ekan, bu uning voqelik bilan o'zaro ta'sirini aks ettirishning o'ziga xos usuli hisoblanadi. Masalan, inson quvonchni tabassumi bilan, ko'zlaridagi quvonchli nigoh yoki bo'shashgan qoshlari bilan ifodalashi mumkin va u bu bilan muayyan voqega individual munosabatini bildiradi.

Asosiy qism. Xitoy tili ongida “喜 xi” iyeroglifi oila va u bilan bog'liq quvonchli voqea-hodisa, marosimlarni ifodalagani sabab, frazeologik birliklarda ham asosan yosh oila bilan bog'liq marosimlarni, quvonchli daqiqalarni anglatishini quyidagi tahlilardan ham ko'rish mumkin:

龙凤呈祥 *lóngfēng chéngxiáng* – oilaviy baxt (mustahkam oila)

龙、凤是中国古代传说中最大的神物。龙为万灵之长,是权威、尊贵的象征,视为最高男性的代表。凤是百鸟之长,是美丽、仁爱的象征,视为最高女性的代表。旧俗常把男女婚姻之喜比作“龙凤呈祥”,是对幸福的美好祝愿。

Lóng, fèng shì zhōngguó gǔdài chuánshuō zhōng zuida de shén wù. Lóng wèi wàn líng zhī cháng, shì quánwēi, zūnguī de xiàngzhēng, shì wéi zuìgāo nánxìng de dàibiào. Fèng shì bǎi niǎo zhī cháng, shì měilì, rén'ài de xiàngzhēng, shì wéi zuìgāo nǚxìng de dàibiào. Jiùsù cháng bǎ nánǚ hūn yān zhī xǐ bǐ zuò “lóngfèng chéng xiáng”, shì duì xìngfú de zhù song.

龙ajdahó va 凤qāqnus – qadimgi xitoy afsonalaridagi eng yirik mofologik mavjudotlardir. Ajdahó– bu o'n ming jon ichra eng katta jonzot bo'lib, kuch va qadr-qimmatning ramzi bo'lib, erkak kishini o'zida aks ettiradi. Qāqnus yuzlab qushlar ichida eng kattasi bo'lib, go'zallik va mehr ramzidir, u o'zida ayol kishi aks ettiradi. Qadimgi urf-odatga ko'ra erkak va ayol o'rtasidagi nikohni “gullab-yashnayotgan ajdahó va qāqnus”ga taqqoslashgan, ya'ni yosh oilalarga baxt tilashgan.

双喜临门shuāng xǐ lín mén qo'shaloq bayram, xushxabar eshik qoqmoqda, oilaviy baxt

王安石赴考归途中,在与马员外 女儿成亲的大喜之日,又传来金榜题名 的喜讯,王安石当即书写了“双喜”字,寓意双喜临门。在民俗中,结婚 大喜之日,都要贴红“双喜”字。喜 鹊,以喜冠名,且叫声示吉兆,故以双喜鹊寓之。

Wáng'ānshí fù kǎo guī túzhōng, zài yǔ mǎ yuánwài nǚ'ér chéngqīn de dàxǐ zhī rì, yòu chuán lái jīnbǎng tínmíng de xǐxùn, wáng'ānshí dāngjí shūxiě le “xǐ” zì, yuèyì shuāng xǐlínmén. Zài mínsù zhōng, jiéhūn dàxǐ zhī rì, dōu yào tiē hóng “xǐ” zì. Xǐquè, yǐ xǐ guān míng, qiè jiào shēng shì jízhào, gù yǐ shuāng xǐquè yù zhī.

Vang Anshi imtihon topshirib, uyiga qaytib, Ma Yuanvayning qiziga uylangan baxtli kunida oltin ro'yxatdagi yozuv haqida yana bir xushxabar keladi. Shundan so'ng Vang Anshi darrov qo'shaloq degan ma'noni anglatuvchi “kàn” so'zini yozib qoldiradi, ya'ni qo'shaloq bayram. Xalq og'zaki ijodida to'y kuni qizil rangda “kán” so'zi yozilib, ilib qo'yiladi. Xique ya'ni baxt qushi sharafiga nomlangan, xique xayrli deb tarjima qilinib, mazkur iyeroglifdan ifodalangan.

龙生九子lóng shēng jiǔ zǐ turli iste'dod egasi, iqtidorli ming 杨慎《升庵外集》载:俗传 龙生九子,各有所好:一曰品质,二曰螭吻,三曰蒲牢,四曰狴犴,五日 饕餮,六曰蚣蝱,七曰睚眦,八曰金猊,九曰椒图。其形象多用于古建筑 或器物上。龙生九子各有其才,均成大器。

Ming Yang Shenning “升庵外集” asarida quyidagilar yozib qoldirilgan: afsonalarga binoan ajdahó to'qqizta har biri o'ziga xos afzalliklarga, fazilatlariga ega o'g'il farzandli bo'ladi: birinchisi ahloq, ikkinchisi– Chiwen (o'ziga barcha yomonliklarni singdirib oladigan, xitoyliklar uyi tomlarida shu sababdan uchraydigan ajdahó), uchinchisi– Pulao(ajoyib dengiz hayvoni, baland ovozdagi qichqiradi), to'rtinchisi– Bihan (yo'lbars ko'rinishdagi yer osti iti, do'zaxning qo'riqchisi), beshinchisi– Taote (shafqatsiz va ochko'z), oltinchisi– Gonfu (hashorot ko'rinishda), yettinchisi– Yazi (g'azablengan va kelishmovchilikni ifodalovchi), sakkizinchisi– Ni (she'r ko'rinishda, taxtni ifodalaydi), to'qqizinchisi – Jiaotu (hotirijamlik, bezovta qilganni yoqtirmaydi) deb ataladi. Uning tasviri asosan qadimiy binolarda ya'ni me'morchilikda yoki idishlarda qo'llaniladi. Ularning hammasi g'ayrioddiy qobiliyatga ega bo'lib tug'ilgan va keyinchalik har biri muhim yutuqlarga erishgan.

Mazkur frazeologik birlikdan shuni anglash mumkinki, biror bir iste'dod, qobiliyatga ega bo'lgan inson, ma'lum jihatdan baxtli inson hisoblanadi.

瓜瓞绵绵guā dié mián mián serfarzand bo'lishni, avlodlar ko'payishini ifodalaydi.

大瓜、小瓜累累,结在绵长的藤 蔓之上,表示世代绵长,子孙万代。《诗·大雅 绵》:“绵绵瓜瓞民之初生,自土缶漆。”《疏》:“大者曰瓜, 小者曰瓞。”讲的是周朝的始祖像瓜瓞一样代代相传,到周文王才奠定了王业基础。

Dà guā, xiǎo guā lěilěi, jié zài miáncháng de téng màn zhī shàng, biāoshì shìdài miáncháng, zisūn wàndài. “Shī·dà yǎ·mián”: “Miánmián guā dié, mǐn zhī chūshēng, zì tǔ jǔ qī.” “Shū”: “Dà zhě yuē guā, xiǎo zhě yuē dié.” Jiǎng de shì zhōu chāo de xiānzǔ xiàng guā dié yīyàng dài dài xiāngchuán, dào zhōuwén wáng cái diǎndingle wáng yè jī chǔ.

Uzun polizlarda katta-kichik o'sgan poliz ekini (qovun) nasl-nasabni bardavom bo'lishining belgisidir. Mazkur frazeologik birlik qadimgi adabiyotdan kelib chiqqan bo'lib, Chjou sulolasi ajdodlarining uzoq va keyingi avlodlari haqida ma'lumot beradi, chunki uning poydevori Chjou qiroli Ven hukmronligi davrida nihoyat shakllangan.

和气致祥hé qì zhì xiáng ahillik baraka keltirar, uyg'unlik va baraka.

阿福是民间尤其是南方流行的 泥塑 阿福个头不高, 体态丰腴, 端庄质朴。慈眉善目, 面带微笑, 和蔼 可亲。身着金钱牡丹袍, 手捧 “和气 致祥” 的横匾, 浑身上下充满着和 气。旧时买卖人讲究和气生财, 和气可带来吉祥。

Ā fú, shì mínjiān yóuqí shì nánfāng liúxíng de nísù. Ā fú gètóu bù gāo, tītài fēngyú, duānzhuāng zhípú. Címéishānmù, miàn hán wéixiào, hé'ǎikěqīn. Shēnzhe jīn xiàn mǔdān páo, shǒu pěng “héqì zhì xiáng” de héngfú, húnshēn shàng xià chōngmǎnzhe héqì. Jiùshí mǎimài rén jiǎngjiù héqì shēngcái, héqì kě dài lái jíxiáng.

Afu xalq orasida, ayniqsa janubda mashhur loydan yasalgan haykaldir. Afu o'rta bo'yli, do'mboq, obro'li va sodda tasvirlangan. U mehribon, tabassumli, ochiq ko'ngil inson bo'lib, oltin, pionli to'n kiygan, qo'lida “ahillik va baraka” yozuvini tutib turadi. Qadimda xaridorlar va sotuvchilar pul topish uchun uyg'unlikka e'tibor berishgan va ahillik omad keltirishi mumkin ekanligiga ishonishgan.

Qisqacha, yuqoridagi frazeologik birlik inson atrofidagilar bilan uyg'unlikda, ahil bo'lsa, tijoratida ham baraka bo'ladi kabi ma'noni ifodalagan. Bunga misol qilib Xan sulolasi davridagi “刘向传” dagi quyidagi gapni keltirish mumkin: “和气致祥, 乖气致异. Ahillik baxt keltiradi, adovat balo keltiradi”.

喜从天降xǐ cóng tiān jiàng kutilmagan quvonch (so'zma-so'z quvonch osmondan tushdi)

《尔雅释虫注》:“小蜘蛛长脚 者,俗呼为喜子。”唐时人多画蜘蛛 于墙上,称为“壁钱。”《毛诗草木鸟 兽 鱼 虫疏》:“此虫来著人衣,当有亲 客至,有喜也。”《广五行记》:“蜘蛛集于 军中及人家有喜事。”蜘蛛现,喜事兆。

“Èr yǎ·shì chóng·zhù”: “Xiǎo zhīzhū cháng jiǎo zhě, sù hū wèi xǐzǐ.” Táng shí rén duō huà zhīzhū yú qiáng shàng, chēng wéi “bì qián.” “Máo shī cǎomù niǎo shòu yú chóng shū”: “Cǐ chóng lái zhù rén yī, dāng yǒu qīn kè zhì, yǒuxǐ yě.” “Guǎng wǔháng jì”: “Zhīzhū jí yú jūn zhōng jí rénjiā, yǒu xǐshì.” Zhī zhū xiàn, xǐshì zhào.

Qadimgi Xitoy adabiyotida “尔雅释虫注” da kichik o'rgimchaklarni xalq tilida “xi zi- baxt urug'” deb atashgani qayd etilgan. Tang sulolasi davrida o'rgimchaklar devorga chizilgan va ularni “devor pullari” deb atashgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, ustki kiyim-kechaklarga tushib qolsa, yoki armiyada, uyni burchaklarida, qayerda to'plangan bo'lsa, bu quvonchli voqealar sodir bo'lishining belgisidir, o'rgimchakni ko'rish omad yo'lda ekanligiga ishoraliq yozib o'tilgan.

Demak, mazkur frazeologik birlikda yuqoridagidek kategoriyalarga bo'lib chiqsak, zoomorf kategoriyaga oid, sababi aynan 降 iyeroglifi o'rgimchakni tepadan o'rmlab tushishiga ishora. Xitoy tili orqali xitoy xalqi mental ongi, dunyoqarashini ifodalovchi va o'zida mujassamlovchi frazeologik birliklar tahlili jarayonida ko'pgina baxtni

ifodalovchi, unga ishora qiluvchi hashorotlar, qushlar, hayvonlar va o'simliklarni ko'p uchradik. Bundan kelib chiqadiki, baxt metafizik konsept bo'lsada, uni moddiylashtirish, ko'z bilan ko'ra oladigan mavjud borliqqa ko'chirish, uyg'unlashtirishga bo'lgan harakatlar natijasini ko'rish mumkin.

聰明伶俐 cōng míng líng lì aqlli va odobli (asosan bolalarga nisbatan)

聰:听觉灵敏 明视觉敏锐。伶俐 舌头乖巧 干脆爽快。聰明伶俐多用于对聪慧儿童的称赞。“聰”与“聰”谐音。藕心空明透亮示“明”。“菱”谐音“伶”，“荔”谐音“俐”，合为“聰明伶俐”，寓意多生聰明伶俐的贵子。

Cōng: Tīngjué língmǐn; míng: Shìjué mǐnrui. Língli: Língguó, guāiqiǎo, gāncuì, shuǎngli. Cōngmíng língli duōyòng yú duì cōnghuì értóng de chēngzàn. “Cōng” yǔ

Zoomorf	喜从天降 欢天喜地
Ilohiy obrazlar bilan bog'liq	皆大欢喜 一团和气
Fitomorf	瓜瓞绵绵
Gender	-
Mifologik	龙凤呈祥 鸾凤和鸣, 龙生九子
Falsafiy	安居乐业
Tabiat hodisalari bilan bog'liq	-
Bolalar bilan bog'liq	聰明伶俐

Yuqoridagi jadvalda ma'no jihatidan bir-birga yaqin va ko'p uchragan frazeologik birliklar olingan. Biroq qolgan tahlilga tortilgan frazeologik birliklar ma'no jihatidan yaqin bo'lgani sabab barchasi kiritilmagan.

Xitoy millati ham boshqa millatlar kabi baxtni tabiat va uning belgilarida ko'radi. Zoomorfizmlar metafora va o'xshatishlar shaklida namoyon bo'ladi [3, 16]. Demak, zoomorfizm narsa-predmetni yoki bizni holatda “baxt” tuyg'usini obrazli tavsifini shakllantirish maqsadida hayvonot olamidan, ularning timsolidan ko'chma ma'noda foydalanish tushuniladi. Misol sifatida, Xitoy xalqining olam lisoniy manzarasida o'rgimchak kutilmagan quvonch bilan bog'liq ekanini 喜从天降 frazeologik birlik tahlilida ko'rish mumkin.

Xulosa. Tahlillar natijasida “baxt” konsepti belgi-xususiyatlarini ifodalovchi yangi konnotatsiyalarini aniqladik va semantik eksplikatsiya yo'li orqali izohlashga harakat qilamiz:

Baxtli oila– insonni ruhiy holatini ijobiy baholovchi ma'no.

Mustahkam nikoh– inson ahloqiy va ma'naviy jihatlarini ijobiy baholovchi ma'no.

Qobiliyatli va aqlli farzandlar– inson kelajagiga ishonch.

“cōng” xiéyīn. Ōu xīn kōng míng tōuliàng, shì “míng”. “Líng” xiéyīn “líng”; “lì” xiéyīn “lì”, hé wèi “cōngmíng língli.” Yù yì duō shēng cōngmíng língli de guīzì.

Cōng: o'tkir eshitish xususiyati; míng: o'tkir ko'rish xususiyati. língli: moslashuvchan, yaxshi xulqli, tiniq, tetik. Asosan aqlli bolalar uchun maqtoov sifatida ishlatiladi. “聰” va “聰” omofondir. Lotus ildizi shaffof bo'lib, “明” ni ifodalaydi. “菱” va “伶”, “荔” va “俐” iyerogliflari ham omofon hisoblanib, “aqlli va dono” degan ma'nolarni anglatadi.

Mazkur frazeologik birlik bolalarni maqtashda yoki yosh oilaga tilak bildirayotganda ko'p ishlatiladi. Xitoy badiiy asarlarida ham ko'p uchraydi.

Natijalar va muhokamalar qismi. Yuqoridagi tahlil va tarjimalardan kelib chiqib, “喜 quvonch” freymini quyidagi guruhlariga ajratib chiqdik:

Ahillik– inson ahloqiy va ma'naviy jihatlarini ijobiy baholovchi ma'no.
Kutilmagan quvonch– inson intensiv, dinamik emotsional holatini ijobiy baholovchi ma'no. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak:
“Baxt” metafizik konseptlar qatoriga kiradi va uni har bir inson o'zicha tushunadi, tasavvur qiladi. Aynan shu sababdan ham hozirgacha uning yagona bir formulasi yoki ta'rifi keltirilmagan;
Aynan baxtni ham falsafiy, ham lingvistik nuqtai nazardan o'rganishlar natijasida baxtning nazariy va amaliy muammolarini o'rganuvchi yo'nalish felisitologiya yuzaga keldi;
“喜quvonch” freymining yaqin periferiyasida oila, nikoh kabi ma'nolar yotadi.
Oila bilan bog'liq marosimlarda albatta farzandlar bilan ham bog'liq periferik ma'nolarni uchradik.
“Baxt” konseptini ma'lum yadro deb olsak, “喜quvonch” yaqin periferiyasida, oil ava nikoh esa uzoq periferiyada yotadi.

ADABIYOTLAR

1. 黄全信, 中华五福吉祥图典, 华语教学出版社, – 北京2003., – C.245.
2. 近年来关于幸福感研究的文献综述 李立 中南民族大学 民族学与社会学学院, 武汉-2013.
3. Baxronov D.K. Antropozoomorfizmlarning semantic va lingvokulturologik xususiyatlari (o'zbek va ispan tillari misolida): avtoref. Falsafa fan. dokt. diss. (PhD). -T., 2017.- B. 16.
4. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа- Краснодар КТУ, 2002.-142 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Изд-е 4-е, испр. и доп. М.: Государственное издание иностранных и национальных словарей, 1961. 630 с.
6. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. -М., Изд-во Моск. Ун-та, 1997. –С 90-93
7. <http://www.dslib.net/soc-filosofia/socialno-filosofskij-analiz-fenomena-schastja.html>
8. Ошанин И. М. (ред.) Большой китайско-русский словарь. Т. 1-4. М.: Наука, 1983-1984. – С.1062.
9. Китайско-русский словарь /Сост. Фу Чонг. – Шанхай, 2004. – 1249 с.
10. http://chengyu.t086.com/c_b4f4
11. <https://ru.wikipedia.org>.
12. Насирова, С. А. (2021) Политическая метафора (на примере материала по кадровой политике современной КНР) Recent Scientific Investigation, 69-73
13. Насирова, С. А. (2020) Генезис общественно-политической терминологии китайского языка через призму истории китайской дипломатии Modern Oriental Studies 2 (2), 22-33.

-
14. Насирова, С. А. (2019) Языковая политика в Китае: идентификация общественно политической терминологии Китайская лингвистика и синология 3, 384
 15. Насирова, С. А. (2019) Modification of semantics of social terms of the modern Chinese language Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 260-273

Nargiza G'ULOMOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: gulomovamoi@mail.ru

F.f.d., dots. M.A. Abjalova taqrizi ostida

PECULIARITIES OF GRAMMATIC TESTING OF ALISHER NAVOI'S GAZELLES "BADOYE' UL-VASAT"

Abstract

To ensure that Alisher Navoi's poems are understandable and readable, it is necessary to use grammatical analysis and lexical and morphological analysis. With the lexicology of Navoi's time, the emergence of modern lexical words archeism and historism and the radical change of many word meanings, words with other morphological features in Navoi's time, the change of meaning today, the narrowing of meaning or the transition of the word to another noun meaning shows the importance of grammatical analysis of Navoi's ghazals. The grammatical analysis of Navoi's poems reveals the author's style of language, common language units, and unique style of creation. In order to increase the emotional and expressive color of the poems, to achieve the harmony of the content and form of the bytes, he was able to show his creative skills by creating compound and double words using suffixes, prefixes and syntactic-compositional methods studied in the article.

Key words: grammatical device, adverb, affix, phrase, analysis, poem, byte, linguistic statistic, linguistic units, morpheme, category.

ОСОБЕННОСТИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ПРОВЕРКИ ГАЗЕЛИ АЛИШЕРА НАВОИ "БАДОЕ УЛ-ВАСАТ"

Аннотация

Для того чтобы стихи Алишера Навои были понятны и читательны, необходимо использовать грамматический и лексико-морфологический анализ. С лексикологией Навоийского времени, появлением современных лексических слов архаизмов и историзмов, коренным изменением значений многих слов, слов с другими морфологическими признаками в то время, дошедшие с изменённым значением на сегодня, его сужением или переходом слова в ряд существительного с другим значением, показывает важность грамматического анализа газелей Навои. Грамматический анализ стихотворений Навои выявляет авторский стиль языка, общеупотребительность языковых единиц, неповторимость стиля творчества. Для повышения эмоционально-выразительной окраски стихотворений, достижения гармонии содержания и формы байтов он смог проявить свои творческие способности, создавая суффиксы и пары слов с помощью суффиксов, префиксов и синтаксико-композиционных приемов, о чем говорится в статье.

Ключевые слова: грамматический прием, наречие, аффикс, словосочетание, анализ, стихотворение, байт, лингвистическая статистика, языковые единицы, морфема, категория.

ALISHER NAVOIYNING "BADOYE' UL-VASAT" DEVONI G'AZALLARINI GRAMMATIK TEGGLASH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Alisher Navoiy g'azallarini tushunarli, o'qishli bo'lishini ta'minlash uchun grammatik teglash va leksik, morfologik jihatdan tahlil qilish lozim. Navoiy yashagan davr leksikologiyasi bilan hozirgi leksika arxaizm va istorizm so'zlarning vujudga kelishi va ko'plab so'z ma'nolarining tubdan o'zgariganligi, Navoiy davrida boshqa morfologik xususiyatga ega bo'lgan so'zlar, bugun ma'no o'zgarishiga, ma'no torayishiga uchrab yoki so'zning boshqa atash ma'nosiga o'tganligi Navoiy g'azallari grammatik tahlil qilish muhimligini ko'rsatadi. Navoiy g'azallarini grammatik tahlili natijasida muallif til uslubi, tez-tez ishlatiluvchi til birliklari va o'ziga xos ijod usuli aniqlanadi. G'azallarning emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligini, ohangdorligini oshirish, baytlarning mazmunan, shaklan mutanosibligiga erishish maqsadida suffiks, prefiks qo'shimchalardan hamda sintaktik – kompozitsiya usulidan foydalanib qo'shma va juft so'zlarni yasash orqali ijodiy mahoratini ko'rsata olganligi ham maqolada tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: grammatik vosita, qo'shimcha, affiks, so'z turkumi, tahlil, g'azal, bayt, lingvostatistik tahlil, til birliklari, turkum.

Kirish. Grammatika haqida qadimiy sharq va g'arb olimlari yaratgan asarlar mavjud bo'lib, ular asosan so'z shaklini o'zgartirish uchun xizmat qiladigan vositalar (turli qo'shimchalar, affikslarni) va gap tuzish tartib – qoidalarini tadqiq qilganlar. XIX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning vujudga kelishi natijasida tillardagi ko'pgina grammatik xususiyatlarni chuqurroq o'rganish mumkin bo'ldi. Endilikda grammatika tushunchasi keng ma'noga ega bo'lib, u tildagi barcha grammatik vositalarni so'zni kichik ma'nodor bo'laklarga bo'lish va so'z yasovchi hamda so'z o'zgartiruvchi turli qo'shimchalar, affikslar (prefiks, infiks va postfikslar) va so'z tartibini, gapning maqsadga ko'ra turlarini o'rganmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Badiiy matnlarning grammatik tahlili natijasida muallif til uslubi, tez-tez ishlatiluvchi til birliklari (otlar, sifatlar, kalit so'zlar, fe'llar, grammatik shakllar, jumla qurilishi, bir so'z bilan aytganda, yozuvchining idiositilini – o'ziga xos uslubini ko'rsatuvchi vositalar) lingvostatistik tahlil yordamida aniqlanadi[1]. Grammatik ma'no ifodalashning turli vositasi mavjud: fonetik, leksik, morfologik va sintaktik vosita shular jumlasidan. Demak, grammatik ma'noni faqat so'z yoki so'z shaklga nisbat berish ma'qul emas. Nutqni shakllantiruvchi barcha lisoniy birlik grammatik ahamiyat kasb etishi mumkin. Grammatik ma'no deganda til (fonetik, leksik, morfologik va sintaktik) birliklarning nutqni shakllantiruvchi umumlashma

abstrakt ma'nolari tushuniladi. Alisher Navoiy asarlarining lug'at boyligini o'rganish va ma'nolar xazinasini talqin qilish bo'yicha ham asrlar davomida bir qator o'ta diqqatga sazovor ishlar amalga oshirilgan[2].

Navoiy asarlari tilining fonetikasi hozirgi zamon o'zbek tili va X-XIII asr yodnomalari tilining fonetikasidan o'zining ba'zi xususiyatlari bilan farq qiladi. Navoiy tilining fonetik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan masalalar hali to'liq-to'kis ravishda hal qilingani yo'q[3]. Navoiy nutqining fonetik bo'laklari haqida tilshunolarimiz bir-biriga mos kelmaydigan turli fikrlarni bayon qilganlar. Navoiy nutqining ham fonetik bo'laklari jumla, sintagma, takt, bo'g'in va tovushlardan iboratligini, jumla eng yirik fonetik birlik bo'lib, nutqning ikki pauza orasidagi maxsus intonatsiyaga ega bo'lgan bo'lagidir. Jumla odatda gapga to'g'ri keladi, chunki jumlaning pauzasi fikriy tugallik, intonatsiyasi esa gapning mazmuniga bog'liqdir.

Til belgilarining o'zi quyidagilarga bo'linadi: morfologik (ta'kidlovchi affikslar, qo'shma so'zlar va boshqalar), lemmatizatsiya (har bir so'z shakli uchun asl nusxasidagi ko'rsatma) morfo-sintaktik yoki nutqning bir qismini belgilash (asoslarni ajratib ko'rsatish, nutq qismini va grammatik kategoriyalarning belgilarini aniqlash), sintaktik (sintaktik aloqaning xususiyati, gap turi, gap a'zosi va boshqalar), semantik (semantik omonimiyani olib tashlash, anafora va yadrolarni yechish, axborot tuzilishini aniqlash va boshqalar), diskursiv (eslatmalar, kommunikativ harakatlar va boshqalar)[4]. Mumtoz asarlarda qo'llanilgan so'zlarni ta'lim tizimida samarali foydalanish, o'zbek xalqining barcha davrlarga oid milliy adabiy merosini sun'iy intellektga kiritish, asrlar davomida yashab kelayotgan davlat tilining raqamli texnologiyalar uchun ko'rinishini yaratish, lingvistik tarjimon va matnlarni tahlil qilish dasturlari, Alisher Navoiy asarlari parallel korpusini yaratish imkoniyatlari yanada oshadi. Shu

bois Navoiy so'zliklarini grammatik teglash ahamiyatli hisoblanadi.

Grammatik ma'no o'z mazmuniga ega bo'lib, bir guruhdagi barcha so'zlarning biror belgisini ko'rsatadi va umumiylik belgisiga ega bo'ladi. Grammatik ma'no leksik ma'noga qaraganda ancha mavhumroq ekanligi uning biror guruhdagi so'zning umumiy belgisini ifodalashi bilan izohlanadi. Grammatik ma'noni grammatik vositalarsiz aniqlab[5] bo'lmaydi. Masalan, mehr, mehrni, mehrda, mehrdin kabi so'z shakllari qiyoslanganda, ulardagi kelishik qo'shimchalari, yoki bo'ldi, bo'lur, bo'lar kabi fe'l shakllarini qiyoslasak, ulardagi zamonga tegishli qo'shimchalar grammatik ma'noni ifodalovchi vositalar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Morfema til qurilishining leksemadan keyingi asosiy birligi bo'lib, leksemadan farqli holda grammatik ma'no ifodalashga xizmat qiladi[6]. Leksema ham, morfema ham til birligi (lisoniy birlik) sifatida qismga teng. Leksema o'z turkumi nuqtayi nazaridan grammatik tavsif olganidan keyingina butun holatiga o'tadi va nutqqa chiqadi. Morfema ham odatda o'zi mansub turkum leksemasiga qo'shilgan holda nutqqa chiqadi. Leksema – yetakchi birlik, morfema qo'shiladigan[7] birlik, morfema – leksemaga qo'shiladigan birlik (shu xususiyati nazarda tutib morfema qo'shimcha deb nomlanadi).

So'zning morfem tahlil qilishda so'zning barcha morfemalari (ham yetakchi morfema, ham ko'makchi morfema) alohida tahlil qilinadi. Masalan, nomehribonim so'zini morfem tahlil qilganda mehrbon –yetakchi (asos morfema), no-, -bon ko'makchi morfema, vazifasiga ko'ra so'z yasovchi morfema, -im – ko'makchi morfema, vazifasiga ko'ra shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi morfema sanaladi. Demak, nomehribonim so'zi to'rtta ma'noli qismga bo'linadi: bitta yetakchi morfema va uchta ko'makchi morfema ko'rinishida. Bu tahlil jadvalda quyidagicha ko'rinish hosil qiladi:

So'z	Yetakchi morfema	Ko'makchi morfema		
		So'z yasovchi morfema	Shakl yasovchi morfema	
			Lug'aviy shakl yasovchi	Sintaktik shakl yasovchi
dilistonim	dil	-iston	-	-im
bemiqdor	miqdor	be-	-	-
xabarsiz	xabar	-siz	-	-
oqara	oq (sifat)	-ar	-a	-
yo'llanmoq	yo'l	-la	-n, -moq	-
kulgu (kulgi)	kul (fe'l)	-gu (-gi)	-	-
yig'latadur	yig'i (ot) (unli fonema tushishi)	-la	-t,	-adur (-adi)
bekaslik	kas	be-, -lik	-	-
qilibon	qil (moq)	-	-ibon (-ib)	-
orazingni	oraz	-	-	-ing, -ni

Yuqoridagi jadvaldagi yig'latadur so'zining tahliliga e'tibor qaratadigan bo'lsak, shu jihatni e'tiborga olishimiz kerakki, asl turkiy, o'zbekcha so'zlar asosida fuziya (yoki fleksiya – tovush o'zgarishlari) hodisasi kuzatilmaydi. Bu so'zda esa fuziya so'z asosida kuzatilmoqda. – adur shakli

ham arxaik shakl sifatida tahlil qilinadi. Quyidagi baytda ham shunga o'xshash holatlarni kuzatishimiz mumkin:

Labki xandon qilibon qosh-u ko'zin o'ynatadur,
O'ynay-o'ynay meni bechorani qon yig'latadur.

So'z	Yetakchi morfema	Ko'makchi morfema		
		So'z yasovchi morfema	shakl yasovchi morfema	
			Lug'aviy shakl yasovchi	Sintaktik shakl yasovchi
o'ynatadur	o'yin	-a	-t	-adur (arxaik)

xandong'a	xanda	-n	-	-g'a (arxaik)
-----------	-------	----	---	------------------

So'z yasash tahlili (yasalma) har doim ikki qismdan iborat bo'ladi, bunda shakl yasovchi qo'shimchalar e'tiborga olinmaydi: 1. Yasashga asos qism. 2. Yasovchi vosita:

Yasalma	Yasashga asos qism	Yasovchi vosita
bekaslik	bekas	-lik
notovon	tovon	no-
ta'limgoh	ta'lim	-goh
odamiy	odam	-iy

Nutqni ravon, ta'sirchan, emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor bo'lib chiqishida zid ma'noli qo'shimchalardan foydalanishning ahamiyati katta. Masalan, -li qo'shimchasi -siz, be-, no-qo'shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo'yiladi)[8]. Navoiy "Badoye" ul-vasat" devoni g'azallarni emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdorligini, ohangdorligini oshirishda so'z yasashidagi suffiks, prefiks qo'shimchalardan unumli foydalangan.

Bekaslik, behad, notovon, bemehr, bemiqdor, ta'limgoh, noshukur, bevaht-u, bekas, nomehribonim, benavo, badmast, bedod, beshak, bexabar, behushu, nohush, bekaslik, behadu, notavon, bemehr, bevafodur, bemiqdor, bedor nopok, nomusulmon; (prefiks).

Zahraxand, tanburachi, dardman, odamiy, yorsiz, xabarsiz, xiradmand, dilistonim, sensiz, uchqun, surma, shirinkor, ta'makor, xiradmand, zahraxand, shakarxand, dardmand, odamiy, gulzor, xabarsiz, diliston, oqara, otashnok, otashgoh; (suffiks).

Keltirilgan bu so'zlardan tashqari Navoiy sintaktik usul orqali qo'shma va juft so'zlar yasashda sarmahsul ijod qilgan.

ta'limgoh, garonjondur, oshuftaro'zgar, dilxasta, mehnatobod, shakarguftor, devsiyrat, hamishabohor, malaksiymo, mayxona, otashpora, navjuvon, jonbaxsh, gulbarg; (kompozitsiya.).

Alisher Navoiy Sharq tilshunosligida mavjud bo'lgan leksika sohasidagi bilimlar bilan qurollangan. Ana shu bilim

asosida turk tilining lug'at boyligini ko'rsatishga harakat qiladi. Buning uchun xalq tilidan forsiy ekvivalenta bo'lmagan bir qancha so'zlarni topadi. Ana shunday so'zlarga turk tilidan yuzta fe'lni keltiradi. Bu fe'llar Alisher Navoiy o'zbek tilining imkoniyatlarini ko'rsatmoq uchun xalq tilini qanchalar sinchkovlik bilan chuqur o'rganganligini isbotlovchi dalillardir. Navoiy yuqoridagi fe'llarning ba'zilar umumiy, birlashtiruvchi sememasi bilan bir paradigmani hosil qilsa ham, lekin paradigma a'zolarining har qaysisi muayyan farqlovchi sememaga ham ega ekanligini ko'rsatadi[9]. Masalan, Navoiy "Badoye" ul-vasat" devonida tabassum, xandon otmoq, shakarxand, no'shxand, kulgu so'zlari "kulmoq" umumlashtiruvchi sememasi bilan bir xil ma'noga ega bo'lsa ham ammo ularning har qaysisi kulguning turli xil ko'rinishlarini ifodalaydi. Bu so'zlarning umumiy ma'nosi bir bo'lsada, lekin ular kulguning sifatlariga ko'ra farqlanadi.

Navoiy g'azallarida arxaik va tarixiy so'zlar badiiy va ommaviy uslublarni hosil qiladi. Arxaizm va tarixiy so'zlar yozma adabiyotda tarixiy davrni tasvirlash uchun, uslubiy ma'noda esa asar qahramonini ta'riflash, uning eskilikka moyilligini ko'rsatish, mazax, kulgu mazmunida qo'llanadi[10]. Navoiyning "Badoye" ul-vasat" devonida qo'llagan arxaizm va istorizm so'zlarni tahlil qilishi mualliflik korpusini yaratish jarayonida bayt va misralarini grammatik[11] tglashda muhim hisoblanadi:

Arxaizm	Ma'nosi	Istorizm	Ma'nosi
Oraz	Chehra, yuz	Haramiylar	Haramdagilar
Paykon	O'q	Xud	Dubulg'a
Muqbil	Baxtli	Nol	Qalam ichidagi soch tolasi
Ganj	Xazina	Nahsvash kavokib	Nahs yulduzlar
Ahbob	Do'stlar	Kungur	Qasr devorlarining tish shaklidagi yuqori qismi
Musallo	Joynamoz	Bodapolo	Mayni sof etuvchi
Day	Qish	Vasat	E'tidol
Chug'z	Boyqush, boyo'g'li	Usturlob	Munajamlar asbobi
Livo	Bayroq	Murtoz	Riyoat chekuvchi, so'fiy
Atfol	Bolalar	Ahli usul	Faqihlar
Vard	Gul	Mahmil	Mahofa, kajava
Qosid	Ekchi	Porso	Taqvoli kishi
Ol	Qizil	Bayt ul-hazan	G'amxona
Payk	Elchi	Fatila	Pilik

Navoiy g'azallarida qo'llanilgan ayrim so'zlar davr o'tishi, fan-texnika sohasidagi o'zgarishlar, kasb, sohalar turlarining yangilanishi, boshqa qator omillar sabab semantik ma'nosi o'zgargan va boshqa so'z turkumiga[12] aylangan:

Navoiy davrida	So'z turkumi	Ma'nosi	Hozirgi kunda	So'z turkumi	Ma'nosi
ayiq	fe'l	uyg'onmoq, xushiga kelmoq, adashmoq	ayiq	ot	hayvon nomi
javon	sifat	yosh, yangi, zo'r	javon	ot	turli narsalar qo'yladigan shkaf
dori	fe'l	hozir bo'lmoq,	dori	ot	davo

		kelmoq			malhami
hakka	fe'l	tirnash, qashish	hakka	ot	(zag'zg'on) qush turi

Xulosa va takliflar. Alisher Navoiy g'azallarini grammatik teglash izohtalab so'z ma'nolarining tushunarligi va o'qishli bo'lishini ta'minlash uchun muhim hisoblanadi, Navoiy yashagan davr leksikologiyasi bilan hozirgi leksika ko'p jihatlari bilan: arxaizm, istorizm, so'z ma'nolarining tubdan o'zgarganligi, ya'ni Navoiy davrida boshqa morfologik xususiyatga ega bo'lgan so'zlar, bugun ma'no o'zgarishiga,

ma'no torayishiga uchrab yoki so'zning atash ma'nosi o'zgarib so'z turkumi o'zgargan. Navoiy asarlarini o'rganishda lug'at boyligining kattaligini ko'rsata olish, so'zning qo'llanish imkoniyatini u yoki bu grammatik konstruktsiya orqali tushuntirish uchun misollar massivini ko'rsatishda grammatik tahlil muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Rahimov A. Komputar lingvistikasi asoslari - T.: Akademnashr, 2011. – 154 b.
2. Qurbonbekov A., Mannonov A., Imomnazarov M. Alisher Navoiy asarlari bo'yicha konkordans tuzish qo'llanmasi. – T.: Fan va texnologiya. 2015. – 3 b.
3. Abdurahmonov G., Rustamov A. Navoiy tilining grammatik xususiyatlari. – Toshkent: Fan. 1984, – 6-7 b.
4. Tursunov U. va b. O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 91 b.
5. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq nashriyoti. 2010. – 97 b.
6. Alisher Navoiy g'azallariga sharhlar www.ziyouz.com kutubxonasi. – 45 b.
7. Nurmonov A. Uzbek tilshunosligi tarixi, Uzbekiston – Toshkent: 2002. – 92 b.
8. Anorbekova A., Sh. Mirzayeva. Hozirgi o'zbek adabiy tili, "Noshir" nashriyoti – Toshkent: 2011. – 82-b.
9. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. – Toshkent: 2009. – 131 b.
10. Muhammad X. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: Akademnashr. 2017. – 407-b.
11. Isoqov Yo. Navoiy poyetikasi. – Toshkent. Fan nashriyoti. 1983. – 167. b.
12. Navoiy. A. Badoye' ul vasat. – Toshkent. Tamaddun. 2011. – 432 b.

УДК: 163.1.23(132)

Шахзода ГУЛЯМОВА,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети таянч докторанти

E-mail: shahzodagulyamova1992@mail.ru

АДУ доценти З.Қодиров тақризи асосида

CLASSIFICATION OF MONOLOGUE DISCOURSE IN UZBEK AND ENGLISH

Annotation

Nowadays, discourse analysis has become a research paradigm that unites a wide range of social sciences and humanities. In particular, along with history, sociology, philosophy, psychology, it began to be widely used in modern areas of linguistics. The importance of discourse as a term in general has been the subject of much discussion. The period from the syncretic appearance of this term in the general system of sciences to its acquisition of a special significance in linguistics can be seen in the research of the linguist Mills.

Keywords: monologue discourse, communication process, function, meaning, linguistic factors, linguistics.

КЛАССИФИКАЦИЯ МОНОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В настоящее время дискурс-анализ превратился в исследовательскую парадигму, объединяющую широкий спектр социальных и гуманитарных наук. В частности, наряду с историей, социологией, философией, психологией он стал широко использоваться в современных областях языкознания. Значение дискурса как термина в целом было предметом многочисленных дискуссий. Период от синкретического появления этого термина в общей системе наук до приобретения им особого значения в языкознании можно проследить в исследованиях лингвиста Миллса.

Ключевые слова: монологический дискурс, коммуникативный процесс, функция, значение, языковые факторы, лингвистика.

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА МОНОЛОГИК ДИСКУРСНИНГ ТАСНИФ ЭТИЛИШИ

Аннотация

Ҳозирги вақтда дискурс таҳлил кенг қўламдаги ижтимоий-гуманитар фанларни бирлаштирадиган тадқиқот парадигмасига айланиб улгурди. Хусусан, тарих, социология, фалсафа, психология билан бир қаторда, тилшуносликнинг замонавий йўналишларида кенг қўлланила бошлади. Умуман дискурснинг термин сифатидаги моҳияти кўплаб муҳокамаларга сабаб бўлди. Ушбу терминнинг умумий фанлар тизимида синкретик равишда пайдо бўлишидан тортиб то тилшуносликда алоҳида хусусий моҳият касб этгунга қадар бўлган даврини тилшунос олим Миллснинг тадқиқотларида кўриш мумкин.

Калит сўзлар: монологик дискурс, мулоқот жараёни, функция, маъно, лисоний омиллар, тилшунослик.

Кирриш. Браун ва Юле (1983) сўзлашувнинг иккита асосий функциясини транзакцион ва ўзаро таъсирни қайд этишган. Муаллифлар кўрсатганидек, транзакцион функция аниқ маълумотларни (фактларни) керакли аудиторияга узатишга қаратилган. Дискурсда социал, ментал ва прагматик омиллар алоҳида ўрин тутди. Монологик дискурс мазмун-моҳияти, шаклий тузилиши, ҳосил бўлиш шароити жиҳатидан турли туманлиқни ташкил этади. Кинофилмлардаги актёрлар руҳий ҳолатини ифода этувчи ички нутқ, бадиий асар қаҳрамонлари монологи, атроф-муҳитдаги турфа одамларнинг ички ўзаро монологлари дискурснинг турли ҳолатларда воқеъланиш шакли саналади. Дискурснинг исталган шаклида социал, ментал ва прагматик омиллар бевосита юзага чиқади. Бироқ монологик дискурсда бунини аниқлаш ва таҳлил этиш бирмунча мураккаб жараён. Сабаби монологик дискурсда яқка шахс нутқини турли вазиятларда таҳли этишга тўғри келади. Уни турли коммуникантлар билан таққолаш қийинчилик туғдиради. Социал омиллар ва уларнинг дискурсга алоқадорлиги масаласида жаҳон тилшунослигида қатор тадқиқотлар яратилган. Хусусан, Хитойлик олим Й . Фан ўзининг “Низоларни ҳал қилишнинг сотисал тизми” номли асарида низоларни ҳал қилишга таъсир этувчи омиллар ҳақида фикр юритади. Улар прасида айримлари

сотисал омиллар бўлиб, хусусан, баҳслашаётган тарафлар ўртасидаги муносабатлар, фазовий ва ўзгарувчан факторлар социал омиллар сирасига киритилади [1].

Ван Дюк фикрларига кўра эса социал омиллар дискурсга таъсир этувчи асосий факторлардан бири [2]. Т.А.Воронсованинг фикрига кўра, нутққа қуйидаги ташқи омиллар таъсир ўтказди:

Диалектларнинг таъсири;

Социолектларнинг таъсири (жаргонлар, профессионализмлар);

Жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар;

Фан ва техниканинг ривожланиши (сўз бойлиги);

Халқаро алоқалар (бошқа тиллар билан ўзаро алоқа) [3].

Ушбу келтирилган омиллар ҳам социологик факторлар билан боғлиқ. Дискурсда ушбу келтирилган омиллар ҳам ўз аксини топади. Айниқса диалог ва полилог кўринишидаги дискурсларда бу яққол намоён бўлади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Вестергаард, Б., Хелвард, Э., & Сørenсен, А. Р. лар томонидан ёзилган ҳаммуалифликдаги илмий мақолада конфликтнинг структурал, инструментал, киймат даражасидаги, кизиқиш билан боғлиқ ва шахсий ўлчов сингари бешта асосий гуруҳи ажратиб кўрсатилади.

Уларнинг барчаси бевосита социал факторлар билан боғлиқ [4]. Ушбу тадқиқотга кўра, кишилар муносабатга киришганда турли зиддиятлар юзага келади. Бу зиддиятлар эса бевосита юқориода кўрсатилган факторлардан бирига ёки бир нечтасига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, матнлар бир вақтнинг ўзида иккита асосий ижтимоий жараён бўлган ижтимоий майдонларда содир бўлади:

Дунёни билиш ва тасвирлаш;

Ўзаро социал таъсир [5].

Ушбу келтирилган икки ижтимоий майдон мулоқот жараёнида бевосита ўз аксини топади. Яъни кишилар дунёни билиш ва тасвирлаш жараёнида, шунингдек, кишилар билан коммуникатив муносабатга киришганда шахсий идентификациясини намоён этади. Дискурс иштирокчиларининг ижтимоий ўзига ҳослиги уларнинг баҳслашишида муҳим рол ўйнайди. Турли хил ижтимоий идентификаторлар иштирокчиларга, хусусан, турли соҳа вакилларига зиддиятли ҳолатларда ўз мақсадларига эришувида ёрдам беради. Дискурсга иштирокчиларнинг ижтимоий ҳослик, таълим даражаси, атроф-муҳит, урф-одатлар сингари факторлар таъсир кўрсатади. инсоннинг ҳулқ -атвори таъсир қилувчи ижтимоий шароитлар. Бунга ижтимоий -иқтисодий ва таълим даражаси, экологик шароит (масалан, оломон), шахснинг ижтимоий гуруҳининг урф -одатлари ва одатлари мисол бўла олади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Дискурсда иштирокчиларнинг ёш, жинс, ижтимоий ҳосланиш синагри белгилари социал фактор сифатида юзага чиқади ва ўз аксини топади. Ёш бола, ўсмир, ўрта ёш кишиларнинг монолоғи бир-биридан фарқ қилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мурод Муҳаммад Дўст қаламига мансуб “Лолазор ” романида асар қаҳрамони Назар Яхшибоевнинг монолоғлари еткази орин эгаллайди. Асарда қаҳрамонларнинг ўй-фикрлари оқими кенг ўрин эгаллайди. Ҳар бир қаҳрамон монолоғи социал ҳосланиш жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Мансаб пиллапояларидан кўтарилган, амалдорликда қилган гуноҳлари учун ботинда ички қарама-қаршиликлар билан яшаган Н.Яхшибоев монолоғи:

Аслида у пайтлар айбим йўқ эди: аҳил эдик, шаҳар четида, ижарада, ғариб бир кулбада баджаҳл бир кампирнинг ғазабидан ҳайкиброқ яшардик. Кулбанинг тагидан ариқ ўтарди, тунда қаламушлар чийиллаб безор қиларди..Муҳсина кўрқарди, мен юпатардим, аҳил эдик..Нега аҳилликни такрор ўйладим? Ичим ачидими? Эҳтимол, эҳтимол..Алам қиладигани ҳам аслида шу эркинлик бўлмагани. Қанийди ўша дамларга қайтсам, ўша жаҳлдор кампир бўлмаса-да, ўша ғариб кулбада Муҳсинани ҳали жуда ёш, жуда гўзал, жуда шафқатли Муҳсинани ошқора суйсам!

Қаҳрамоннинг рухий ҳолати, тасвир ритми бир хиллигида боғловчисиз қўшма гаплар етакчи рол ўйнайди.Эътибор қаратилса, қаҳрамоннинг бошқа нутқларида ҳам боғловчисиз қўшма гаплар кўп учрайди.

Инглиз тилида монолоғ дискурсларда сосий ўринни шарт муносабатини ифода этувчи қўшма гаплар эгаллайди. Юқорида таъкидланган социал факторлар инглиз романларида ҳам ўз аксини топади:

We do not have them. Can it be as painful as the spur of a fighting cock in one's heel? I do not think I could endure that or the loss of the eye and of both eyes and continue to fight as the fighting cocks do. Man is not much beside the great birds and beasts. Still I would rather be that beast down there in the darkness of the sea. [Ernest Hemingway. The old man and sea].

Ушбу мисолда монолоғ қаҳрамоннинг касби нимадан иборат эканлигини ойдинлаштириб беради. Одатда, монолоғик дискурсда дискурс иштирокчиларининг савияси, дунёқараши яққол юзага чиқмайди. Турли ноадабий унсурлар, фразеологизмлар коммуникантларнинг ўзаро мулоқотга киришуви жараёнида юзага чиқади. Юқорида келтирилган мисолда ҳам боғловчисиз қўшма гап иштирок этади. Иккита мисолда ҳам қаҳрамонларнинг асосий машғулоти нимадан иборат эканлиги ўз монолоғлари орқали ифода этилган. Масалан ёш тоифасига кўра ҳосланиш ҳам монолоғда яққол ўз аксини топади:

Бола нутқи:

Шамол, шамол, эсавер, кетиб қолма.Номинг нима, билмайман, аткичх Ўрхон бўлганида номингни айтиб берарди. Аммо сен менга ака бўл. Кетиб қолма, шамол, ўзингни бошқа ёққа олиб қочма. Ахир, сен қанча хоҳласанг, шунча эсаверасан-ку! Шамол, менга мадад бер, кетиб қолма.Мен номингни, албатта, билиб оламан, сўнг номинг билан қақираман. Хоҳласанг, мен сени Ўрхон деб қақирайин. Аткичихим- Ўрхоннинг номи билан қақирайин. Энди сени ҳар доим Ўрхон шамол деб қақираман, Сен ҳам мени таниб оласан. [Ч.Айтматов. “Соҳил бўйлаб чопётган олапар”].

Ушбу мисолда боланинг тасаввуроти, ишончи нутқ орқали намоён бўлади. Нутқнинг ҳосланиши бевосита менталитет билан ҳам боғлиқ. Бундан ташқари фақат эркаклар ёки аёллар социал типига мансуб иборалар мавжудки, монолоғик дискурсда ҳам ушбу жиҳат бевосита юзага чиқади. Масалан:

Вой, ўлмасам! Яна ўша шум хаёлга боряпманми? Кимсаним, жон болам, кечир, гуноҳкор онангни! Биламан, Худо кўрсатмасин, шаҳид кетган

Бўлсанг, арвоҳинг қирқиллайди. Тирик бўлсанг, эртага келиб ёқамдан оласан “Нима қилиб қўйдинг, шумкампир, сенам онамисан, имонсиз”, дейсан!

Қандоқ қилай, жоним болам? Ўзинг ўйла, ахир. Робиям, сенинг Робиянги, қовжираган гулдек кўзимнинг олдида сўлиб боряпти. [Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”].

Ажратиб кўрсатилган бирикмалар аёл киши нутқиға хос. Вой, ўлай, шўрим курсин, Қандоқ қилай? Сингари сўзлар аёлларнинг рухий ҳолати , кечинмалари билан боғлиқ бўлиб, эркаклар нутқида бундай бириклар учрамайди.

Демак, монолоғик дискурсда шахснинг ёши, ижтимоий келиб чиқиши(маълумоти, билим даражаси,миллати), диалекти, касб-кори сингари социологик факторлар ўз аксини топади.

Дискурсда ментал омиллар ҳам дискурс иштирокчилари нутқида алоҳида ўрин тутувчи воситалардан бири. Мнетал омиллар шахснинг дунёқараши, билим доираси билан боғлиқ бўлиб. Буюк Британия ст.Нини олий мактаби таълим дастурида шахсга таъсир этувчи қуйидаги омиллар кўрсатилади:

Ментал омиллар: шахснинг фикрлаш тарзи иш фаолиятига таъсир ўтказида;

Эмоционал омиллар: шахснинг ҳис-туйғулари иш фаолиятига таъсир ўтказида;

Социал омиллар: шахснинг жамият билан муносабати иш фаолиятига таъсир ўтказида;

Жисмоний омиллар: шахснинг жисмоний тайёргарлиги, маҳорат даражаси ва тактик қобилияти иш фаолиятига таъсир этади.

Ментал куч – бу ўз-ўзи билан кураш ва ўзини енгиш қобилияти, стрессли вазиятларда ижобий ва салбий эмоцияларни тоғри йўналтира олишни ифода этади. Ментал омиллар ҳам ана шундай вазиятларда шахс нутқиға таъсир ўтказида ва дискурсда ўз аксини топади.

Ментал омиллар шахснинг рухий-психологик ҳолати билан боғлиқ бўлиб, уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Онгнинг даражаси(паст/юқори)

Хавотир

Концентрация/диққат

Мотивация

Қарор қабул қилиш

Муаммони ҳал қилиш

Рухий чидамлилиқ

Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” романида Улуғбекнинг фикр-ўйлари унинг рухий ҳолатини ифода этади. Монологнинг ҳосил бўлиши қахрамоннинг хавотир, концентрация, рухий чидамлилиқ сингари юқорида таъкидланган ментал омиллар натижаси ўлароқ ҳосил бўлади:

Э, Парвардигори олам!

Нечун биз бандаларингни бундай норасо қилиб яратдинг? Мунаввар каломингда инсофу адолатга чорлайсен, меҳру шафқатга, диёнатга даъват этасен. Бани одам эрса бунинг тескарисини қилғони-қилғон. У дунё ғамини емоқ ўрнига, бу дунининг ўткинчи шон-шухрати ортидан чопғони чопғон. Вафо ўрнига жафо, садоқат ўрнига хиёнат, фисқи-фасод, ғийбат Камтарлик ўрнига такаббурилик от сурадур.

Дискурса прагматис омиллар ҳам етакчи рол ўйнайди. Прагматик омиллар, уларнинг нутққа таъсири ҳақида тўхталар экан, тадқиқотчилар Спербер ва Вилсон қуйидагиларни такидлайди: “нутқ юзага келиш жараёнида нутқий вазият ва коммуникатив мақсад суҳбатдошларнинг сўз қобилиятларига боғлиқ бўлади”[6].

Р.Сайфуллаева, М.Эрназарова ва Н.Раҳматуллаевалар фикрига кўра:

Грамматик шаклни нутқда ишлатишнинг асосий омили антропо-прагматик омил, коммуникатив мақсаднинг амалга ошиши билан боғлиқ. Масалан, Ўзбекистон Ватаним маним (Ўзбекистон - Ватаним) (Абдулла

Орипов) жумласида – сўзнинг номинатив эгалик ҳолатида ишлатилиши маърузачининг ният даражасига асосланган. Шеърятда тасвир яратиш ва уни бадий талқин қилиш шоирнинг ният ядросидир. Бу мақсадга эришиш учун мулоқотчи қуйидаги ёрдамчи ниятларга ҳам таянади:

а) а) бадий талқинда ўз-ўзини англашни кўрсатиш;

б) такрорланмаслик учун;

в) ўқувчининг ҳис - туйғуларига таъсир қилиш;

д) эвфонияга эришиш [7].

Прагматикада лисоний шакл ва коммуникатив функция тушунчалари ҳам ўзаро боғлиқ ҳолда асосий ўрин эгаллайди. Адресат узатилаётган нутқ орқали унинг прагматис йўналишини аниқлаши лозим. Муайян нутқий актда узатилаётган ахборотнинг коммуникатив функциясини баҳолаш унинг прагматис йўналишини аниқлашга ёрдам беради. Инглиз тадқиқотчиларидан Самерон лисоний шакл ва коммуникатив функциянинг боғлиқлигини прагматикангвистиканинг асосий қизиқиш майдонларидан бири сифатида эътороф этади [8]. Масалан кимдир “Автобус кеч қолди” деса бу хабар мазмунидаги гап, аммо коммуникатив функцияси шикоят мазмунини ифода этади. Дискурс таҳлилга тегишли прагматика соҳасидаги иккита йирик асар Остиннинг (1962) “Сўзлар билан қандай ишлаш керак?” (How to Do Things With Words) ҳамда Сеарлнинг “Нутқ акти” (Speech Act) китобларида дискурса прагматиканинг роли масаласига ҳам тўхталади. Сеарлнинг таъкидлашича, тил фақат ҳақиқатга ёки муайян баёнотларнинг ёлғонлиги, шунингдек, бошқа нарсаларга ишора қилиш учун

ишлатилади. Уларнинг ишлари мантикий позитивизм бўлган пайтда пайдо бўлган тил фалсафасида устунлик қилган қараш эди [9]. Ушбу тадқиқотчилар ишида Монологик дискурсни контекстуал ва концептуал маънолари ўртасидаги муносабат масаласи ҳам кўриб чиқилади. Дискурса ифода этилган маъно тақлиф ёки буйруқ характерида бўлса, адресантнинг коммуникатив мақсади бошқа йўналишни ифода этиши мумкин. Масалан, “Бошқа қиладиган ишингиз йўқми?” гапи концептуал жиҳатдан оддий сўроқ мазмунини ифода этади. Бироқ адресантнинг коммуникатив мақсади “Ишимга ҳалал берманг, аралашманг” мазмунли буйруқ гапни ифода этади. Қуйидаги монологда эса коммуникантнинг нутқи оммага қаратилади. Зоҳиран бир мавжудотнинг олами англашга ҳаракатини ифода этса-да аслида монологнинг прагматис йўналиши Яратгани таниш, ўзликини англаш билан боғлиқ ҳолда инсониятга қаратилган:

...Ўзимнинг мукамал эканимни, бутун ер юзи ақл бовар қилмайдиган тарзда менга бўйсунмаётганини, табиатда бундай тафаккур қобилиятига эга бошқа бир жонзот йўқ эканини кўрдим. Бироқ, нақадар мутафаккир эсам-да, Ер юзи ва Коинот ичра ўз аҳамиятимни англаб олишга қийналдим....

Атрофдаги ҳар бир нарсанинг низоми ва муроди бўлгани ҳолда, мен ўзимнинг мавжудиятимдан бир мақсад кўрмаётирман. Теварақдаги ҳар нарсанинг ҳосиласи бўлгани ҳолда, мен нима ҳосила беришим кераклигини билмайман! Бутун бу борлиқларни яратган кимдир менинг дунёга келишимни нечун истади, деган саволга ҳам жавоб тополмаяпман! Ўзимдаги мукамал қобилиятлар, ғайриоддий хусусиятларнинг барча-барчасини мушоҳада этган ҳолда, уларнинг менга бежиз берилмаганини англасам-да, яратиш ва яратилиш каби улкан жараён ичида нималар қилишни кераклигини англай олмапман! Шу боис, бу маконни аввало Уни излаб топиш ва бутун олам яратилишининг сабабларини Ўзидан сўраш учун тарк этмоқдаман. Бу маконда бўлишим Унинг мени яратишдан кўзлаган иродасига мос келгани тақдирда, албатта қайтаман. Мос келмагани тақдирда эса, мос келадиغان макон вазамон излайман...(Исажон Султон “Боқий дарбадар”)

Остиннинг таъкидлашича ҳар қандай нутқий акт уч коммуникатив мақсадга кўра амалга ошади:

Локулятив (белгиланган);

Иллокутив (ноаниқ);

Перлокутив (рухсат, илтимос)

Локулятив акт сўзларнинг тўғридан -тўғри маъносини англатади (масалан, Ит ис хот ҳере” температурага нисбатан ҳақиқий маънони англатади.) Иллокутив акт сўзловчининг гап орқали муайян истакни билдиришини ифодалайди. (масалан, кимдир кондиционерни ёқишни сўраши). Перлокутив акт бу гап орқали бошқаларга бевосита мурожаат қилиш, таъсир ўтказиш. (масалан, кимдир ўрнидан туриб кондиционерни ёкса).

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Монологик дискурсни таҳлил қилиш жараёнида фонетик бирликларнинг прагматик хусусиятларига ҳам алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Шеърый матнда нутқ товушларининг прагматик имкониятлари тез ва қулай идрок этилади. Чунки шеърый матнда ўзига хос жоқибадор оҳанг бўлади. Бу оҳангдорликка товушларни услубий мақсадда қўллаш натижасида эришилади. Шеърятда, асосан, аллитерация (ундошлар такрори), ассонанс (унлилар такрори), геминация (ундошларни қаватлаш) каби фонетик усуллардан фойдаланилади. Насрда унлиларни чўзиш, ундошларни қаватлаш, товушларни такрорлаш, сўзларни нотўғри талаффуз

килиш, товуш орттириш ёки товуш тушириш каби фонетик усуллар ёрдамида экспрессивлик таъминланади. Товушларни услубий мақсадда қўллаш билан боғлиқ қонуниятларни ёзувда «айнан» ифодалаш имконияти чекланган. Бироқ талаффуз ва баён мувофиқлигига фонографик воситалар ёрдамида эришиш мумкин. Монологик дискурса рухий ҳолатни ёзувда ифодалаш

ўзига хос мураккабликни юзага чиқаради. Коммуникант руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсанд бўлиш, хафа бўлиш, розилик, таажжуб, ялиниш, ҳайратланиш, киноя, пичинг, кесатик, олқиш, сўроқ, таъкид, қоникмаслик, норизолик, тилак-истак, қўллаб-қувватлаш каби ҳолатларни айнан беришда ёзувда унли ёки ундошларни бирдан ортиқ ёзиш усулидан – фонографик воситалардан фойдаланадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Fan, Y. Theory and practice of dispute resolution. Beijing-2007 Tsinghua University press.
2. Van Dijk, T. A. (2009) Society and discourse: How social contexts influence text and talk. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511575273>
3. Воронцова Т. А. Култура речи. -Т.: Ижевск 2011. -Б.25.
4. Vestergaard, B., Helvard, E., & Sørensen, A. R. (2011). Conflict resolution: Working with conflicts. Denmark: Danish Centre for Conflict Resolution.
5. Fairclough, N. (1995). Critical discourse analysis: The critical study of language. NY: Longman Publishing.
6. Sperber, D., & Wilson, D. (1986/1995). Relevance: Communication and Cognition. Oxford: Blackwell.
7. Sayfullayeva R., Ernazarova M., Rahmatullayeva N., The relation of linguistic and pragmatic factors in the speech realization of grammatical meaning. // Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 9, 2020
8. Cameron, D. (1998), “‘Is there any ketchup, Vera?’”: Gender, power and pragmatics’, *Discourse & Society*, 9, 437–55. — (1999), ‘Performing gender identity: Young men’s talk and the construction of heterosexual masculinity’, in A. Jaworski and N. Coupland (eds), *The Discourse Reader*. London: Routledge, pp. 442–58.
9. Austin, J. L. (1962), *How to Do Things With Words*. Oxford: Clarendon Press.. Searle, J. R. (1969), *Speech Acts*. London: Cambridge University Press.

Шухратхон ИМЯМИНОВА,
ЎзМУ Немис филологияси кафедраси профессори
Ғайрат ҲАФИЗОВ,
ЎзМУ Немис филологияси кафедраси ўқитувчиси
E-mail: gayrat.khafizov@mail.ru

ТошДАУ, PhD Г.А.Тилова тақризи асосида

WESTERN SONG TO EASTERN GAZELLES

Annotation

The art of translation is an art that not only serves as a bridge between peoples, but also serves to convey to each other the linguistic experience expressed in different languages by two strangers living in the same country. This article is devoted to the field of translation studies and analyzes the direct translations of the ghazals of the great thinker Alisher Navoi from Uzbek into German. The poems of the great thinker Alisher Navoi are analyzed in both languages, with a special focus on their achievements and shortcomings.

Key words: originality, ghazal, direct translation, indirect translation, melody, art, rhyme, poetry, originality.

ЗАПАДНАЯ ПЕСНЯ ВОСТОЧНЫМ ГАЗЕЛЯМ

Аннотация

Искусство перевода – это искусство, которое не только служит мостом между народами, но и служит для передачи друг другу языкового опыта, выраженного на разных языках двумя незнакомцами, живущими в одной стране. Данная статья посвящена области переводоведения и анализирует прямые переводы газелей великого мыслителя Алишера Навои с узбекского на немецкий язык. Проанализированы стихи великого мыслителя Алишера Навои на обоих языках, с особым акцентом на их достижения и недостатки.

Ключевые слова: оригинальность, газель, прямой перевод, косвенный перевод, мелодия, искусство, рифма, поэзия, оригинальность.

ШАРҚ ҒАЗАЛЛАРИГА ҒАРБОНА ОҲАНГ

Аннотация

Таржима санъати шундай бир санъатки, у нафақат миллатлар ўртасида кўприк воситасини ўтайди, балки бир юртда яшаб турган икки нотанишнинг турли тилларда ифодаланган дил кечинмаларини бир-бирига етказишга ҳам хизмат қилади. Ушбу мақола таржимашунослик соҳасига бағишланган бўлиб, мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоий ғазалларининг ўзбек тилидан немис тилига қилинган бевосита таржималари таҳлил қилинган. Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ғазаллари икки тилда ҳам таҳлил қилиниб, уларнинг ютуқ ва камчиликларига алоҳида эътибор берилган.

Калит сўзлар: аслият, ғазал, бевосита таржима, билвосита таржима, оҳанг, бадият, қофия, шеърят, аслият.

Кириш. Таржима санъати шундай бир санъатки, у нафақат миллатлар ўртасида кўприк воситасини ўтайди, балки бир юртда яшаб турган икки нотанишнинг турли тилларда ифодаланган дил кечинмаларини бир-бирига етказишга ҳам хизмат қилади. Бошқа бир мамлакатдаги воқеа- ҳодисаларнинг ёзма талқинини ўз она тилимизда ўқиб, ўша юрт билан боғлиқ тасаввурларинимизни бойитишимиз ҳам таржима орқали амалга ошади.

Дунё адабиётидан етарлича вокиф бўлишимиз, барча учун муҳим ва манзур бўлган асарларни ўқиганимиз мутаржимларимиз хизмати эканлигини таъкидлаш жоиздир. Бугунги кунга келиб эса биз мумтоз адабиётимизнинг дурдона асарларини чет тилларига ўғириб, уларда илгари сурилган ғояларни дунё халқларига етказишимиз энг асосий вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Халқлар ҳеч қачон бир-бирларидан мутлақ ажралган ҳолда яшашлари мумкин бўлмагани сингари, уларнинг моддий ва маданий ёдгорликлар, адабиёти ва санъати ҳам ҳеч қачон фақат бир миллий чегара доирасида “соф ҳолда” сақланиб қолмаган [4].

Шу кунга қадар буюк мутафаккир, ўзбек тилининг асосчиси бобокалонимиз Мир Алишер Навоийнинг сара асарлари воситачи тиллар орқали дунё мамлакатларига

тақдим этилган бўлсада, бугунги кунга келиб бир тилдан иккинчи тилга асарларни бевосита таржима қилиш масаласи долзарб масалалардан бўлганлиги сабабли, бобокалонимиз Алишер Навоийнинг сара ғазаллари моҳир таржимон, филология фанлари номзоди, доцент Хуррам Рахимов томонидан ўзбек тилига бевосита немис тилига таржима қилинди, зеро матн ўзига хослигини сақлаши - ўртада восита вазифасини ўтовчи тилнинг бўлмаслигидадир.

Ҳар қандай баркамол таржима илмий умумлаштиришга эҳтиёж сезгани ҳолда, санъаткорнинг аслиятга алоқадор барча манбаларни тўла-тўқис илмий идрок этишини ҳамда уларга асосланган жами омиллари ўз тилида онгли равишда бекамикўст акс эттиришини назарда тутди [3].

Алишер Навоийнинг заковати, истиснододой бой ва ранг-баранг. Шоир тасвирий воситалардан фойдаланишда ажойиб намуналар яратганки, бадий маҳоратнинг бу ўзига хос томони таржимонлар олдига тил, услуб ва миллий анъаналар билан боғлиқ кўпдан-кўп муаммоларни дадил, мустақил ҳал қилиш вазифасини кўндаланг қўяди. Бундан ташқари ҳар бир тилдан бажарилаётган таржима асар сюжетини ва муаллиф услубини тула ҳолда сақлаши керак [2].

Шу кунга қадар Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалларнинг билвосита таржимаси ҳам ўта жозибador, шарқона оҳангга эга. Мақсадимиз таржима қилинган ғазалларнинг қайси бири муносиб таржима эканлигини ёритиб бериш эмас, балки Навоий ғазалларининг тўғридан-тўғри немис тилига қилинган таржимасида таржима оламига ўзига хос йўлига эга бўлган мутаржим Х. Рахимов шундай муҳим бир ишга қандай ёндашганликларини талкин этишдир, зеро Навоийни англамоқ, унинг ғазаллари негизида яширинган аслий ҳақиқат ва ғояларни англаш жудаям мушкулдир. Таржимон шундай буюк инсонни англабгина қолмай, унинг ғазалларини немис тилида жаранглашига жазм қила олган таржимонлардандир.

Тадқиқот методологияси. Асар қайси замонда ёзилишидан қатъий назар, унинг таржимаси қайси оламда яратилиши вақт танламайди. Бироқ асар яратилишида замон нафаси деган тушунчанинг сояси уфурганидек, унинг таржимасида ҳам бу тушунча ўз аксини топиши, унинг тафти ҳамон сезилиб туриши табиий ҳол ҳисобланади. Таржима ҳам ижод саналади, у ҳам муаллифи сингари таржимондан катта маҳорат, савия, тафаккур ҳамда дунёни англаш даражасини талаб қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, шеърят бадий адабиётнинг нозик йўналишидирки, унга ўта эҳтиёткорона ёндашув, адабий шоирона маҳорат талаб қилинади. Бу талаб ҳам муаллиф, ҳам мутаржимга бир хилда қўйилади. Таржимоннинг ўзи шоирона қалбга эга бўлмас экан, шеърлар таржимасига уриниши бефойда назаримда.

Таржима қилинган ғазалларни ўқир эканмиз, таржима жараёнида муҳим саналган катта бир донишмандликни яна бир бора ҳис қилдик. Агар ижодкорлар руҳан бир-бирига яқин бўлсалар, улар ҳеч қачон замон танламайдилар. Бу ижодкорлар қайси даврда қалам тебратмасинлар, ижодий ҳамоҳангликда қолавердилар. Х. Рахимовнинг Навоий ғазалларини ўзгача бир меҳр билан Ҳерманн Вамбери, Алфред Курелла, Нора Пфеффер ва Йўлдош Пардалардан фарқли равишда аслиятда берилган мазмун-моҳиятни сақлаган ҳолда таржима қилишлари шундандир балки.

Таҳлил ва натижалар. Ҳазрат Алишер Навоийнинг машҳур ғазали “Қаро кўзим” ҳам таржимон томонидан немис тилига таржима қилинган. Бевосита таржима жараёнида аслиятдаги маънони сақлаб қолишга уриниш, оҳанг, бадият, қофиянинг бузилишига сабаб бўлиши мумкин, зеро ҳар бир таржима тил имкониятлари ва мезонлари даражасида амалга оширилади. Таржимага назар солиш жараёнида, мутаржим Х. Рахимов ғазалнинг умумий ғоясини бериш мақсадида таржима тилида турли эквивалентлар қидирганлиги ва тинимсиз меҳнат қилганлигини пайқадик.

Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил,

Кўзум қаросида мардум кеби ватан қилғил.

Байтларнинг мазмунини теран тушуниш бадий матнни қайта яратишнинг асосий омилдир. Юқоридаги байтда зоҳирий, дунёвий моҳиятга кўра, лирик қаҳрамон висол илинжида маҳбубага илтижо қилаётир: “Қора кўзли гўзалим, келсанг-чи, мурувват ва вафо йўлини, одамийлик расмини тутсанг-чи”. Одамнинг кўз қорачиғида кўз гавҳари жойлашган бўлади, кўз мана шу гавҳар воситасидагина борлиқни кўра олади. Ана шу табиат қонунини назарда тутиб, шоир иккинчи мисрада яна илтижо қилади: “Кўзимнинг қорачиғида гавҳар каби ватан тутсанг-чи, токи мен кўзим ёришиб, олам гўзалликларидан баҳраманд бўлсам” [5].

Komm, meine Schwarzäugige, menschliche Regung schaffe,
in meinen Augen für dich ewige Heimat schaffe [6].

Кўриниб турибдики, иккинчи мисра таржимаси аслиятда берилган маънони тўлақонли очиб бера олган. Яъни ғазалда назарда тутилган ошён, истиқомат маъноларини англаувчи ватан сўзига семантик маъно жиҳатдан мос эквивалент Heimat сўзи қўлланган, яъни “кўзларида ўзингга доимий ватан қилиб олгин” маъносининг ифодаланиши аслиятга мувофиқ тушган. Таржимада бу мисрани ботиний ва зоҳирий жиҳатдан таҳлил қилсак ҳам аслиятдаги маъно сақланиб қолганлигини кўришимиз мумкин.

Биринчи мисрада, аслиятда, ошиқ гўзалдан мурувват ва вафо йўлини тутишини, одамийликни одат қилишини сўрайди (фан қилмоқ – одат (касб) қилмоқ) [5].

Бу икки сўзнинг қўшилувчи натижасида юқоридаги маъно ҳосил бўлган ва бунда ошиқ ўз маъшуқасидан узоқ айрилиқдан сўнг одамгарчилик қилиб, вафо қилишни сўрайди. Сўфиёна талкин этадиган бўлсак – Оллоҳнинг жамолига етишишликка бўлган умидворликни ифодалайди. Сўфийлик йўлини танлаган инсон учун ўз нигоҳида, кўз қорачиғида илоҳий нур жилваланиши, борлиқни шу муборақ нур орқали кўришлик олий бахт саналади. Аммо юқоридаги таржимада “фан қилғил” бирикмаси ўрнига “menschliche Regung schaffe” (охиста ҳаракат) бирикмаси берилган. Ваҳоланки, аслиятда ошиқ ёр васлига ета олмай қийналиб, маъшуқадан инсоний олижанобликни, сўфий эса Аллоҳдан васлидан бенасиб қилмасликни сўрайди. Таржимада қўлланган эквивалент эса бундай мазмунни ифодаламайди. Ўз ёрининг олижаноб эмаслигидан изтироб чекаётган ошиқ ва Аллоҳнинг назаридан четда қолаётган сўфий таржимада учрамайди. Аммо, умумий байтни таҳлил қиладиган бўлсак, аслиятда берилган “Қаро кўзим одамийлик қилиб келсанг-чи, кўзларим тубида ўзингга ватан қилсанг-чи” маъноси таржимада умумий жиҳатдан берилган.

Юзунг гулига кўнгил равзасин яса гулшан,

Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Бу байтни навоийшунос олим Нусратилла Жумаҳўжа шундай шарҳлайди:

– Мазкур байтда тасвир анча содда ва муайян, бироқ бу байт ҳам бир қанча рамзий иборалардан таркиб топган бўлиб, уларни шарҳламасдан мазмун-моҳиятини англаб етиш қийин:

1. Юзунг гули – зоҳирий маъноси – “ёр чехраси”. Ботиний маъноси – “Ҳақ жамоли”.

2. Кўнгул равзаси – кўнгил боғи, инсон руҳият олами.

3. Қадинг ниҳоли ёрнинг ниҳолдек қадди-қомати, жон сўзи таркибидаги (араб ёзувида) алиф ҳарфи, илоҳий маъшук қомати.

4. Жон гулшани ошиқнинг вужуди, бағри, алиф ҳарфининг маскани бўлмиш жон сўзи – манзурнинг жавлонгоҳи.

Биринчи мисра “сенинг юзинг менинг кўнглим боғида гул очсин” маъносидаги висол илинжини таъкидлаб келади. Шунингдек, бу мисрада биринчи байтнинг мантикий давоми ҳам англашилиб турибди. Маълумки, кўз – кўнгилнинг ойнаси. Ёр жамолига муяссар бўлган кўнгил ёришади. Кўз қорачиғида макон курган ёр жамоли чуқур томир ёзади, кўнгилда акс садо беради, кўнгил боғида ишқ чечаклари гуллайди, бўстонга айланади. Шунинг учун лирик қаҳрамон “Сенинг алифдек қоматинг ниҳоли менинг жони дилим боғида яшнасин ва юзинг гули бу боғни гулшанга эвирсин,” – дея илинж-илтижо изҳор этмоқда [1].

2-байтинг немисча таржимаси:

Aus deinem Blumenantlitz, deiner Seelenblume mache einen Garten,

aus deiner Ziergestalt und meiner Seele einen Rosengarten schaffe [5].

Ушбу байт таржимасида таржимон аслиятдаги мазмундан биров четроқ чиқиб, лирик чекиниш қилганлигини кўришимиз мумкин ва бу билан таржимон шеърият таржимасида лирик чекинишлар қилиш мумкинлигини ҳам кўрсатиб ўтган десак муболага бўлмас балки.

Таковарингга бағир қонидин хино боғла,

Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Таковар, яъни тез юрак йўрға от мумтоз шеъриятдаги анъанавий тимсоллардан. Ҳазалларда маъшуқа отлиқ киёфада чиройли назмий мисраларда тасвирланади. Севиклининг отига илтифот кўрсатиш орқали ўз муҳаббати ва садоқатини изҳор қилиши барча мумтоз шоирларимиз учун умумий хусусият [5].

Навоий ўзининг бу байтида назарда тутган лирик қахрамони, яъни маъшуқаси отда елиб, унинг ёнидан ўтиб кетишини, ва ўзи ҳижрон балосига яна мубтало бўлишини истамайди. Ишқ дардига мубтало бўлган ошиқ юрак қонини ўз ёрининг оти оёғига хино бўлишини, жони эса маъшуқасининг ити бўйнида арқон бўлишини орзу қилади.

Bestreiche deinem Ross den Huf mit Henna – meiner Leber Blut,

eine Leine deinem Hund aus allen Fasern meiner Seele schaffe [6].

Хино боғлаш маросими немис халқи учун мутлақо нотаниш маросим. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, немисзабон китобхонга мутафаккирнинг ёридан ўз отига “хино боғлаши”ни сўралганлиги, нимага ишора қилаётгани тушунарсиз бўлиши мумкин. Оёғига хино боғланган инсон тез юра олмаслиги ўрта Осиё китобсеварлари яхши билишади, лекин ғарб маданияти учун бу нарсани тушуниш, тасаввур қилиш мушкулдир. Буюк аллома ифодалаган илоҳий ишқ, Шарқона севгини ўзга миллат китобсеварларига шундайлигича кўрсата олиш таржимондан улкан маҳорат ва етук билимни талаб этади. Ушбу таржимада миллий колоритга хос хино сўзи матн ичида транслитерация қилиниб, эквивалентсиз берилган бўлиб, ушбу сўздан кейин meiner Leber Blut бирикмасининг берилганлиги таржиманинг мавқеини юксалтирган.

Биз биламизки, ит – инсоннинг ҳамроҳи, унинг қўриқчиси. Бобокалонимиз, шу маънода, ўз ёрининг қўриқчиси бўлишни орзу қилади. Шунинг учун Навоий ўзини ўша ит ўрнида, ҳеч бўлмаганда бўйнидаги арқони бўлишни хоҳлайди. Ушбу мисрадаги жон риштаси бирикмаси немис тилида eine Leine meiner Seele бирикмаси орқали моҳирона ифодаланган бўлиб, аслиятдаги байтнинг мазмуни тўлаллигича ёритиб берилган.

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монӣ,

Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Ушбу байтда мутафаккир боғбон ва боғ сўзларини рамзий маънода, яъни яратувчи ва борлиқ маъносида қўллайди. Шоир ўзининг умри меҳрсиз маъшуқасининг жамолига етишиш орзусида хазонга айланишига ишора қилади. Боғбон ўз боғини ҳар қандай хавф-хатардан муҳофаза қилиши мумкин, аммо боғ томига игна билан истиҳола қилиб чиқса ҳам, табиат қонуни бўлмиш куз фаслининг хазонрезгисидан асрай олмайди. Шоирнинг фалсафий фикрларидан шуни тушуниш лозимки, инсон фано вақти яқинлашгач, таширф буюрувчи ўлимдан ҳеч нима билан ўзини асрай олмайди. Бу лирик чекиниш орқали шоир, ҳаётнинг ўтқинчилиги ҳақида фалсафий мушоҳада юритади.

O Gärtnerin, das Laub kennt Wächter nicht noch Grenzen,

vergebens überm Dach des Gartens aus Dornen Nägel schaffe [6].

Ушбу байт немис тилига таржимон томонидан ўта моҳирона таржима қилинганлигини кўришимиз мумкин. Мутаржимнинг “хазон сипоҳи” бирикмасининг “das Laub” сўзи орқали ифодалаганлиги, аслиятдаги маънонинг қисман ўзгаришига туртки бўлиши мумкиндир балки, лекин умумий байт иккинчи мисра билан биргаликда мулоҳаза қилинса, унинг мазмун-моҳияти немис тилида деярли тўлиқ ифодаланганлигини кўришимиз мумкин.

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени

Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.

Ушбу байт юқоридаги байтнинг мантикий давоми ҳисобланиб, шоир “ёр васлига ета олмай ушбу йўлда вафот этса, маъшуқасининг юзидаги тер, яъни “гулоб” билан ювилиб, гул баргидан (ёрининг терисидан) қилинган кафан билан кўмилишга ишора қилмоқда. Шу жараёнлар бажарилса, шоир ўлимидан сўнг, кеч бўлса-да, ёр васлига етгандек ўзни ҳис қилиши” мумкинлигига ишора қилаётган бўлса ажаб эмас. Бу мураккаб рамзий ифодаларга таржима жараёнида қисқача изоҳ бериб ўтиш жоиз. Инглизча таржимада “эй рафиқ”, яъни дўстга муурожаат O my friend (“О дўстим”) ундамаси билан берилган. Муаллиф гапи дўстга қаратилиб таржима қилинган:

Sch' ich sterbend Tropfen rinnen über dein Gesicht, o Freund,

beträufle mich mit Blumenwasser, ein Leichentuch aus Rosenblättern schaffe [6].

Ушбу байт таржимаси ҳам жуда гўзал ва чиройли чиққан, бизнинг назаримизда аслиятдаги маънодан озгина четроққа чиқилган. Иккинчи мисрадаги “гулоб” ила ювилиб, “гул барги”лан қилинган кафан қилиниши немис тилида сўзма-сўз таржима қилиниб, аслиятдаги маънонинг сақлаб қолинишига хизмат қилсада, биринчи мисрадаги “юзида терни кўрмоқ” бирикмаси немис тилида “Tropfen rinnen über dein Gesicht” бирикмаси орқали таржима қилинган. Аслиятдаги 3 шахсга, яъни ёрга қаратилган фикр, немис тилига 2 шахсга қаратилганлиги кўришимиз мумкин, яъни “dein” (сенинг) эгалик олмошининг қўлланилиши орқали гўё шоир ошиқ дўстининг юзидаги терни кўриб, бандаликни бажо келтиришини айтётгандек маъно вужудга келган. Ўзбек тилидаги байтда эса шоир юзида сўзи орқали маъшуқа юзини назарда тутган. Агар таржимадаги “dein” эгалик олмошининг ўрнига „ihr“– унинг (аёл киши учун) эгалик олмоши ишлатилса, таржима аслиятдаги айни маънони очиб берарди фикримизча.

Навоий, анжумане шавқ жон аро тузсанг,

Анинг бошоғлиғ ўкин шамъи анжуман қилғил.

Байт мазмун-маъносини шундай тушуниш ва шарҳлаш мумкин: “Жон” марказида “алиф” турсагина, жон бўлади. Алиф эса Аллоҳнинг яккаю ягоналигини билдирувчи тимсолдир. Агар Оллоҳ васли (Уни англаш) дан завқ олмоқчи бўлсанг, жон (инсон ва коинот руҳи) маркази ва манбаси бўлган Оллоҳни қалбинг марказига қўй. Байтнинг зоҳирий маъноси шундай тасаввурга асосланади: Анжуманда шам ёқилади. Агар сен шавқ анжумани ташкил этмоқчи бўлсанг, жоннинг бошоғли ўқини марказга қўйиб уни шамъ сифатида ишлат. Демак жоннинг ўқи шамдек ёниб атрофни ёритиш хусусиятига эга экан [5].

Wenn Navoiy in Seelenkämpfen seinem Tod entgegenblickt,

aus Liebespfeilen eine Kerze für sein Grab schaffe [6].

Ушбу байт таржимасини таҳлил қилар эканмиз, мутаржим таржима жараёнида аслиятда назарда тутилган мазмундан анча узоқлашганлигини гувоҳи бўламиз, яъни аслиятда берилган “Анжуманда жоннинг ўқини шам мисоли ишлат” деган маъно таржима матнида берилмаган. Унинг ўрнига “Гар Навоий ўзининг қалб тугёнларида

вафотини кузатса, ишқининг ўқини қабри узра шам қилиб ёритсин” тарзида берилган. Бизнинг фикримизча, таржимон ушбу ўринда балки, бу байтдан олдинги байт таъсири асосида лирик чекинишга берилгандир.

Хулосалар ва таклифлар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Алишер Навоийнинг заковати, истеъдоди бой ва ранг-баранг. Шоир тасвирий воситалардан фойдаланишда ажойиб намуналар яратганки, бадий маҳоратнинг бу ўзига хос томони таржимонлар олдида тил, услуб ва миллий анъаналар

билан боғлиқ кўпдан-кўп муаммоларни дадил, мустақил ҳал қилиш вазифасини кўндаланг қўяди. Бундан ташқари ҳар бир тилдан бажарилаётган таржима асар сюжетини ва муаллиф услубини тула ҳолда сақлаши керак.

Шу нуқтайи назардан келиб чиқадиган бўлсак, таржимонимизнинг Навоий ғазалларининг таржимасига қўл уриши таҳсинга сазовордир албатта, зеро таржимон юксак маҳорат билан эски ўзбек ёзувидаги ғазалларни немис тилига таржима қилган ва ўз олдида қўйган мақсадга эришганлигини гувоҳи бўлдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Ўқитувчи. Тошкент: 1996. – 27 б.
2. Имяминова Ш. Бадиий асарлар таржимаси. Тошкент: 2018. – 56 б.
3. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Фан. Тошкент. 2005.
4. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. Ўқитувчи. Тошкент: 1983. – 72 б.
5. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. “Қаро кўзим...”. // Жаҳон адабиёти. №4, 2013.
6. Keller G., Rachimov Ch. Alisher Navoiy Liebeslieder der Nachtigall: deutsch-usbekische wissenschaftliche Gesellschaft. Freiburg, 2021. – 64 p.

Surayyo INOMJONOVA,
TOSHDOTAU magistranti
E-mail: surayyo.inomjonova@gmail.com

ToshDOTAU dots., f.f.n., G. A. Jo'rayeva taqrizi asosida

BOLALAR KITOBXONLIGINI RIVOJLANTIRISHDA FANTASTIK ASARLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Bolalar kitobxonligini rivojlantirish bugunning eng dolzarb masalaridan biriga aylangan. Mazkur maqolada mustaqil o'qish uchun berilgan fantastik asarlarni o'qitish orqali bolalarni kitobga qiziqtirish va o'z ustida izlanishga yo'naltirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: fantastika, fentezi, axborot kommunikatsiyalari, stereotiplar, fantastik qissa, erkin tarbiya texnologiyasi.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В РАЗВИТИИ ДЕТСКОГО

Аннотация

Развитие детского чтения стало одной из самых актуальных задач на сегодняшний день. В данной статье проанализированы вопросы интереса детей к книге и направления их на самостоятельный поиск посредством обучения фантастическим произведениям, представленным для самостоятельного чтения.

Ключевые слова: фантастика, фэнтези, информационные коммуникации, стереотипы, фантастическое повествование, технология свободного воспитания.

THE IMPORTANCE OF USING FICTION IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S READING

Annotation

The development of children's reading has become one of the most urgent tasks today. This article analyzes the issues of children's interest in the book and directing them to an independent search by teaching fantastic works presented for independent reading.

Keywords: science fiction, fantasy, information communications, stereotypes, fantastic narrative, technology of free education

Kirish. O'sib kelayotgan yosh avlodni har tomonlama yetuk, bilimlilar, shijoatli, qat'iyatli, o'ziga ishongan holda tarbiyalashda adabiyot darslarining o'rni beqiyos. O'quvchilar darslikda berilgan mavzularni o'zlashtirish binobarida o'zlarini ma'nan va axloqan tarbiyalab boradilar. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek: "Yuksak ma'naviyatli, zamonaviy bilim va kasb-hunarlariga, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash biz uchun eng muhim masalalardan biridir".[1.88] Buning uchun darslikda berilgan mavzularni o'quvchilarga sodda va ravon qilib tushuntirish, mavzu g'oyasi bilan ularni tanishtirish katta ahamiyatga ega. Bolalarda har bir o'qilgan asar chuqur taassurot qoldirishi, unda ilgari surilgan axloqiy fazilatlarini o'zlarida mujassam eta olishlari, insoniylik hislarining paydo bo'lishi, yaratuvchanlik g'oyalarini paydo qildirish, yaxshidan yomonni ajrata olish, mustaqil va mantiqiy fikrlay olish qobiliyatlarini shakllantirib borish bugungi kunda adabiyotimiz oldida turgan eng katta vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bolalar adabiyoti o'zining rang-barangligi, tasvir ifodalarning sodda va tushunarligi, voqealarning turli -tumanligi bilan kattalar adabiyotidan farqlanib turadi. Sevimli yozuvchimiz Abdulla Qahhor: "Bolalar yozuvchisi so'zning zargari bo'lishi

kerak"[10.7] -degan edi. Bolalar o'qishi uchun tavsiya etiladigan asarlar didaktik jihatdan ham to'g'ri tanlanishi kerak. Axloqiy-irodaviy, intellektual salohiyatni rivojlantira oladigan asarlar bolaning kelgusida erishadigan muvaffaqiyatlarining asosi bo'la oladi. "Bolalar adabiyotida aks ettiriladigan voqelik hayotiy, haqqoniy tasvirlanishi hamda ularning ruhiyatiga, ongiga mos, tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak."[2.3]

Zamonaviy bolalar adabiyotida fantastik asarlarga ehtiyoj juda katta. Bugungi axborot kommunikatsiyalari, ilmfan jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan, globallashtirilgan davrda bolalar adabiyotida fantastik asarlar o'qitishning o'rni va ahamiyati katta. Fantastika janrida yaratilgan har qanday asar bolada keng tasavvurlar paydo qilishi, uni yaratuvchanlikka, o'qish va izlanishga chorlash uchun xizmat qilishi kerak. Buning uchun adabiyot darsliklarida berilgan asarlarni tahlil qilishda fantastik elementlardan foydalanish yoki fantastik asarlardan misollar keltirib foydalanishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. 5-sinf adabiyot darsligida mustaqil o'qish uchun Anvar Obidjonning "Avtoqishloq" fantastik she'ri berilgan. Bu she'rda har bir keltirilgan qahramon fantastik obrazga ega. She'rni o'qigan bolaning ko'z oldiga robotlar kelishi tabiiy.

Avtoqishloq quribdi
Og'aynimiz Temirjon.
Mo'jizaki,
Bundayni-Ko'rmagandim hech qachon.
Qishloqchaga kiriboq
Bo'lib qoldim juda lol.
Qaysar avtobolani
Koyir edi avtochol:

-Shoshmay turgin,
Hammasin-Aytay avtodadangga.
Qachon aql kiradi
Qovoq avtokallangga? [3]

Har bir bola albatta, robotlar, ularning harakati, ularni boshqarishga juda qiziqishadi. Ularning ishlash mexanizmlarini, usullarini o'zlaricha tahlil eta boshlaydilar. Ularda dastlabki tadqiqotlar boshlanishi tabiiy. O'ta qiziquvchan bolalar, ayniqsa, o'g'il bolalar kichik paytlarida o'yinchoq mashinalarning ishlash mexanizmi va qanday ishlashini bilish uchun dastlab ularning ichini ochib ko'radilar. Hatto, o'yinchoqlarni sindirib ko'rib dastlabki tadqiqotlarini boshlaydilar. Maktabga kelganlaridan so'ng ular o'yinchoqlar olamidan yiroqlashib bilim olishga kirishadilar. Ushbu she'r esa ulardagi tadqiqotlarini endi bilim orqali egallab, yangi kashfiyotlar qilishga undashi tabiiy. O'qituvchi ushbu mavzuni o'tayotganda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilishi mumkin:

-Avtoqishloqda kimlar yashaydi?

-Siz ham shunday avtoqishloq qura olasizmi?

-Avtochohning tuzilishini tasvirlab bera olasizmi?

-Qaysar avtobolaning avtokallasi qanday ishlashi mumkin?

-Avtobola avtotovuqqa tosh otishi uchun qanday harakatlarni amalga oshirgan deb o'ylaysiz? U shunday qilishi kerakmidi?

-Avtomushuk avtokuchukni qaysi asboblardan yordamida moyladi deb o'ylaysiz? Siz ham shunday asbobni yarata olarmidingiz?

-Avtoqo'yga qanday qilib dum yasash mumkin? Siz ham harakat qila olasizmi?

-Avtoho'kizning qulog'ini qanday davolash mumkin? Siz qanday avtodorilarni tavsiya etasiz?

-Avtoruchkaning siyohi qurib qolmaganida she'rning mantiqiy davomi qanday bo'lishi mumkin edi?

O'quvchilar o'z tasavvurlaridan kelib chiqqan holda javob izlashga urinadilar. Ular bir vaqtning o'zida shakllar, buyumlar, metal birikmalari, buyumlarining ranglari haqida ham izoh berishga urinib ko'radilar. Har bir obraz haqida gapirganlarida ularning qanday mexanizmlar yordamida harakatga kelishi, mexanik qurilmalar haqida o'ylab fikr yuritishga harakat qiladilar. Dars davomida o'quvchilar fikrlarini eshitish, rag'batlantirish va kerakli maslahatlarni bera olish o'qituvchining vazifasi sanaladi. O'quvchilarda umumta'lim maktabida o'zlashtirilayotgan fanlarning ahamiyati haqida ham tushuncha hosil qilinadi. She'r tahlilidan so'ng o'quvchilarga mustaqil o'qish uchun o'qiyotgan asarlariga mos fantastik asar tavsiya qilinadi. Masalan, "Avtoqishloq" she'rini o'qiganlaridan so'ng bolalarda avtoolam haqida qiziqishlari kuchayishi tabiiy. Ularning yana shunday asarlarni o'qishga xohishlari borligini sezish mumkin. Anvar Obidjonning bolalarga bag'ishlangan "Oltin yurakli avtobola" fantastik qissasi voqealaridan bolalarga parcha aytib berish orqali ularni fantastik asarlar o'qishga qiziqitirish mumkin. Yoki jahon adabiyoti namunalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bu o'rinda aynan shu mavzuga mos bo'lgan Astrid Lindgrenning "Mittivoy va Karlson" fantastik ertak-qissasidan misollar keltirib o'tish o'rinli. Ayniqsa, qormiga apparat o'rnatilgan Karlson, bug' mashinasi bolalarda kuchli qiziqish uyg'otishi tabiiy. Bundan tashqari, dars mobaynida o'quvchilar bilan avtoqishloq qurishga urinib ko'rish ham yaxshi samara beradi. Buning uchun bolalarga quyidagicha murojaat etishimiz mumkin:

-O'quvchilar, kelinglar birgalikda avtoqishloq maketini tayyorlashga harakat qilamiz. Buning uchun bizga qanday asboblardan kerak bo'lishi haqida o'ylab ko'ramiz.

O'quvchilar birin-ketin asboblardan nomini keltirib o'tadilar. Keyin esa qanday shakllardan foydalanish haqida so'raladi. O'quvchilar har bir obrazni ko'z oldilariga keltirgan holda shakllardan foydalanadilar. Avtoqishloq vakillarini qanday materialdan tayyorlash bo'yicha ham fikr almashiladi. O'quvchilar o'z dunyoqarashlaridan kelib chiqib mavzuga turlicha yondashadilar. Mana shu o'rinda har bir tanlagan buyumlari, shakl va materiallari haqida qaysi fanlarda ma'lumot olganliklari haqida so'raladi va o'quvchilarga har bir fan, har bir dars mashg'uloti ularning hayotida katta ahamiyatga ega ekanligi tushuntirib boriladi.

O'quvchilarda fantastik asarlarga bo'lgan qiziqishlarning kuchaytirib borilishi ularning kelajakda barcha fanlarni qiziqish bilan yaxshi o'zlashtirib borilishiga xizmat qiladi. Dunyodagi barcha kashfiyotlar, yangiliklar inson mehnati, sa'y-harakati mahsuli ekanligini anglab boradilar. O'zlarida ham mantiqiy fikrlar shakllanib boradi. Dunyodagi barcha kashfiyotlar aql-u zakovat natijasi ekanini tushunadilar. Insonning kosmosga parvozi, sayyoralarning kashf etilishi, ularda hayot mavjudligi, kosmik kemalarning paydo bo'lishi, samolyot, vertolyot, suv osti kemalari insonlarning ehtiyoji va fantastik yaratilgan haqida fikr yuritadilar.

Bundan tashqari mashg'ulot jarayonida o'quvchilarga fantastika janri haqida ham ma'lumotlar berib borish zarur. O'quvchilar fantastika janrida yozilgan asarlar bilan fentezi o'rtasidagi farqni anglab yetmoqliklari kerak.

Fantastik asarlar o'qitish orqali o'quvchilar tafakkuri, didi va saviyasi oshirib borilishiga erishishga harakat qilish kerak.

Yillar davomida o'quvchilarni bir xil qolipdagi asarlar bilan tanishtirib borish odat tusiga aylandi. Bu esa o'quvchida bir xillikdan zerikish hissini uyg'otib, adabiyotdan, kitobxonlikdan uzoqlashishiga olib keldi.

"Kichikintoylar uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos bo'lishi, ular qalbida chuqur o'y-fikrlar uyg'otishi, yorqin obrazlar va g'oyalarga boy bo'lishi"[4.4] binobarida bolalar asarni o'qib bo'lganlaridan so'ng ular yorqin taassurotlar uyg'ota olishi va bolalarni yaratuvchanlikka, izlanuvchanlikka o'rgatib borish zarur.

Bugun zamon shiddat bilan o'zgarayotgan bir davrda bolalar yozuvchilari, adabiyotshunoshlar, darslik mualliflari oldida katta mas'uliyat va vazifa yotgani ayon haqiqat. Endilikda "yoshlarning yuragiga adabiyot kirib borishi va yanada chuqur joylashishi uchun" [5.7] bolalarning qiziqishlari, orzu-o'yilariga mos asarlar tanlash va tavsiya etish lozim. Bu asarlar ularni ma'naviyat va axloq, go'zallikka, ezigulik olamiga olib kirishga xizmat qilishi, ularda adabiy-estetik didni shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Adabiyot darsliklarida berilgan ertaklarni o'qish va tahlil qilishda ham fantastik elementlardan foydalanish mumkin. Xo'sh, fantastik asarlarni o'qitishda o'qituvchidan nimalar talab etiladi:

O'qituvchi asarni oxirigacha o'qigan bo'lishi;

Asardagi fantastik elementlarni to'g'ri sharhlay olishi;

O'z fanidan tashqari kimyo, biologiya, geografiya, geometriya kabi fanlardan bilimlarga ega bo'lishi;

Kreativ pedagog bo'lishi;

Zamon bilan hamnafas yurishi;

Ilmiy tadqiqotlar, yangiliklardan xabardor bo'lishi;

Axborot texnologiyalaridan xabardorlik;

Gazeta-jurnallardagi yangiliklardan xabardor bo'lishi;

Yaratuvchanlik qobiliyati;

Doimiy ilmiy-metodik izlanish talab etadi.

O'quvchilarga fantastik asarlar o'qitish yoki dars jarayonida fantastik elementlardan foydalanish orqali esa:

1. Umumta'lim maktabida o'qitiladigan fanlarni yaxshi o'zlashtirishi kerakligini tushunib yetishlari;
2. Yangiliklar qilishga undash;
3. Mantiqiy fikrlash va kreativlikni shakllantirish;
4. Kelajakka umid bilan qarash;
5. Bo'sh vaqtdan unumli foydalanishni o'rgatish;
6. Ilmiy maqola yoki manbalarni o'rganishga layoqatini oshirish;
7. Tasavvur olami va dunyoqarashini kengaytirish;
8. O'ziga bo'lgan ishonchining ortishiga
9. Individual xususiyatlarini namoyon qila olishiga imkoniyat yaratish;
10. Bolada "Ko'proq bilishni istayman" fikrining yuzaga kelishiga erishiladi.

Dars so'ngida esa "Men bo'lajak kashfiyotchiman" mavzusida insho yoki kichik hikoya yozib kelish, o'z qo'llari bilan buyumlar yasab kelish yoki tasavvurlarida yaratmoqchi bo'lgan narsalarining rasmini chizib kelishni uyga vazifa sifatida berish mumkin.

Umumta'lim maktablari o'quvchilarining mavzuni o'zlashtirish jarayonlarida yuqori samaradorlikka erishish ta'lim texnologiyasining afzalligini belgilaydi: "o'qitishning maqsadi, ta'lim vazifasining mazmuni, o'quv materiallarining xilma-xilligi, bilish faoliyati, o'zlashtirish darajasi o'quvchining individual xususiyatlariga ko'p jihatdan bo'liqligi"[8.8] turli qiyinchiliklarni keltirib chiqishi tabiiy.

Fantastik asarlarni o'qitishda erkin tarbiya texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda

o'quvchi bo'layotgan jarayonni o'z fikri va mulohazalarini hech qanday "qoliplarsiz" izohlay oladi, erkin fikr yuritadi. Bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchilar orasidagi muloqot o'zaro tenglik asosiga quriladi. "O'quvchi olam va odamni kuzatishga, ularni o'rganishga, kuzatganlariga tayangan holda mulohaza yuritish, taqqoslash, baholash, o'zi xulosalar chiqarishga ixtiyoriy kirishadi"[6.204].

O'quvchi qachon o'zi mustaqil fikrlay boshlasa va bu fikrlari vaqtida rag'batlantirib borilsagina u yangiliklar izlab topishga, kashfiyotlar qilishga urinadi. Bolaga berilgan har bir imkoniyat va rag'bat uning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. "Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi-bu o'qituvchi va o'quvchi-o'qituvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlagan texnologiyalarga bo'g'liq" [7.6] ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, bunday texnologiyalar dars samaradorligini oshishiga va o'quvchilar fikrlash qobiliyatlarining yuksalishiga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, har bir insonning o'ziga yarasha iste'dod va qobiliyatlari mavjud. Ana shu qobiliyatlar vaqtida aniqlanib, to'g'ri yo'naltirib borilsa, inson buyuk kashfiyotlar qilishga qodir bo'la oladi. Bu ishni esa, bolalarning kichik yoshlaridan amalga oshirish lozim. Bunda fantastik asarlarni o'qitib borish, o'quvchilarning qiziqishlari bo'yicha adabiyot darslarida muloqotlar o'tkazib turish o'z samarasini beradi. O'quvchining yoshiga, qiziqishiga mos fantastik asarlarni tanlash va tavsiya etish, ularda kitobxonlikka rag'batning oshishiga, estetik didni tarbiyalashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T: "O'zbekiston" nashriyoti -2018
2. Suyumov A, Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti .T: "O'qituvchi" nashriyoti 1995
3. Ahmedov S, Qosimov B, Qo'chqorov R, Rizayev Sh. 5-sinf adabiyot darsligi, T:2020.
4. Jumaboyev M.O'zbek bolalar adabiyoti.T:O'zbekiston, 2002.
5. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi "Ijod" jamoat fondi.Adabiyot- xalqning yuragi.T: "Adabiyot" nashriyoti, 2021
6. Husanboyeva.Q, Niyozmetova R.Adabiyot o'qitish metodikasi.T: "Innovatsiya-Ziyo" 2020.
7. Musayeva.M, Boymurodova .G, Otaboyev.A, Po'latova A. Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan interfaol metodlar. O'quv-uslubiy qo'llanma.
8. Madumarov T. Kamoldinov M. Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari va uni ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llash. T: "Talqin" nashriyoti, 2020.
9. Shoyimova SH, Xoshimova M, Mirzayeva Sh, Qo'ziboyeva M. Ta'lim texnologiyalari. T: "Ijod-Print" nashriyoti, 2020.
10. Qahhor A.Yoshlar bilan suhbat .T:"Akademnashr" nashriyoti, 2017.

Shokhida IRGASHEVA,
Toshkent moliya instituti katta o'qituvchi
Email: azizshahzoda82@gmail.com

O'zMU katta o'qituvchisi, PhD, D.B. Azimova taqrizi asosida

KOMPYUTER DISKURSDAGI NEOLOGIZMLARNING TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada kompyuter texnologiyalari terminologik tizimida so'z yasash xususiyatlari va neologizmlarni tarjima qilish yo'llari ko'rib chiqiladi. Turli onlayn kompyuter nashrlari matnlarini tahlil qilish natijasida neologizmlarning so'z yasash usullari aniqlandi va ularni o'zbek tiliga tarjima qilishda qo'llaniladigan tarjima transformatsiyalari aniqlandi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, tarjima, neologizm, tarjima transformatsiyasi.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА НЕОЛОГИЗМОВ В КОМПЬЮТЕРНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности словообразования и способы перевода неологизмов в терминологической системе компьютерной технологии. В результате анализа текстов различных интернет-изданий компьютерной тематики были выявлены способы словообразования неологизмов и определены переводческие трансформации, использованные при их переводе на узбекский язык.

Ключевые слова: словообразование, перевод, неологизм, переводческая трансформация.

TRANSLATION FEATURES OF NEOLOGISMS IN COMPUTER DISCOURSE

Annotation

This article discusses the features of word formation and ways of translating neologisms in the terminological system of computer technology. As a result of the analysis of the texts of various Internet computer publications, the methods of word formation of neologisms were identified and the translation transformations used in their translation into Uzbek were identified.

Key words: word formation, translation, neologism, translation transformation.

Kirish. Zamonaviy dunyoda global kommunikatsiya sohasida tez o'zgarishlar ro'y bermoqda, butun dunyo bo'ylab undan faol foydalanuvchilar soni tez sur'atlar bilan o'sib bermoqda. Axborot texnologiyalari jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylandi. "Axborot texnologiyalari" atamasi deganda biz kompyuterning dasturiy ta'minoti va texnik vositalari, shuningdek, ma'lum bir fan sohaslarida axborotni to'plash, saqlash, qayta ishlash, uzatish va foydalanish funksiyalarini bajarish uchun ularni qo'llash texnikasi, usullari va usullar majmuini tushunamiz.

Lug'at - bu tilning eng harakatchan qismi bo'lib, u doimo yangilanib turadi, atrofdagi voqelikdagi o'zgarishlarga javob beradi, ya'ni "hayot bilan birga rivojlanadi". Yangi texnologiyalar, ommaviy axborot vositalari, jamiyatning ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va siyosiy hayotining jadal rivojlanishi yangi voqelik va yangi so'zlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Neologizmlar bizni texnologiyaning yangi dunyosiga, globallashuvga, aqlli jamiyatga olib boradigan yo'riqnoma hisoblanadi. Neologizm (yunoncha neos "yangi" + logos "so'z") degan ma'noni ifodalaydi. Neologizm - bu tilda yaqinda paydo bo'lgan so'z yoki so'zlar birikmasi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida aytilganlar inobatga olib, maqolaning dolzarbligi ingliz-o'zbek tillarida kompyuter texnologiyalari sohasidagi materiallarning tarjimalarini tahlil qilish natijasida topilgan tarjima xususiyatlarini tushunishga va samarali tarjima strategiyalarini aniqlashga bag'ishlangan. Tadqiqot mavzusi neologizmlarning tarjimasidagi o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Neologizmlarning lingvistik xususiyatlari mahalliy va xorijiy tilshunoslar (N. M. Shanskiy, D. Gerberg va boshqalar) tomonidan faol o'rganilmoqda. Shu munosabat bilan

tilshunoslikda neologizmning ko'plab ta'riflari mavjud bo'lib, ular aniqlangan mezonlar bilan izohlanadi. Mavjud ta'riflar quyidagi mezonlarga asoslanadi: 1) jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir davrida, ma'lum bir til sohasida til rivojlanishining ma'lum bir bosqichida neologizmning paydo bo'lishi, faoliyat ko'rsatishini va bevosita oldingi davrda yo'qligini tasdiqlovchi makon-zamon mezon; 2) ona tilida so'zlashuvchilarning so'zning yangiligini ta'kidlaydigan psixolingvistik mezon; 3) yangi, ilgari noma'lum bo'lgan tushuncha, voqelik yoki ma'noni bildirish uchun yaratilgan so'zlarni aniqlashga e'tibor beradigan funktsional mezon; 4) yangi so'zning paydo bo'lishining ijtimoiy determinizmini, belgilangan ijtimoiy rolini hisobga oluvchi sotsiolingvistik mezon; 5) leksikografik mezon - mavjud zamonaviy lug'atlarda so'z yoki uning ma'nosining yo'qligi va keyinchalik neologizmlarning lug'atda ifodalanishi, ya'ni ularning grafik bo'lmagan manbalarda qayd etilishi; 6) innovatsiyalardan foydalanish chastotasini hisobga oluvchi statistik mezon [5]. N. M. Shanskiy "neologizmlar" deganda "yangi ob'ekt yoki hodisani belgilash uchun ijtimoiy zarurat tufayli paydo bo'ladigan, ona tilida so'zlashuvchilar uchun yangilik tuyg'usini saqlab qolgan va hali umumiy adabiy foydalanishga kirmagan yoki kiritilmagan yangi leksik shakllanishlar" deb ta'riflaydi [6].

Nemis tilshunosi D.Gerberg, "so'zni uning shakli va mazmuni yoki faqat mazmuni ma'lum bir vaqtda ko'pchilik ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan yangi deb qabul qilinsa" neologizm deb hisoblaydi [9].

Yangi axborot texnologiyalari va internet sohasida aniqlangan neologizmlarni tahlil qilish natijasida ularni so'z yasashning quyidagi asosiy usullari aniqlandi: affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, qisqartma hosil qilish, yakuniy qisqartirish, boshlang'ich qisqartirish, yarim - so'zning

allaqachon mavjud ma'nosini qayta ko'rib chiqish natijasida qisqartirish, so'z birikmasi va ikkilamchi nominatsiyalar kiradi.

Affiksatsiya so'z yasashning ancha keng tarqalgan usuli bo'lib, u tilda mavjud morfemalardan unumli modellar (suffiks, prefiks, prefiks-suffiks usuli) bo'yicha yangi so'zlar hosil qilishdan iborat.

Bunday shaklda yasalgan so'zning yorqin misoli "blog" o'zagiga "er" qo'shimchasini qo'shish orqali olingan "blogger" so'zi ot sifatida namoyon bo'lib, "g" undoshining ikkilanishi kuzatiladi. "Microdrone" so'zi ot hisoblanib, "drone" o'zagiga "micro"- prefiksini qo'shish orqali yaratilgan. So'zning o'ziga prefiks qo'shish orqali hosil bo'lishiga yana bir misol qilib "nanosatellite" so'zini olishimiz mumkin. Bu yerda "satellite" - "sun'iy yo'ldosh" o'zagiga "nano" prefiksi qo'shiladi.

Kompozitsiya (so'z qo'shish) ham so'z yasashning mahsuldor usuli hisoblanadi. Shunday qilib, "Bitcoin" nomi ikkita oddiy "bit" va "coin" hamda "chatbot" ikkita oddiy "chat" va "bot" so'zlarining qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan.

Konversiya ingliz tiliga uning tuzilishining analitik xususiyati tufayli xos hodisa hisoblanadi. "To facebook" va "to google" fe'llari mos ravishda "Facebook" va "Google" to'g'ri otlarining o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan.

Neologizmlar - akronimlar (so'zlarning, iboralarning birinchi harflari yoki qismlaridan hosil bo'ladi va birgalikda talaffuz qilinadi):

SOLE (self-organized learning environment) [soul]

MOOC (Massive Open Online Course) - [mu:k]

SPOC (Small Private Online Course) [spok]

Qisqartirishga misol qilib, "Weblog" atamasining dastlabki qisqarishi natijasida olingan "blog" neologizmidir.

Yarim qisqartmalar qisqartmalarning o'ziga xos inglizcha kichik turi deb aytish mumkin. Yarim qisqartmalarga misol qilib, "e-commerce" (elektron tijorat) yoki "e-book" (elektron kitob) kabi atamalarni keltirish mumkin. Bu erda "e" (elektron) qisqartmasi mos ravishda "kitob" va "tijorat" so'zlarining to'liq o'zaklari bilan birlashtirilgan.

So'z birikmasidan foydalangan holda yangi atamaning shakllanishiga "clickjacking" atamasi misol bo'la oladi. Bunday holda, "click" so'zi va "hijacking" so'zining bir qismi birlashtiriladi.

Ushbu turdagi so'z yasashiga yana bir misol qilib, "cryptocurrency" neologizmi bo'lib, unda "cryptographic" so'z o'zaging bir bo'lagi va "currency" o'zagi birlashadi. Har ikkala neologizm ham birikma usuli yordamida tuzilgan, chunki ularning tovush tarkibidagi asl o'zaklarda umumiy bo'alklari bo'lmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ikkilamchi nominatsiya allaqachon mavjud bo'lgan so'zning ma'nosida o'zgarish mavjudligi bilan ajralib turadi. Masalan, hozirgi vaqtda "cloud" so'zi - "bulut" ma'nosi bo'lib, kompyuter texnologiyalarining terminologik tizimiga nisbatan, Internet foydalanuvchisi ma'lumot saqlaydigan yoki hisob-kitoblarni amalga oshiradigan serverni (yoki serverlar guruhini) bildiradi.

"Dron" so'zi nafaqat "erkak asal ari" ma'nosida, balki uchuvchisiz uchish apparatiga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Neologizmlarni tarjima qilish tarjimonlar duch keladigan eng qiyin muammolardan biri hisoblanadi. Ingliz tili har yili lug'atimizni o'n minglab yangi so'zlar bilan to'ldiruvchi barcha yangi so'zlar, iboralar va okkazializmlarni darhol ro'yxatdan o'tkaza olmaydi. Natijada, tarjimon kontekstga tayanishi va neologizmlarning ma'nosini ko'rsatuvchi tilga etkazishga harakat qilishi va ularni boshqa, unchalik ishonchli bo'lmagan manbalardan, jumladan, onlayn

lug'atlardan qidirmasligi kerak. Ular yangi so'zlarni o'zlari ixtiro qilishlari kerak, ba'zi so'z yasash mezonlariga rioya qilishlari yoki ingliz neologizmlarini tavsiflovchi usul yordamida tushuntirishlari kerakligini anglatadi.

Neologizmlarni tarjima qilishning to'rt asosiy usuli mavjud: o'rganilayotgan tilda ekvivalentni tanlash, transliteratsiya va transkripsiya, kalkalash va tavsifiy tarjima. Birinchi usul eng oddiy hisoblanadi. Agar so'z lug'atlarda o'rnatilgan bo'lsa, odatda ekvivalentlarni topishda muammolar bo'lmaydi. Biroq, ko'rsatilayotgan tilda har doim ham mos ekvivalentni topish mumkin emas, bu ikki davlatning turli xil madaniy darajalari yoki hatto ulardagi siyosiy vaziyat bilan izohlanishi mumkin. Yangi so'zlarning ma'nosi haqida hech qanday ma'lumotga ega bo'lmasa, tarjimonlar maqsadli tildagi so'zlarni ishlatishda xato qilish xavfiga duch

Tasvifiy tarjima texnikasidan foydalanganda ularning ma'nosini tekshirish ayniqsa muhim hisoblanadi. Ushbu uslub inglizcha-o'zbekcha tarjimada eng samarali bo'lib, bu ikki tildagi ifoda vositalarining tabiati butunlay boshqacha, ba'zan ingliz tilidagi bir nechta so'zlarning ma'nosini ifodalash uchun butun bir jumla kerak bo'ladi.

Ingliz tiliga xos bo'lgan "lingvistik ixchamlik" tarjimonlarni yana ikkita usuldan - transliteratsiya va transkripsiyadan foydalanishga majbur qiladi. Transkripsiya boshqa skript yordamida asl so'zning tovush shaklini saqlab qolishga yordam beradi, transliteratsiya esa harflarni boshqa alifboga aylantirishni o'z ichiga oladi. Amalda, ikkala usul ham ko'pincha birlashtiriladi. Ko'pgina ingliz harflari va tovushlarining o'zbekcha o'xshashlari yo'q va shuning uchun ba'zi so'zlar maqsadli tilda ikki yoki undan ortiq transliteratsiyaga ega bo'lishi e'tiborga loyiq deb hisoblanadi.

Kalkalash asl so'zni umuman o'zgartirmaydi. Ushbu usul til mamlakati madaniyatida o'ziga xos tushunchalar yo'qligi sababli ularni saqlab qolish maqsadga muvofiq bo'lgan turli tillardan olingan o'zlashtirmaga nisbatan qo'llaniladi, ular ham qarzga olinadi.

Shunday qilib, neologizmlarni tarjima qilishda biz rioya qilishimiz kerak bo'lgan eng muhim qoida - so'zlarning ma'nolarini manba tildan ko'rsatma tilga o'tkazish va ularni hech narsa o'zgarmaydigan tarzda tarjima qilish zarurati hisoblanadi. Buni ko'pincha so'zlar va transliteratsiya va transkripsiya kabi usullardan foydalanish orqali qilish juda oson [1].

Biroq, tavsifiy tarjima ancha murakkab usul bo'lib, izohli lug'atlari bilan yaqindan ishlashni o'z ichiga oladi.

Transliteratsiya usuli - inglizcha so'zni tashkil etuvchi harflarni etkazish uchun o'zbek harflaridan foydalanish. Transliteratsiya 19-asr oxirigacha tarjimonlar tomonidan keng qo'llanilgan. Buning uchun tarjimon inglizcha so'zning talaffuzini bilishi shart emas edi va u o'zini vizual idrok etish bilan cheklashi mumkin edi.

Hozirgi zamon tarjima amaliyotida so'zning imlo shaklini emas, balki fonetik shaklini o'tkazishdan iborat bo'lgan transkripsiya usuli sezilarli darajada keng tarqalgan. O'zbek va ingliz tillarining fonetik tizimlari o'rtasidagi sezilarli farq tufayli, bunday uzatish har doim bir oz o'zboshimchalik bilan bo'ladi va faqat ingliz tovushining o'xshashligini takrorlaydi [2].

Umuman olganda, tarjimon transkripsiya texnikasidan foydalanganda transliteratsiya elementi mavjudligini doimo yodda tutishi kerak (talaffuzsiz tovushlar, qisqargan unlilar, qo'sh undoshlarning uzatilishi; talaffuzning bir nechta variantlari mavjud bo'lsa, talaffuzga yaqinroq variantni tanlash).

Transkripsiya va transliteratsiya yordamida tarjima qilingan neologizmlarning misollarini batafsil ko'rib chiqamiz:

audiophile - audiofil (transkripsiya + transliteratsiya);
bashtag - bashtag (transkripsiya + transliteratsiya); Brexit -

Brexit (transkripsiya); crowdsourcing - kraudsorsing (transkripsiya + transliteratsiya); dollarization - dollarlashtirish (transliteratsiya); flashmob - fleshmob (transkripsiya); hashtag - xeshtag (transkripsiya); hater - xeyter (transkripsiya + transliteratsiya); spam - spam (transliteratsiya); troll - trol (transliteratsiya); vlog - vlog (transkripsiya = transliteratsiya);

Haqiqiy tarjima usullari orasida kalkalash alohida ajralib turadi. Kalkalash so'zning o'zgarmagan ichki shaklini saqlab qolishda namoyon bo'ladi. Kalkalash elementar leksik birliklar o'rtasida ikki tomonlama tillararo muvofiqlik mavjudligini nazarda tutadi, ular "qurilish materiali" sifatida olingan yoki tarjima qilingan so'zning ichki shaklini qayta yaratish uchun ishlatiladi[7].

Ekvivalent yaratish usuli sifatida kalkalash so'zma-so'z tarjimaga o'xshaydi - butunning ekvivalenti uning tarkibiy qismlarining ekvivalentlarini qo'shish orqali yaratiladi. Bunda, faqat qo'shma so'zning neologizmlariga izlanishga tobe bo'ladi. Masalan, "green audit" so'zi green va auditdan iborat bo'lib, ikkalasi ham alohida "yashil" va "audit" deb tarjima qilinishi mumkin, ular qo'shilganda "yashil audit" olinadi.

Kalkalash texnikasining afzalligi uning yordamida olingan ekvivalentning qisqaligi va soddaligi va uning asl so'z bilan aniq korrelyatsiyasi, yozishmalarning to'liq qaytarilishiga erishish hisoblanadi.

Kalkalash yordamida tarjima qilingan neologizmlarga quyidagilarni misol sifatida ko'rishimiz mumkin: agroturizm - agroturizm; AP (Access Point) - kirish nuqtasi; citizen journalism - fuqarolik jurnalistikasi; e-banking - elektron banking; e-commerce - elektron tijorat; FOMO (Fear Of Missing Out) - biror narsani o'tkazib yuborishdan qo'rqish; friend zone - do'stlik zonasi; FTP (File Transfer Protocol) - fayllarni uzatish protokoli; greenaudit - yashil audit; OTP (on the phone) - telefonda; photobomb - fotobomba; smart watch - aqlli soat; virtual keyboard - virtual klaviatura;

Kalkalash usuli kompyuter sohasidagi neologizmlar tarjimasining ekvivalentligiga erishishga yordam beradi va birinchi navbatda kompyuter sohasidagi zamonaviy ingliz neologizmlariga taalluqli bo'lib, so'z yasash usuli bilan shakllanishini ta'kidlab o'tishimiz mumkin.

Tavsifiy tarjima inglizcha so'zning ma'nosini ko'proq yoki kamroq umumiy tushuntirish orqali etkazishdan iborat. Bu usuldan lug'atdagi ma'noni tushuntirishda ham, ma'lum bir matndagi neologizmlarni tarjima qilishda ham foydalanish mumkin.[3]

Tavsifiy tarjima turli yo'llar bilan amalga oshiriladi:

1. Quyidagi atama "thermal management" kalkalash usuli orqali "haroratni nazorat qilish" deb tarjima qilinishi mumkin. Biroq, bu kalkalash, transkripsiya yoki transliteratsiya usuli sifatida qabul qilinishi mumkin emas, chunki u ushbu so'zning ma'nosini ochib bermaydi. Bunday holda, tavsifiy tarjima eng to'g'ri usul hisoblanadi. Merriam-Webster lug'atida "thermal management" atamasining ma'nosi "the ability to control the temperature of a system by means of technology based on thermodynamics and heat transfer" deb izohlanadi va bu holda tizimning turli qismlarining haroratini nazorat qilish va boshqarish kabi tarjima qilinadi [11].

Ushbu misolda ko'rib chiqilgan tavsifiy tarjima usulini tushuntirish deb ataymiz, chunki ekvivalent tarjima qilingan

so'z ma'nosining muhim elementlarini tushuntiradi. Tavsifiy tarjima so'zning talqiniga yaqinroq bo'ladi, lekin u baribir tarjima bo'lib, haqiqiy matnda foydalanish uchun mos keladi. Tahlil qilingan materialda ishlatiladigan tavsifiy tarjimaga misollar: always-on - elektron xizmatlardan doimiy foydalanish imkoniyati; bling - ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatiladigan qimmat narsalar; clothesaholic - kiyim-kechakka berilib ketgan odam; crunk - umumiy suhbatda hammaga javob berishga ulguradigan, ko'pincha asabiy ravishda faol bo'lgan juda faol odam; decicorn -10 milliard dollardan ortiq mablag' yig'gan startap; dox - mualliflik huquqi egasining shaxsiy ma'lumotlarni rozilgisiz nashr qilish; dronevertising - reklama joylashtirishning noodatiy usullari; geocache - yashirin maslahatlar va narsalarni topishga asoslangan GPS o'yini; pageview- Internetdagi bir sahifaga muntazam tashrif buyurish; phubbing - odam bilan jonli muloqot paytida mobil telefon orqali chalg'itish odati; schmutz - ijtimoiy tarmoqlardagi iflos g'iybat; screenager-kompyuterga qaram bo'lgan o'smir (asosan ijtimoiy tarmoqlar); textspeak - matnli xabarlar tili; twitterati - Twitter ijtimoiy tarmog'ining faol foydalanuvchilari; ubercorn - 50 milliard dollardan ortiq mablag' yig'gan startap; webisode - Internetda keng tarqalgan teledasturdan parcha; youthquake-yoshlarning yuqori siyosiy faolligi.

2. Tasviriy tarjima usuli boshqa usulda ham amalga oshirilishi mumkin. O'rni bosuvchi tarjima - neologizmi etkazish usuli bo'lib, unda tilning tarjimasida allaqachon mavjud bo'lgan so'z (yoki ibora) uning ekvivalenti sifatida ishlatilib, lekin asl tildagi ma'nolarning etarlicha umumiylikiga ega so'z bo'lishi mumkin. Bunday holatda bu erda semantik muvofiqlikka erishish orqali ya'ni denotativ ma'nolar hajmining mos kelishi mumkin.

Bir juft leksikografik moslikdagi qiymatlar hajmlarining bunday to'liq mos kelishiga quyidagi misollarni keltirish mumkin: thinktangling - chalkash; ekshunarsiz;

cybercafe - Internet-kafe; cybercrime - Internet jinoyati; cyberfraud - Internetdagi firibgarlik; rainbowlicious - yorqin, rangli; gesture - imo-ishora (barcha harakatlarni birlashtirib, ular yordamida elektron qurilmalar boshqariladi).

Qiymatlar hajmlarining mos kelishi nisbatan kam uchraydigan holat. Ko'pincha, almashtirishda semantik transformatsiya sodir bo'ladi, ya'ni xorijiy til so'zi tarjima tili so'zi bilan beriladi, uning ma'nosi hajmi yoki mazmuni bilan farqlanadi.

Xulosa. Zamonaviy ingliz tilining so'z boyligini to'ldirish deyarli butunlay ichki resurslar hisobiga amalga oshiriladi, o'zlashtirma so'zlar minimal rol o'ynaydi.

Shunday qilib, kompyuter diskursdagi neologizmlar tilning o'zida ham, jamiyatning axborot hayotida ham sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aks ettiruvchi muhim xarakteristik vosita hisoblanadi.

So'z yaratish innovatsiyalari va zamonaviy tarjima echimlari zamonaviy jamiyatning umumiy madaniy tendentsiyalarini aks ettiruvchi tilda allaqachon mavjud bo'lgan modellarning mahsuldorligini o'zgartirishdan iborat.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida ma'lum bo'ldiki, kompyuter texnologiyalarining terminologik tizimida ko'pchilik neologizmlar leksik-semantik so'z yasaliishi natijasida paydo bo'ladi, tarjimaning asosiy usuli kalkalash va tarjima transkripsiyasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Галеева, Т. И., Казиахмедова, С. Х. Актуальные требования к адекватному переводу официальноделового текста / Т. И. Галеева, С. Х. Казиахмедова, Е. А. Янова // Вестник Удмуртского университета. — 2017. — Т. 27. Вып. 2. — С. 304—314.
2. Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение / В. Н. Комиссаров. — М.: П. Валент, 2011.
3. Москалёва, М. В. Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке / М. В. Москалёва // URL: <http://cyberleninka.ru/article/v/neologizmy-i-problema-ih-izucheniya-v-sovremennomrusskom-yazyke>.

4. Стрелецкая, И. В., Новаковская, Е. В. Некоторые особенности перевода экономических текстов с английского языка на русский / И. В. Стрелецкая, Е. В. Новаковская // Мир современной науки. — 2011. — № 6. — URL: http://стройков.рф/translation_scientific_papers.html.
5. Тугуз, Э. А. Лингводискурсивные особенности неологизмов в спортивном дискурсе (на материале английского языка) / Э. А. Тугуз // URL: <http://cheloveknauka.com/lingvodiskursivnye-osobennostineologizmov-v-sportivnom-diskurse#ixzz5Ix3SQs2U>.
6. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. — М., 1964.
7. Ayto J. A Century of New Words. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — 480 p.
8. Bauer L. English Word-Formation. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 394 p.
9. Herberg, D. Neuer Wortschatz Neologismen der 90-er Jahre im Deutschen / D. Herberg. — Berlin: Walterde Gruyter, 2004. — URL: <http://cheloveknauka.com/lingvodiskursivnye-osobennosti-neologizmov-vsportivnom-diskurse#ixzz5Ix3IDcUd>.
10. Plag I. Word-Formation in English. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — 207 p.
11. Dictionary by Merriam-Webster: America's Most Trusted Online Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата обращения: январь – май 2018 г.).

Наргиза ИСМАТУЛЛАЕВА,

Тошкент давлат шарқиунослик университети ўқитувчиси

E-mail: ismatullayeva.nargiza@gmail.com

Абдуллоҳ БОҚИЕВ,

Тошкент давлат шарқиунослик университети магистранти

E-mail: abdulloh0770@gmail.com

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти доценти ф.ф.н. Э.Очилов тақризи остида

СИНХРОН ТАРЖИМОНЛИҚДА МНЕМОТЕХНИКАНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ ХУСУСИДА

Аннотация

Мнемотехника дунё тилшунослари томонидан чет тилини ўрганишда маълумотларни хотирада сақлаш қobiliятини ўстириш учун самарали усуллар мажмуи сифатида тан оlinиб, жумладан, синхрон таржimonларни тайёрлашда ҳам кенг қўлланилади. Ушбу метод синхрон таржimonларда чет тилидаги лексик бирликларни ёдда сақлаб қолиш ва шу билан бирга, уларнинг туркуми, мавзуй лўғат бойлигини ошириш, ассоциатив тасаввурини бойитишга имкон беради. Мазкур мақола мнемотехниканинг ўзига хос хусусиятлари, муайян методларининг чет тилларини ўрганишда, хусусан, синхрон таржimonлиқда қўлланилувчи мнемотехника машқлари тахлилига бағишланган.

Калит сўзлар: синхрон таржима, синхрон таржimonлиқ компетенциялари, хотира, мнемотехника, мнемотехника методлари, ассоциация.

О ПРИМЕНЕНИИ МНЕМОТЕХНИКИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЧЕСКОМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Мнемотехника признана лингвистами всего мира как совокупность эффективных методов улучшения способности к запоминанию информации при изучении иностранного языка, в том числе при обучении переводчиков-синхронистов. Этот метод позволяет переводчикам-синхронистам запоминать лексические единицы иностранного языка и одновременно обогащать свой категориальный, тематический словарный запас, обогащая ассоциативное воображение. Данная статья посвящена анализу упражнений по мнемотехнике, особенностям мнемотехники, использованию некоторых методов при изучении иностранных языков, в частности синхронного перевода.

Ключевые слова: синхронный перевод, синхронные переводческие компетенции, память, мнемотехника, мнемонические приемы, ассоциации.

ON THE APPLICATION OF MNEMONICS IN SIMULTANEOUS TRANSLATION PREPARATIONS

Abstract

Mnemonics is recognized by linguists around the world as a set of effective methods for improving the ability to store information in the study of a foreign language, including the training of simultaneous translators. This method allows simultaneous translators to memorize lexical units in a foreign language and, at the same time, enrich their categorical, thematic vocabulary, enriching their associative imagination.

This article is devoted to the analysis of mnemonics exercises, the peculiarities of mnemonics, the use of certain methods in the study of foreign languages, in particular, simultaneous translation.

Keywords: simultaneous translation, simultaneous translation competencies, memory, mnemonics, mnemonic techniques, association.

Кириш. Синхрон таржима, асосан, эшитиш жараёнида сўзлай олиш кўникмаларига асосланган бўлиб, синхрон таржimonдан аслият тилини ҳам, таржима тилини ҳам бир хил даражада билиш, бир пайтнинг ўзида икки тилда фикрлай олиш қobiliятига эга бўлиш талаб қилинади [1, 8]. Айтиш жоизки, айниқса синхрон таржimonлардан кучли хотира, хусусан, лексик бирлик, термин, топологик ва антропонимик номлар, рақамлар ва бошқа маълумотларни ёдда сақлаб қолиш қobiliятининг етуқлиги талаб қилинади. Синхрон таржimonларда ана шу компетенцияни ривожлантиришда эса мнемотехниканинг аҳамияти беқиёс.

Мнемотехника бу “керакли маълумотни эслаб қолишни енгиллаштирувчи ҳамда ассоциацияларни шакллантириш ёрдамида хотирани мустаҳкамловчи махсус усуллар мажмуидир” [2].

Мнемотехниканинг принципи мавҳум бўлган объект ва фактларни визуал, аудиал ёки кинестетик

шаклдаги тушунча ва тасаввурларга алмаштириш, шунингдек, эслаб қолишни енгиллаштириш учун объектларни хотирада аввалдан мавжуд бўлган маълумот билан боғлаш ҳисобланади.

Ёдда сақлаш санъат сифатида азалдан мавжуд бўлиб, “мнемотехника” юнон хотира маъбудаси Мнемозина исми билан номланган. Мнемотехника бўйича сақланиб қолган дастлабки ишлар тахминан мил.авв. 86–82 йилларга оид бўлиб, машҳур нотиклар Цицерон ва Квинтилиан қаламига мансубдир. Дастлаб мнемотехника риторика (нотиклик санъати)нинг ажралмас қисми сифатида вужудга келиб, бу узундан узоқ нутқларни ёдда сақлаш учун мўлжалланган [3].

Замонавий мнемотехника ҳам назарий, ҳам техник жиҳатдан анча илгариланган. Мазкур техника нафақат матний материалнинг кетма-кетлигини хотирага мустаҳкамлаш, балки ёдда сақлаш мушкул бўлган ҳар қандай аниқ маълумот, жумладан, телефон рақамлари

рўйхати, хронологик жадваллар, турли рақамли жадваллар, анкета маълумотлари, катта миқдорда терминлар ва рақамли маълумот акс этган қийин ўқув матнларини ҳам бехато эслаб қолишга имкон беради.

Юқорида қайд этилганидек, мнемотехника принципи инсон тафаккурида янги маълумотга образлар ва ассоциацияларни шакллантиришга асосланади. Мнемотехника лексик бирликларнинг маъноси ёки грамматик қоидаларни уларнинг жаранглаши билан боғлашга имкон беради ҳамда узок муддат ёдда сақлашни кафолатлайди.

Мнемотехник методлар беш синфга бўлинади: лингвистик, макон, визуал, вербал ва жисмоний реакциялар методлари [4, 179-180].

Мнемотехниканинг лингвистик таълимдаги дидактик потенциали хотира ривожланиши ва ишлашининг ёш хусусиятлари, талабанинг ақлий ривожланиш даражаси, чет тилини эгаллаш даражаси, тил материалининг хусусияти, таълим олиш шарт-шароитлари, ўқитувчи компетентлигининг даражаси билан белгиланади.

Методология. Жаҳон олимларидан А.Паивино, А.Дероше [5], П.С.Делин [6], С.Э.Болтвуд, К.А.Блик [7], М.Амирюсуфи, С.Китаби [4] ва бошқалар чет тилини ўрганишда мнемотехниканинг имкониятлари, мнемотехника бўйича кўрсатма ва тавсияларни ишлаб чиққанлар.

Маълумотни ўзлаштириш жараёнини энгиллаштиришга хизмат қилувчи махсус техникаларини яратишда М.Зиганов, В.Козаренко [8], В.Ю.Васильев, Е.Е.Васильева [9], Ю.В.Щербинина [10] каби рус олимлари катта ҳисса қўшганлар.

Хотиранинг ўзига хос хусусияти ва унинг чет тилида нутқий кўникмаларни шакллантиришдаги аҳамиятини инобатга олиб назариётчи ва ўқитувчи-практиклар мнемотехниканинг турли методларини ишлаб чиққанлар: – фонетик ассоциациялар методи, Аткинсон методи ёки «Эйдетика» методи (Р.Аткинсон, И.Ю.Матюгин); – барча сезгиларнинг ўзаро таъсири методи; кофияга солиш методи; – «Полиглот» методи (В.Ю.Васильев, Е.Е.Васильева); – мнемофраза – мнемощёр; – эркин ассоциациялар (В.А.Козаренко).

Натижалар ва муҳокама. М.Амирюсуфи ҳамда С.Китабиларнинг кузатувларига кўра, ўқув жараёнида мнемотехника методларини танлашда ўқитувчилар қуйидагича йўл тутиши мумкинлиги кўрсатилади: 1) Мнемотехника методлар танловида талабаларнинг ўз ихтиёрига тақдим этиш. Агар талаба бунинг уддасидан чиқа олмаса, ўқитувчи таклиф беришни лозим. Бу ҳолда мазкур методларни танлашда талабанинг қобилияти, қизиқишлари, индивидуал хусусиятларидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. 2) Ҳар доим ҳам ҳар қандай ҳолатда муайян танлаб олинган методларни қўллаб бўлмайди. Бунда мазкур вазиятдаги таянч нуктага этибор қаратиб танловни амалга оширган маъқул [4, 180].

Мнемотехникада маълумотни ёдда сақлаб қолиш шартли равишда уч турга бўлиниши кузатилади:

- образли (кўриш қобилияти орқали қабул қилинадиган образлар);
- нутқий (қабул қилинадиган оғзаки нутқ ва ўқиладиган матнлар);
- аниқ (100 фоиз аниқлик билан эслаб қолиш мумкин бўлмаган маълумотлар: телефон рақамлари, тарихий воқеалар санаси, манзиллар, термин ва тушунчалар, шифр ва кодлар, фамилия ва исмлар, бошқа ўхшаш маълумотлар).

Қуйида олимлар таклиф этган мнемотехника бўйича машқлардан синхрон таржима амалиётига энг

самарали тадбиқ этиш мумкин бўлган машқларни кўриб чиқамиз.

“Кетма-кетликни бузиш” машқи. Талабаларга бир қатор, дастлаб 3-4 та сўз ўқиб эшиттирилади (масалан: тол, арча, эман, чинор), улар эса бу сўзларни қайтаришлари лозим. Ушбу вазиятда лексик қаторнинг мавзуйи бирлигини сақлаш мақсадга мувофиқ. Оғзаки таржимада одатда семантик жиҳатдан яқин бўлган компонентлар мавжуд бўлиб, машқнинг бутун бир циклида мавзуйи бирликни яратиш керак эмас. Чунки талабаларда муайян бир мавзуга оид сўзни кутиш эффе́кти вужудга келади. Таржимон эса ҳақиқий иш жараёнида ушбу контекстда буткул қутилмаган маълумот билан дуч келишга тайёр туриши лозим. Шу туфайли бундай машқда мавзуйи қаторлар вақти-вақти билан қутилмаган сўзлар билан синдириб турилади. Масалан: тол, арча, эман, чинор, дастурхон (!), қарағай ва х.к.

“Калит сўз” машқи. Бу машқ уч босқичда амалга оширилади. Дастлаб талабага таржима сўзига акустик ўхшаш бўлган она тилидаги сўз калит сўз сифатида берилади. Иккинчи босқичда талабадан таржима сўзи ва калит сўз ўртасида ассоциациялаш сўралади. Ниҳоят, ундан калит сўз ва таржима сўзи бирикмасининг ментал тасвирини яратиш талаб этилади. Масалан, “shear” (“қирқиш”) сўзи қўйнинг жунини кесиш маъносини билдиради ва у талаффуз жиҳатдан ўзбекча “шер” (ҳайвон) сўзига ўхшайди. У ўқувчига калит сўз сифатида берилиши мумкин, кейин ундан уларни ментал тасвирда боғлаш сўралади. Талаба уларни қуйидагича боғлаши мумкин: Шер қўйнинг жунини қирқмоқда (A Sher (lion) is shearing a sheep).

“Маконда гуруҳлаш” машқи. Бу машқнинг мазмуни шундан иборатки, талабалардан сўзларни устун шаклида ёзиш ўрнига, масалан, учбурчак шаклидаги моделларни чизишни сўралади. Сўзларни моделлар шаклида ёзиш талабаларга сўзларни яхшироқ эслаб қолишга ёрдам беради. Моделни эслаб қолишганда, улар моделнинг қайси қисмида қандай сўзлар билан белгиланганлигини ёдга оладилар.

“Лексик эквивалентлик” машқи. Бу машқ бевосита синхрон таржима амалиётида кабинетларда амалга оширилади. Ушбу машқни бажариш учун ижтимоий-сиёсий мавзулар ҳамда бўлажак мутахассислигига кўра мавзулар бўйича терминлар рўйхати ва луғат, яна шунингдек, кўп қўлланилувчи сўз бирикмалари ва уларнинг бошқа тилдаги эквивалентлари рўйхати тузилади. Эквивалентларни саралашнинг мезони сифатида турли белгилар, масалан, стилистик нейтраллик ва контекстан ташқариликни назарда тутиш мумкин. Терминология бўйича кўрсатиш чоғида чапдан ўнгга ҳам, ўнгдан чапга ҳам фойдаланиш мумкин бўлган ягона рўйхат тузилади. Сўз бирикмалари бўйича иккита рўйхат тузилади: бири чет тилидан сўз бирикмаларини таржима қилиш учун, иккинчиси она тилидан таржима қилиш учун. Бундан ташқари, мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг рўйхати тузилади. Ушбу материаллар ўқувчиларга танишиш учун ва уй вазифаси сифатида ёд олиш учун тарқатилиши мумкин. Синхрон таржима хонасидаги машғулотларда ўқитувчи бу рўйхатларни бетартиб ўқийди. Бунда у турли рўйхатлардаги тил материалларини тақдим этади, терминология билан ишлашда эса дам-бадам рўйхатнинг бир томонидан бошқа томонига ўтиб юради. Ўқувчилар кулоқликлар ёрдамида ўқитувчининг нутқини эшитадилар ва дарҳол бошқа тилда лексик эквивалентини талаффуз қиладилар. Ўқитувчи ўқувчиларнинг тафаккурида барқарор ассоциацияни яратиш учун атайлаб кетма-кет худди ўша эквивалент жуфтликни бир неча бор такрорлайди.

Хулоса. Ҳар бир тилни ўрганишнинг энг қийин жиҳатларидан бири бу лексик бирликларни ўзлаштиришдир. Бўлажак синхрон таржимонлар ўрганган сўзларини эслаб олмаслиги, таржима жараёнида хотиранинг панд беришидан шикоят қиладилар. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун ўқитувчилар амалиётга мнемотехника машқларини киритишга ҳаракат қилишлари зарур. Мнемотехника методларининг самарадорлиги бўйича олиб борилган тадқиқотлар

уларнинг фойдалилигини доимий равишда исботлаб келмоқда. Мнемотехника машқлари сўз бойлигини ошириш ва эслаб қолишнинг самарали усулларида хисобланади. Бу каби хотира машқлари луғатни ўрганишнинг бошқа усуллари ўрнини тўлиқ эгаллаб олмаслиги, балки уларни тўлдириши керак. Синхрон таржимонлик амалиётида мнемотехника методлари танлови талабаларнинг малакаси, қобилияти ва ўрганиш услубига боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Hamidov X., Ismatullayeva N., Ergasheva S. *Sinxron tarjima (o'quv qo'llanma)*. – Toshkent: ToshDSH, 2020.
2. Большой психологический словарь / Сост. Мещеряков Б., Зинченко Т. П. — М., Олма-пресс, 2004.
3. Васильева Е. Е. Практические приемы мнемотехники и тренировки памяти. – М., 2006.
4. Amiryousefi, M., & Ketabi, S. (2011). Mnemonic instruction: A way to boost vocabulary learning and recall. *Journal of Language Teaching & Research*, 2(1).
5. Paivio, A., & Desrochers, A. (1981). Mnemonic techniques in second-language learning. *Journal of Educational Psychology*, 73(6), 780–795.
6. Delin, P. S. The effects of mnemonic instruction and list length on serial learning and retention. *Psychonomic Science*, 1969c, 17, 111–113.
7. Boltwood, C. E., & Blick, K. A. (1970). The delineation and application of three mnemonic techniques. *Psychonomic Science*, 20(6), 339-341.
8. Зиганов М., Козаренко В. Мнемотехника. Запоминание на основе визуального мышления. – М.: Школа рационального чтения, 2001.
9. Васильева Е.Е., Васильев В.Ю. Секреты запоминания слов и неправильных глаголов английского языка. – М.: Астрель: АСТ: «Хранитель», 2006.
10. Щербинина, Ю.В. Педагогический дискурс: мыслить – говорить – действовать. – М.: Флинта: Наука, 2010.

Lola KADIROVA,

Toshkent tibbiyot akademiyasi o'qituvchisi

E-mail: lolautkurovna@1973gmail.ru

Toshkent tibbiyot akademiyasi dotsenti A.X. Jo'rayev taqrizi asosida

JAMOA SPORT TURLARIDAN BIRI – FUTBOL TERMINOLOGIYASINING MORFOLOGIK VA SINTAKTIK TUZILISHI

Annotatsiya

Jamoaviy sport turlaridan biri – futbol terminologiyasining morfologik-sintaktik tuzilishi keltirilgan. Futbolning inglizcha terminologiyasining strukturaviy xususiyatlari, atama yasashning mahsuldor usullari, atamalarni konseptual va tematik bloklar bo'yicha tasniflash til vositalari orqali so'zlashtirilgan ma'lum hajmdagi ma'lumotlarni yetkazuvchi kognitiv hodisa sifatida tahlil qilinadi. Strukturaviy tahlil atama shakllanishining eng samarali usullari va modellarini aniqlashga yordam beradi, bu nafaqat yangi atamalarni yaratish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, uning shakli va ma'nosi o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish, balki har qanday atama tizimining keyingi rivojlanishini bashorat qilish imkonini beradi. Futbol terminologiyasida umumiy adabiy tilning barcha so'z yasash usullarini kuzatish mumkin bo'lib, bu guruh sport terminologiyasi lug'atdan funksional prinsipiga ko'ra farqlanadi.

Kalit so'zlar: Futbol, atama, terminologiya, morfologik va sintaktik tahlil, strukturaviy tahlil, affiksatsiya, o'zlashtirish.

ОДИН ИЗ КОМАНДНЫХ ВИДОВ СПОРТА - MORFOLOGICHESKAYA I SINTICHESKAYA STRUKTURA FUTBOLNOY TERMINOLOGII

Аннотация

Представлена морфолого-синтаксическая структура терминологии одного из командных видов спорта - футбола. Структурные особенности английской терминологии футбола, продуктивные способы терминообразования, классификация терминов по понятийно-тематическим блокам анализируются как когнитивное явление, передающее определенный объем информации, которую вербализуют языковые средства. Анализ структуры помогает выявить наиболее продуктивные способы и модели образования терминов, что дает возможность не только выработать рекомендации по созданию новых терминов, установить связи между его формой и значением, но и прогнозировать дальнейшее развитие любой терминосистемы. В терминологии футбола прослеживаются все способы словопроизводства общелитературного языка, и эта группа спортивной терминологии выделяется из словаря по функциональному принципу.

Ключевые слова: Футбол, термин, терминсфера, морфолого-синтаксический анализ, структурный анализ, аффиксация, заимствования.

ONE OF TEAM SPORTS - MORPHOLOGICAL AND SYNTHICAL STRUCTURE OF FOOTBALL TERMINOLOGY

Abstract

The paper deals with morphological-syntactic terminological structure of one of such team sports as football. As a result of the structural analysis, certain linguistic features of the English football terminology are distinguished, differentiating it from the terminological systems of other subject fields. In terms of the structural characteristics, words (non-derivatives, derivatives, complex, abbreviations), term-combinations (two-component, three-component, multi-component) can perform the role of terms. Being part of general literary language, terminology develops according to general linguistic laws and uses the same methods of nomination as general vocabulary. In football terminology, one can trace back main general literary language word building ways. This group of sports terminology is distinguished from the vocabulary by functional criteria.

Keywords: Football, term, terminology, term sphere, morphological-syntactic analysis, structural analysis, affixation, borrowings.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda sport uning madaniy, ijtimoiy va hatto siyosiy hayotining ajralmas qismi bo'lib, jamiyatning barcha ijtimoiy qatlamlariga qaratilgan. Tilni diskursiv lingvistika nuqtai nazaridan o'rganuvchi olimlar sport nutqini ajratib ko'rsatadilar, uni o'ziga xos xususiyatlari bilan institutsional tip deb tasniflaydilar. Agar sport nutqi mega-diskurs deb hisoblansa, futbol nutqi uning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, unda tegishli janrdagi muloqot holatini verbalizatsiya qiluvchi lug'at qatlami ajralib turadi. Futbol terminologiyasining kelib chiqishi va shakllanishi ushbu sport turining tarixi bilan bog'liq bo'lib, uning rivojlanishini hozirgi kungacha kuzatish mumkin. Ushbu sport turi butun dunyoga tarqalganligi sababli umumiy adabiy til tizimining tegishli leksik-semantik pastki tilini aks ettiruvchi maxsus terminologiya shakllangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Futbol terminologiyasi professional faoliyat sohasida ham, jamoatchilik tushunchasida ham mavjud. Bu yil Rossiya birinchi marta jahon chempionatiga mezbonlik qildi. Ko'pchilik odamlar ishlatiladigan so'zlarning ma'nosi va kelib chiqishini bilmasdan, turli xil sport atamaları, jumladan, qarzlilar bilan ishlaydi. Ko'pincha o'zlashtirilgan so'zlar tilga yangi tushunchalar va hodisalarni belgilash va ifodalash vositasi sifatida kiradi. Masalan, Jahon kubogi Mundialining eng mashhur nomi "dunyo bo'ylab" degan ma'noni anglatuvchi "Mundi-al" lotincha ildizlarga ega. Jahon chempionati 1982 yildan (Ispaniyada jahon chempionati o'tkazilgan yil) buyon ispancha "mundial" so'zi deb ataladi. Futbol atamalarining o'ziga xosligi shundaki, ular dunyoning barcha mamlakatlarida eng yuqori mashhurligini

hisobga olgan holda keng qo'llaniladi, shuningdek, ingliz tilidan olingan ko'plab futbol atamalar mavjud. Futbol terminologiyasi sig'im va qisqalik bilan ajralib turadigan maxsus lug'atga asoslanadi, masalan, bobble - "maydon holatiga ko'ra to'pning beqaror xatti-harakati (to'p eziladi)", bruiser - "agressiv to'pni tanlash. raqibni jarohatlash xavfi bo'lgan to'p". A.S.Rilovning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, futbol terminologiyasi maxsus sifatida ishlatiladi, shu o'yinining tarafdorlari va muxlislari. Ko'rinib turibdiki, sport terminologiyasi olimlarning e'tiborini tortadi va ko'plab tilshunoslarning dissertatsiya tadqiqoti ob'ekti hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda futbol terminologiyasini quyidagi asosiy konseptual va tematik bloklar ajratilgan tizim sifatida tahlil qilishga harakat qilindi. Bir qator tilshunoslardan berilgan atama tushunchasiga turli xil ta'riflar mavjud. T.R.Kiyakning fikricha, atama elementlar majmuining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, ular o'rtasida ma'lum munosabat mavjud. A.S.Rilov atamani kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi so'z yoki ibora sifatida tushunadi. Biz A.A.Mashumning ta'rifiga amal qilamiz, bu atamani kasbiy foydalanish sohasidagi so'z yoki ibora sifatida ifodalaydi, muayyan kasbiy faoliyat sohasidagi maxsus tushunchalarni nomlaydi. Bu atama elementar aspektida tekshiriladi termosferaning joylashishi. Har qanday terminologik soha tushuncha, leksik-semantik, so'z yasallishi va grammatik darajalarda o'zaro bog'langan atamalar yig'indisiga asoslanadi. Futbol terminologiyasi jadal rivojlanmoqda, chunki futbol qoidalar o'zgarib, yangi nomlar paydo bo'lmoqda. Ularni belgilash uchun yangi atamalar kerak. Zamonaviy futboldagi sport innovatsiyalari nihoyatda ko'p, masalan, Google Glass "aqlli ko'zoynaklari" o'yin vaqtida epizodlarning takrorini onlayn tomosha qilish imkonini beradi. Ushbu mahsulot hakamlar uchun foydalidir, ballar ularni qayta ko'rib chiqishga imkon beradi bahsli fikrlarni keltirib. Video yordamchi hakam VAR (videoyordamchi hakam) hakamlarga to'rtta qarama-qarshi masala bo'yicha qaror qabul qilishda yordam berish uchun mo'ljallangan: urilgan gollar (goals), qizil kartochka holatlari (red card incidents), penaltilar (penalty decisions), futbolchining aybdorlik darajasini aniqlash (mistaken identity). Aero Complex Futline erkin to'plarini belgilash uchun g'oyib bo'luvchi sprey, uning yordamida hakamlar chiziq chizishadi, uning orqasida himoyachi jamoa o'yinchilarining "devori" joylashgan. Sprey oq chiziqqa o'xshaydi, keyinchalik u yo'qoladi. Rus tilshunosligida ko'plab asarlar mavjud bo'lib, ularning mualliflari inson faoliyatining sport sohasini aks ettiruvchi leksik birliklarni batafsil ko'rib chiqadilar. V. M. Leychik [8] atamalarning tuzilishiga qarab terminologiyaning turli tasniflarini taklif qiladi. Har qanday kasbiy sohaning terminologiya tizimining kengayishi yangi atama-so'z va atama-iboralarning paydo bo'lishi va shakllanishi bilan bog'liq. S.V. Grinev-Grinevich [9] va V. M. Leychik bir necha yillar davomida yangi atamalarning shakllanishining asosiy mexanizmlarini aniqlashga urinishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot natijalarini tahlil qilgandan so'ng, atama shakllanishining quyidagi usullarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- semantik (umumiy tildan olingan so'zlar yoki iboralar);
- morfologik (affikslar yordamida atamalar yasallishi);
- morfologik-sintaktik (tarkib, asoslar qo'shilishi);
- sintaktik (so'z o'zagini qisqartirish va qisqartmalar yordamida yangi atama yaratish).

Tarkibiy atama hosil qilishning eng samarali usuli oddiy erkin iboralarni murakkab "so'z ekvivalentlari" ga aylantirishdan iborat bo'lgan sintaktikdir, deb ishoniladi. Kombinatsiya atamasida biz maxsus professional tushunchani tashkil etuvchi to'laqonli so'z birikmasi mavjud bo'lgan

bunday iborani tushunamiz: markaziy himoyachi - central defender - «центральный защитник», o'ng qanot - right back - «правый защитник». Murakkab atamalar o'zaro ma'lum tarkibiy-semantik munosabatda bo'lgan, o'zak negizlarning qo'shilib ketishi yordamida yoki birikma qo'shish (- «raqibning oyog'i orasiga to'p tashlash» - nutmeg - «проброс мяча между ног соперника») yo'li bilan tuzilgan iboralar asosida tuziladi. Butun so'z birikmalaridan tashkil topgan atamalar tuzilishi jihatidan iboralarga yaqin. Shaklidan qat'iy nazar, ba'zi atamalar birga yoziladi (masalan, ajralish - breakaway - «нападающий, ушедший в отрыв»), boshqalari defis qo'yiladi («bir o'yinda bitta o'yinchining uchta goli» - hat-trick - «три гола, забитых одним игроком в одной игре»), murakkab atamalar o'z mazmunini va semantik shaklini saqlab qoladi. N.D. Andreev va V.L. Zambrzitskiy "noterminologiya" jarayonini sport lug'atining o'ziga xos xususiyatlaridan biri deb hisoblaydi. Umumiy lug'at ham terminologiya jarayonidan o'tadi. Masalan, a cross (futbolda "навес"-umumiy lug'atda "крест"), skameyka ("zahira o'yinchilari", "do'kon")-bench («запасные игроки», «лавочка»), galstuk-tie («нижняя, галстук»). Xuddi shu jarayon so'z juftlarining terminologiyasiga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, umumiy tilning ikkita so'zi birgalikda atama hosil qiladi: orqa tomon-oyoqning orqa qismi bilan zarba-backhill-удар тыльной частью стопы (back-«спина», klinik tugatish-a clinical finish-«точный удар по воротам», "aniq" darvozaga zarba"-«чистый гол» (clinical-«клинический», "bitta o'yinda bitta o'yinchi tomonidan kiritilgan uchta gol"-a hat-trick-«три гола, забитые одним игроком в одном матче» (hat-«шляпа, trick-«трюк, хитрость»). Tadqiqotimiz materiali futbol atamalarini ularning morfologik va sintaktik tuzilishini hisobga olgan holda tasniflashga urinish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Kombinatsiya atamasi atama hosil qilishning samarali usuli ekanligini hisobga olib, ularning tuzilishini ko'rib chiqish qiziqarli ko'rinadi:

1) mazmunli N + N (asosiy so'z sifatida ot bilan) maqsad og'zi-"maqsad"- goal mouth - «створ ворот», darvoza zarbasi- goal kick- «удар от ворот»;

2) sifatdosh iboralar Adj + Prep (bo'lishli bosh so'z bo'lib) fizzed in-fizzed in- «блестящий кросс (навес)», dinked in-dinked in-«неудачный навес»;

3) V + N fe'l iboralar: zarbani to'sib qo'yning"-zarbani to'sib qo'yning"-block the shot - «блокировать удар», to'pni tozalang-clear the ball-«выбивать мяч».

Nutqning turli qismlari qaram so'zlar rolini o'ynashi mumkin:

1) V + N ismlari: yog'ochni qizdiring-heat the woodwork-«попасть в штангу».

2) Adj + N sifatlari: erkin zarba-free-kick-«свободный удар»; o'ng qanot himoyachisi-right winger-«правый защитник», sehrli shimgich-magic sponge- «губка с водой, приводящая в чувства игроков»;

3) Nun+N tartib raqamlari: birinchi teginish - first touch-«обработка мяча», birinchi/ikkinchi oyoq-first/second leg - «первая/вторая встреча команд», to'rtinchi hakam - fourth official - «резервный арбитр»;

4) bo'laklar Part + N: qabul qilingan to'p-adopted ball-гол, chap oyoqli hujumchi-left-footed striker-левоногий нападающий, amalga oshirilmagan penalty- saved penalty - нереализованный пенальти.

Defislar bilan bog'langan ko'p komponentli atamalar ochiladi: "devorda o'ynash"- give-and-go - «игра в стенку», "to'p doimiy ravishda jamoadan jamoaga o'tadigan o'yin"- end-to-endstuff - «игра, в которой мяч постоянно переходит от команды к команде».

Vaqt o'tishi bilan futbol terminologiyasida o'zgarishlar ro'y beradi, ammo ingliz tilidagi manbalarni tahlil qilganda, atama hosil qilishning morfologik usuli bu jihatdan eng samarali. Chunki qo'shimchalar nominal so'z yasash

uchun xos bo'lib, substantiv atamalar futbol terminologiyasida markaziy o'rinni egallaydi. Ingliz tilidagi futbol atamalarida quyidagi unumli qo'shimchalar ajralib turadi:

-ing (to'siq, himoya, - blocking - «защита, блокировка», dribbling - «ведение мяча»);

-er / -or (dribbler - "to'pni boshqaradigan o'yinchi"- «игрок, ведущий мяч»);

-ist (titlist - "unvon egasi"- «обладатель титула», finalist-finalchi-«игрок, вышедший в финал»);

-ation (qualification - malaka - «квалификация», disqualification- diskvalifikatsiya).

Atama yasashning sintaktik usuli atama-iboralar hosil qilishda samarali hisoblanadi:

1) ikki komponentli atamalar (asosiy element (yadro) va yadroni belgilovchi elementdan iborat): field zones - maydon zonalari - «зоны игрового поля», bicycle kick-velosiped zarbasi- «удар ножницами через себя»

- "o'zingiz orqali qaychi bilan urish", dead ball- "o'yinni standart holatdan davom ettirish"- «возобновление игры со стандартного положения»;

2) uch komponentli atamalar: top left corner - yuqori chap burchak - «верхний левый угол ворот», bottom left corner - darvozaning pastki chap burchagi-«нижний левый угол ворот», big game player- katta o'yinchi - «игрок, проявляющий себя в матчах с серьезными соперниками»;

3) to'rt komponentli atamalar: against the run of play- "o'yin mantig'iga qarshi"-«против логики игры», best fans in the world - dunyodagi eng yaxshi muxlislar - «болельщики, поддерживающие аутсайдеров»;

4) besh komponentli shartlar: shoot from outside the penalty area -jarima maydonchasi tashqarisidan zarba berish- «удар из-за зоны пенальти», led to attempt on goal - gol urishga urinish - результативные ошибки в обороне, которые могли привести или привели к пропущенному голу.

Yuqorida sanab o'tilgan atama hosil qilish usullaridan tashqari, qarz olish jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ingliz tili o'z zaxirasini boshqa tillardagi atamalar bilan to'ldirdi. Masalan, mundial - "jahon chempionati", custodian - «голкипер»-"darvozabon" kabi so'zlar ispan tilidan kelgan, frantsuz tilidan - bullet «мощный удар» "kuchli zarba", arbiter-hakam, attaque - "hujum", double - ikkitomonlama -«двойной», liga - "liga", italyancha finale - "final"-«заключительный», finta - "fantastika", nemis bombardier- to'purar, linie - "chiziq", technin - "texnika".

Xulosa va takliflar. Bir qator boshqa tildan kirib kelgan sport atamalarlari allaqachon tilning ajralmas qismi bo'lib qolgan. Shuni ta'kidlashni istardimki, ingliz tilida futbol terminologiyasidan olingan ko'plab idiomatik iboralar umumiy ma'noda qo'llaniladi. Misol uchun, to'pga ko'z tegmasin - "hushyor bo'ling", avtogol urish - "o'zingizga zarar yetkazing (avtogol uring)", start - "loyihani ishga tushirish, tadbir boshlash", xuddi shu ligada kabi - "bir xil darajada". Ingliz tili lug'ati doimiy to'ldirilish holatidadir. Affiksatsiya kabi morfologik usullar ingliz tilidagi terminologiyaning rivojlanishiga "asosiy hissa" qo'shadi. Futbol terminologiyasi so'z yasashining asosiy usullari bilan tavsiflanadi. Biroq, shu bilan birga, u o'ziga xos naqsh va qoidalarga bo'ysunadi. Atamani shakllantirish - bu professional muloqotda ma'lumot uzatishning adekvatligini ta'minlash uchun mo'ljallangan ongli maqsadli va ijodiy jarayon. Shuning uchun tuzilmani o'rganish atama shakllanishining eng samarali usullari va modellari aniqlashga yordam beradi, bu nafaqat yangi atamalarni yaratish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, uning shakli va ma'nosi o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish, balki bashorat qilish imkonini beradi. har qanday terminologik tizimni yanada rivojlantirish. Bu, shubhasiz, belgilangan mavzuni yanada ko'rib chiqish va o'rganishni taklif qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ярмолинцев Л.Г. Орлова Э.А. Явление BUZZ WORDS в англоязычном спортивном дискурсе // Интегрированные коммуникации в спорте и туризме: образование, тенденции, международный опыт. Материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Краснодар. 2017. С. 347-350.
2. Рылов А.С. Терминологическая система «Футбол» в русском языке: дис.... канд. филол. наук. Н.Новгород, 1998. 250 с.
3. Гетман Е.И. Особенности терминологии дисциплин экономического профиля // Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты. 2015. С.136-141.
4. Терпелец Ж.А., Осадчая В.П., Шарикова Ф.Н. Современная футбольная терминология французского и английского языков: анализ основных источников формирования // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. №2-1. С. 173-178.
5. Ярмолинцев Л.Г. Авторские термины в английской спортивной терминологии // Актуальные проблемы и современные технологии преподавания иностранных языков в неспециальных вузах. Воронеж. 2009. С. 115-117.
6. Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения: учеб. пособие. Киев: УМК ВО, 1989. 104 с
7. Машум А.А. К вопросу о терминологическом статусе спортивной лексики // Научный журнал КубГАУ 2012. № 83. С. 6-9.
8. Лейчик В. М. Предмет, методы и структура терминоведения: автореф. дисс. ... д. филол. н. М., 1989. 47 с.
9. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение. М.: Академия, 2008. 304 с.
10. Андреев Н.Д., Замбрицкий В.А. Именное словообразование в спортивной терминологии // Развитие современного русского языка. М.: Изд-во Академии наук СССР. 1963. С. 119-135.
11. Анисимова О.Б., Осадчая В.П. Англоязычные заимствования в русском спортивном дискурсе // Интегрированные коммуникации в спорте и туризме: образование, тенденции, международный опыт. Краснодар. 2017. С.13-17.

*Шахнозахон КАРИМОВА,**БухДУ ўқитувчиси**БухДУ доценти, ф.ф.ф.д.(PhD) М.Ахмедова тақризи асосида***ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА ЭПИФОРАНИНГ БАДИИЙ ВАЗИФАЛАРИ**

Аннотация

Маълумки, шеърятда такрорнинг бир қатор қўринишлари қўлланилади. Жумладан, эпифора поэтик синтаксис унсури сифатида шеърда муайян маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Мақолада радиф ва эпифора муносабати ҳақида фикр юритилган ва Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Усмон Азим, Иқбол Мирзо сингари шоирлар шеърлари мисолида мазкур такрор турининг бадиий вазифалари очиб берилган.

Калит сўзлар: поэтик синтаксис, эпифора, хронотоп, шеърят, лирик қаҳрамон, кечинма

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ ЭПИФОРЫ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

Хорошо известно, что в поэзии используются различные формы повторения. В частности, эпифора как элемент поэтического синтаксиса служит для выражения определенных смыслов в поэзии. В статье рассматривается соотношение радифа и эпифоры, а также раскрываются художественные функции этого вида повтора на примере стихотворений таких поэтов, как Эркин Вахидов, Абдулла Арипов, Усмон Азим, Икбол Мирзо.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, эпифора, повторение, хронотоп, поэзия, лирический герой, опыт.

THE ARTISTIC FUNCTIONS OF EPIFORA IN MODERN UZBEK POETRY

Abstract

It is well known that a number of forms of repetition are used in poetry. In particular, the epiphora, as an element of poetic syntax, serves to express certain meanings in poetry. The article discusses the relationship between “radif” and epiphora, and reveals the artistic functions of this type of repetition on the example of poems by poets such as Erkin Vahidov, Abdulla Aripov, Usmon Azim, Iqbol Mirzo.

Keywords: poetic syntax, epiphora, chronotope, poetry, lyrical hero, experience

Кириш. Эпифора поэтик синтаксиснинг кучайтирувчи фигураларига киради. Бу унсурнинг шеърятда ўз мавқеи бор. Д.Куруновнинг ёзишича: “Эпифора – такрорнинг хусусий қўринишларидан бири, шеърдаги бир неча мисра охирида сўз ёки сўз иборасининг такрорланиши”[1] дир. Аслида бу таъриф мумтоз шеърятимиздаги радифга мувофиқ келади. Шу жиҳатдан адабиётшунос фикрини давом эттириб ёзади: “Муайян маънода эпифоранинг қўриниши саналиши мумкин, фақат радифнинг қофиядан кейин ўрин олиши шарт. Эпифорага бундай шарт қўйилмайди. Шунга қарамай, мумтоз шеърят анъаналарининг давомчиси бўлган ҳозирги ўзбек шеърятда эпифора қофиядан сўнг келувчи сўз (бирикма) такрори сифатида кенгрок тарқалган”[1]. Олим радиф билан эпифоранинг яна бир нозик фарқини кўрсатиб беради:

“Олтин ойга олма отар Ойбодом

Ойботарда йиғлаб ётар Ойбодом.

Ойқизларнинг ойпариси Ойбодом,

Кунботардан куйиб ўтар Ойбодом.

Ушбу парчада қофиядан кейин Ойбодом сўзининг такрорланиши эпифора бўлиб, у жойлашиш ўрни жиҳатидан радифга ўхшайди. Бироқ радиф бутун шеър давомида такрорланса, бу шеърда такрор бир банд давомидагина кузатилади. Шунга қўра, уни радиф эмас, эпифора деб ҳисоблаш тўғрироқдир”[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Қўринадики, эпифора ҳам мисра сўнггида айнан такрорланувчи сўз ёки сўз бирикмаси. У радифдан икки хусусиятига қўра тафовут қилади: 1. Радиф қофиядан кейин айнан такрорланса, эпифорага бундай талаб қўйилмайди. Бинобарин, мумтоз шеърятдаги туюқларни бунга мисол қилиш мумкин. 2. Радиф шеърнинг барча

бандларида такрорланса, эпифора муайян бандлардагина келади. Шу жиҳатдан янги ўзбек шеърятда эпифоранинг яхши намуналари учрайди. Бу Э.Воҳидов, А.Орипов, У.Азим шеърларида ёрқин кузатилади.

Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидов ижоди мисолида фикрларимизни асослашга ҳаракат қиламиз:

Сен борсанки, кенг воҳада ҳаёт бор,
Демак юртнинг лабида бол, набот бор,
Сенда элим саботидек сабот бор,
Собит бўлгин, Онасойдан нажот бор,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон.
Мен болангман, нидо бўлай сен учун,
Бир жилгадек даво бўлай сен учун,
Керак бўлса фидо бўлай сен учун,
Майлига, мен адо бўлай сен учун,
Оқиб тургин, қуриб қолма, онажон[2].

“Сирдарё ўлани” шеърдан олинган юқоридаги

сатрларда қўлланган такрорни битта жиҳати: шеърнинг муайян бандларида турли сўзнинг такрорланишига қўра эпифорага киради. Дастлабки банддаги мисралар охирида айнан келган “бор” сўзи мавжудлик маъносини билдиради. Шу билан бирга шоир Сирдарёга муаззам Ватанининг бир бўлаги сифатида қарайди. Яъни Сирдарё кенг воҳадаги ҳаёт, юртнинг лабидаги бол, набот; эл саботидек сабот сифатида ташбеҳланади. “Бор” сўзи орқали ана шу поэтик мазмунни таъсирчан ифодалашга; шоирнинг ватанпарварлик, юртсеварлик туйғуларини ёрқин акс эттиришга хизмат қилган. Кейинги бандда келадиган “сен учун” сўзида эса бу мазмунни кучайтирилган. Ватанига фидойи фарзанднинг қайноқ мухаббати акс этган кейинги сатрларда бу илиқ туйғу “сен учун” эпифораси орқали шеърхонга етказилган. Зеро, юртсевар фарзанд унга обихаёт бераётган азим дарёни

хамиша оқиб туришини, ватанни яшнатишини юракдан истади.

Мен жилғаман,
Дарё бўлиб тўлгим келади.
Она юртим,
Сенга ўғлон бўлгим келади.
Бугун сенга
Факаггина шеър бағишладим,
Керак бўлса
Жонни фидо қилгим келади[3].

Бу сатрларда ифода этилган юртсеварлик руҳи мисра сўнгидаги “келади” сўзи орқали янада аниқ ифодаланган. Яъни лирик қаҳрамон она юртига муносиб ўғлон бўлиш учун дарё бўлишга тайёр.

Ўн саккизга кирмаган ким бор,
Боғингдан гул термаган ким бор.
Сен ҳақингда ёшиб тўрт сатр,
Сирдошига аста кўрсатиб,
Қўшни кизга бермаган ким бор[4].

Шоирнинг “Севги” шеърдан олинган юқоридаги мисраларда қўлланган “ким бор” синтактик қўринишдаги эпифора севги туйғусини таъсирчан ифодалаш баробарида тажохули ориф учун ҳам асос бўлган: яъни ўз саккизга кирган йигит-қиз борки, унинг қалбида муҳаббат меҳмон бўлади.

Боғлар ўтган, қир ошган йўллар,
Уфқларга туташган йўллар,
Жимир-жимир нуқралар тақиб,
Нур эмибсиз куёшдан, йўллар[4].

Бунда шеърнинг сарлавҳаси “Йўллар”нинг ўзи эпифора бўлиб келган. Аслида боғлардан, қирлардан ошган, уфқларга туташган йўллар фалсафий-рамзий маъно ташийд. Улар – инсоннинг умр йўллари. Уларнинг олислиги, кўз илғамаслигини, бепоёнлигини шоир “жимир-жимир нуқралар таққан, куёшдан нур эмган” истиоралари орқали образлантиради.

Ёшлик! Сени қўйламаган ким,
Эртақларинг сўйламаган ким,
Қариганда ўйламаган ким,
Ўйлаб яна қўйламаган ким?
Битмоқ бўлдим мен ҳам сенга байт,
Ёш юракнинг ҳаққи борми, айт?

Тадқиқот методологияси. Ёшлик – инсон умрининг гулгун фасли. Шу боис у ҳақда ёзмаган шоир йўқ ҳисоби. Эркин Воҳидов сатрлари қатидан шу маъноларни уқиш мумкин. Юқоридаги бандда эпифора бўлиб келган “ким” сўроқ сўзи, аини чоқда, тажохули ориф учун ҳам асос вазифасини бажармоқда. Яъни ёшлик ҳақида ҳамма қўйлайди, сўйлайди, ўйлайди ва ҳоказо. Шоир қўллаган эпифора шу жиҳатдан поэтик мазмунни ёркин ифодалашга хизмат қилган.

Ёшлик – гулу гулгунча экан,
Бу гул олам тургунча экан.
Ёшлик – беҳад тушунча экан,
Поёни йўқ гардунча экан.
Битмоқ бўлдим мен унга дoston,
Ўйларимга топмадим поён[4].

Юқоридаги сатрларда шоир ёшликни таърифлайди: у шундай бебаҳо даврки, инсон унга ҳамиша интилиб яшайди. Шу жиҳатдан ёшлик гулу гунчага, поёни йўқ гардунга киёсланади. Бинобарин, “экан” тўлиқсиз феъли эпифора бўлиб, шоир ифода этмоқчи бўлган поэтик фикрни тасдиқлаш вазифасини бажаради.

Абдулла Орипов шеърларида қўлланган эпифоралар ҳам ўзининг бадий юкига эга:

Мен қувонар бўлсам – сен сабаб,
Ўйга толар бўлсам – сен сабаб.
Мен ўлишни истамасман, йўқ,

Ногоҳ ўлар бўлсам – сен сабаб[5].

Юқоридаги сатрлар муҳаббат мавзусида битилган. “Сен сабаб” гап-эпифораси севгили гўзални ифодалаб келади. Зеро, лирик қаҳрамон – ошиқни хурсанд қиладиган ҳам, ўйга толдирадиган ҳам шу маъшуқадир.

Куйла дил, оташ кўшиқларни кўнгил қайноқ бу чоқ,

Оташин илҳом-ла илҳом қушлари сайроқ бу чоқ.
Барча чоғлардан гўзалроқ, шеърга бойроқ бу чоқ,
Байраминг қутлуг, ватандош, шоду хуррам чоқ бу

чоқ,

Шуълаларда чайқалур тонг елларида боғ бу чоқ[6].

Ватан мадҳ этилган юқоридаги сатрларда “бу чоқ” сўз бирикмаси эпифора бўлиб келган. Истиқлол завқу шавқи билан сўғорилган бу сатрларда шоир тақрордан хронотоп сифатида фойдаланган.

Укам, ёвузларнинг топганлари шу,
Ўз ўғлин ит бўлиб қопганлари шу,
Ўз қалбин кафанлаб ёпганлари шу,
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар[6].

Ушбу шеър тарихий мазмунда битилган. Мўмин Мирзо – Хусайн Бойқаронинг суюкли невараси, жуда иқтидорли бўлган. Бироқ Хусайн Бойқаронинг атрофидаги душманлари унинг мастлик чоғида неварасини қатл этиш ҳақидаги фармонга имзо қўйдириб олишади. Натижада навнихол Мўмин Мирзо ўлдирилади. Шу тарихий воқелик шоир қўлига қалам тутқазган. Юқоридаги бандда “шу” кўрсатиш оломоши эпифора бўлиб келган ва тарихда кечган мудҳиш ҳолатни аниқлаштиришга, ёвузларнинг инсонга хос бўлмаган қиёфасини очишга ёрдам берган.

Таҳлил ва натижалар. Истиқлол даври ўзбек шеърини назардан ўтказилса, У.Азим ва И.Мирзо сингари шоирлар ҳам эпифорани поэтик фикрни таъсирчан ифодалаш, таъкидлаш мазмунида қўлланганликлари аёнлашади.

Осмонга ҳам отгум тош,
Гуноҳкор бўлса куёш.
Гуноҳкор бўлса куёш,
Қайтиб тушмагайдир тош[7].

Бунда қўлланган эпифора ўзига хос. Шоир биринчи ва тўртинчи мисрада “тош”, иккинчи ва учинчи мисрада “куёш” сўзини тақрорлаган.

Қарашингда умид бордир, видо бордир.
Бахтли, бадбахт жо бўлгучи дунё бордир,
Қўркма, сенга менингдек бир фидо бордир,
Гарчи севги иккимизга захарлидир[8,82].

Муҳаббат ҳақидаги бу шеърнинг биринчи ва учинчи мисраларида тақрорланган “бордир” модал сўзи эпифора бўлиб келган ва кўпроқ поэтик фикрни тасдиқлаш маъносини билдирган.

Ташқарида ёмғир ёғар,
Кўз ёшдан ҳам оғир ёғар.
Бу юраксиз дунё узра.
Юрак ёғар, бағир ёғар[8].

Шеърда ёмғир образлантирилган. Унинг ёғиш ҳолати лирик қаҳрамон изтиробли кечинмаларига ҳамоҳанг. Бу ҳамоҳанглик “ёғар” феъли орқали муайянлашган.

Икбол Мирзо шеърларида ҳам эпифоранинг ўзига хос намуналари мавжуд.

Сени десам юрагимда
очилар гуллар,
Ёмғир бўлиб самолардан
сочилар гуллар,
Саҳролардан, дарёлардан
сочилар гуллар,
Юрагимнинг гулисан сен,
гуллаган Ватан![9]

Ушбу сатрларда қўлланган “гуллар” сўзи ватансевар шоирнинг кўтаринки кайфиятини ифодаб келган. Бинобарин, ватан шундай бетакрор туйғуки, у ҳақда ўйлаганда лирик қаҳрамон қалби шодликка тўлади: юрагида гуллар очилади, самолардан ёмғир бўлиб сочилади. Шунинг учун шоир Ватанни “юрагимнинг гули” дея ташбеҳлайди.

Бир замон оловни илоҳ билган эл,
Куёшга қарашни гуноҳ билган эл,
Ҳар бир босқинчини қўноқ билган эл,
Ёвга сўқмоқ бўлган қўйларинг, ўзбек.
Дил қўзғалса, элни тўхтатиб бўлмас,
Сел қўзғалса, гилни тўхтатиб бўлмас,
Занжир узган қўлни тўхтатиб бўлмас,
Тиг бўлди ҳар битта мўйларинг, ўзбек[9].

Бу шеърнинг ҳар икки бандида алоҳида сўзлар такрорланиб келган. Биринчи бандида “билган эл”, иккинчи бандида “тўхтатиб бўлмас” сўзлари эпифора бўлиб келган. Халқ образи яратилган ушбу сатрларда ҳар

икки эпифора ҳам поэтик мазмунни таъкидлаш мақсадида ишлатилган.

Хулоса ва таклифлар. Замонавий шеърятда қўлланган эпифораларнинг маъноларини аниқлаш асосида куйидаги хулосаларга келинди:

Биринчидан, эпифора радиждан фарқли равишда замонавий шеърятнинг тузилишидаги муҳим унсурдир. У шеърнинг ҳар бир бандида алоҳида такрорланиб келади.

Иккинчидан, эпифора поэтик мазмунни таъсирчан ифодалашга; шоирнинг ватанпарварлик, юртсеварлик туйғуларини ёрқин акс эттиришга; юртсеварлик руҳини кучайтиришга хизмат қилганлиги кузатилади.

Учинчидан, такрорнинг бу тури тажохули ориф учун ҳам асос бўлган; фалсафий-рамзий маъно билдирган; поэтик фикрни тасдиқлаш вазифасини бажарган; хронотоп сифатида фойдаланилган; лирик қаҳрамоннинг изтиробли кечинмаларини ва кўтаринки кайфиятини ифодаб келган.

АДАБИЁТЛАР

1. Куронов Д., Мамажонов З. ва бошқ. Адабиётшунослик лугати. –Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б.369. Б.370.
2. Воҳидов, Э. Бедорлик: Шеърлар ва драмалар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б..99.
3. Воҳидов, Э. Муҳаббат: Шеърлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.10.
4. Воҳидов, Э. Сайланма. Муҳаббатнома. Шеърлар ва дostonлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. –Б.67. Б.69. Б.90.
5. Орипов, Абдулла. Митти юлдуз. Шеърлар. –Т.: Маънавият, 2002. –Б. 35.
6. Орипов, А. Ҳайрат. Шеърлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. –Б. 68. Б.12
7. Азим, У. Сайланма. – Т : Шарқ, 1995. –Б .15.
8. Азимов, У. Уйғониш азоби: Шеърлар ва тарихий драматик қисса. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. –Б .82.
9. Мирзо, И. Агар жаннат кўкда бўлса... . Шеърлар. –Т.: Шарқ, 2010. –Б.13.
10. Karimova Sh.K. Anaphora as an essential type of poetic figures. European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS) Available Online at: <https://www.scholarzest.com> Vol. 2 No. 3, March 2021, ISSN: 2660-5570. Page.67-68
11. Karimova Sh. About poetic syntax. Comparative Literary Studies: past, present, prospects. Collection of articles of the Republican scientific and practical conference.- Pharaoh-King Publishing House, Tashkent-2020. P-251.

Sukhrob QAYUMOV,

*Teacher of the Department of Museology of the
National Institute of Fine art and
design named after Kamaliddin Behzad*

E-mail: sukhrob.86@icloud.com

On the basis of the review of the teacher of National Institute of Art and Design, (PhD) J.Z.Akhmedov

PORTRAIT GENRE IN THE WORKS OF THE ARTIST MALIK NABIEV

Abstract

This article provides a scientific analysis of the work of the People's Artist of Uzbekistan Malik Nabiyev, who created the perfect images of our great ancestors and contemporaries.

Key words: artist, image, portrait, historical figure, Malik Nabiev.

RASSOM MALIK NABIEV IJODIDA PORTRET JANRI

Annotatsiya

Mazkur maqolada buyuk ajdodlarimiz va zamondoshlarimizning mukammal obrazlarini yaratgan ijodkor O'zbekiston xalq rassomi Malik Nabiyev asarlari ilmiy tahlil etilgan

Kalit so'zlar: rassom, obraz, portret, tarixiy shaxs, Malik Nabiev.

ПОРТРЕТНЫЙ ЖАНР В ТВОРЧЕСТВЕ ХУДОЖНИКА МАЛИКА НАБИЕВА

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ творчества народного художника Узбекистана Малика Набиева, создавшего совершенные образы наших великих предков и современников.

Ключевые слова: художник, образ, портрет, историческая личность, Малик Набиев.

Introduction. The interest of artists in the pressing problems of our time, in the implementation of traditions, in expanding the arsenal of means of artistic expression, characterize the painting of Uzbekistan in the 90s. Innovation in the field of form and color, the search for unique expressive means, the originality of the artistic manner in the period of Independence has a sharp, radical character. Contemplation and lyricism, which became one of the priority qualities of national painting in the process of the development of the visual arts of previous eras, did not completely recede into the background, but transformed into a symbolic, metaphorically rich form. But still, in the period under study, the circle of paintings is rather narrow, but nevertheless, many traditions and trends develop within the species. The tendency to enrich the plot material is combined with the enrichment of emotionally - figurative language, pictorial handwriting.

Literature review. Art is such a miracle that a person in it feels like a young blooming person, not tired of work and without this he cannot imagine his life. And such a person is an artist with a capital letter Malik Nabiev, one of those who are so in love with painting and art. He was born in 1916 in the city of Tashkent. He received his first lessons in fine arts from the artist Bakhrom Hamdamiy. On the advice of his mentor, Malik Nabiev enters an art school. In 1937, after graduating from college with an honors degree, he remains to teach, where he began his career as an artist.

The desire for the beautiful from childhood was not in vain. Over time, his various motives of a historical nature turned into large art canvases. In his works, he seeks to accurately convey the essence of historical events.

Malik Nabiev loved history and respected the past of his people, the diligence and sincerity of the people became an example for the young artist. In this regard, he did not lose sight of even the smallest details of the past. At home and in foreign countries, he carefully studied materials of a historical

nature. He conveyed the character and mood of a person through the prism of historical events.

Malik Nabiev mainly worked in the portrait genre and this is exemplified by the portrait of the Great Commander, Amir Timur through this portrait depicts the history of the Uzbek people. With his many years of work, the famous artist made a huge contribution to the development of the school of fine arts in Uzbekistan. His works about the heroes of national history and modern development have been adequately appreciated by society in our country and abroad. During the years of independence, the artist's work reached its climax. During these years, he masterfully portrayed the images of Babur, Fitrat, Usman Nasyr and other historical figures. Especially the creation of the portrait of the Great Timur in 1994 became a great event not only in the art world, but also in society as a whole. All his creative potential Malik Nabiev directed through the portrait genre to the growth of fine arts. The author's works were a huge success at exhibitions, both in Uzbekistan and beyond. The portrait of "Amir Timur" is nominated for several international prizes in the art of creating psychological portraits.

Creating a portrait of historical figures is a very time consuming and very responsible task. The artist has successfully overcome all difficulties along the way. The portraits of great people created by Malik Nabiyev are consonant with modernity and amaze with their realism of the image.

Malik Nabiev mainly worked on portraits of historical figures. The organized exhibition, consisting of several compositions of the historical genre, shows the weight of the period of Amir Timur's life from childhood to old age. One of the portraits created by the artist is the standard of the image of the great commander and statesman. This successful work required focused attention and painstaking study of historical material and archival documents.

The depiction of the historical figures of the Uzbek people cannot be presented without the work of Malik Nabiyev. In this regard, the portrait of Amir Timur occupies a special place in the artist's work. It is known that in 1941 the grave of Timur was opened, then Mirzo Ulugbek and Bibikhanum. After a while, all the finds from the graves, including the skulls of historical figures, were brought to Tashkent, the Museum of the History of the Peoples of Uzbekistan. According to the artist, here the anthropologist M. Gerasimov sculpted busts of historical figures on the basis of an anthropological study of skulls. Since that time, Malik Nabiev dreamed of creating the images of these great people and carried out detailed work to study the material of that period.

Research methodology. "A lot of materials have been studied related to the personality of Amir Timur. Miniatures of that period were found in museums in Calcutta, Bombay in India, Tehran, Isfahan in Iran, Istanbul, Kunya, Izmir in Turkey, and unique originals of miniatures are kept in museums in Britain, France and Spain. In them, Amir Timur is depicted in different ways. The image of Timur has distinctive features in the works of miniatures of the Babur school in India and the Behzod school in Herat. The portraits of Timur of the Istanbul School are also different" - the artist himself writes about his research.

To create the image of Timur, the artist studied many works of various miniature schools. Only on the basis of a versatile study of the material and the skill of his brush did he achieve success.

The portrait creates the image of the Great Commander, which attracts the attention of art critics and ordinary people. Timur with a golden crown on his head and his gaze is directed to one point. The slightly raised corner of the left eyebrow shows that he is in serious thought. He is busy with thoughts of great state affairs. The face is wheat-colored with a yellowish tinge, the lines on the forehead on the face, as well as the nose, lips, ears, beard, mustache, all these details convey the state and mood of Timur.

Although Timur is aged in the portrait, he looks young and the power of the ruler of the world is felt. Serious reflection lends solidity to the portrait. Timur holds the ruler's sword hilt with his broad shoulders. The image of the fingers in some tension makes one know about the difficulties that Timur overcame. The panorama of Samarkand is visible through the window of the beautifully furnished palace. The decoration of the walls of the palace, the grace of the throne, the beauty of clothing and rich decorations delight the eyes of the audience.

One of the artist's successful works is the portrait of the great poet, writer, philosopher and statesman Babur.

To create the image of Babur, the artist traveled to Afghanistan, India and saw with his own eyes the places where he fought, ruled and was busy with the work of Babur. Youth and strength in the portrait of Babur shows that the artist has studied well the poetry and difficult life of Babur. This is fully felt in the following lines:

For a long time I have not had a beloved and native land,

I have not even a minute of peace.

I came here myself wanting to,

But I have no right to go there.

Babur's departure from his land, longing for his native land are masterfully depicted in the portrait of the great poet. The harmony of the inner world, sensations are given in light colors and different shades of the desired colors.

Malik Nabiyev achieved great success in depicting Amir Timur. He was able to portray Timur as a patron of people of creativity and science. As a result, Malik Nabiev is the image of a man, a field of many tough battles and a peculiar character trait of the Eastern ruler.

Analysis and results. Now it is difficult to imagine the image of the faces of historical heroes without the work of Malik Nabiyev. It is not by chance that he often recalled the souls of his ancestors. Here it is appropriate to recall one event of an instructive character. In June 1993, a fire broke out at his native Nizami State Pedagogical Institute, at the Faculty of Art Graphics, where the artist was supervised. The fire was strong and almost everything burned down. The artist's study remained unharmed, where the portraits of Amir Timur and Babur were kept.

It is very difficult to create portraits of great people with complex personalities. Only by hard work was the artist able to create the images of these great people. His works are in tune with our era and this delights art connoisseurs.

The artist successfully created portraits of Amir Timur, Biruni, Babur, Avicenna, Jami, Navai, Ar Razi, Rudakiy, Al Khorezmi and many other historical figures.

In an even more important aspect of historical events - in the depiction of the national liberation movement and their heroes, the artist also achieved great success. He was able to accurately convey the spirit of these popular movements.

Conclusion. The transmission of events, passing from generation to generation in different colors and an accurate transmission of the spiritual atmosphere of those periods - this is the basis of the foundations of Malik Nabiev's work.

Malik Nabiev's students are numerous and he can be considered the leader of the masters of artists in Uzbekistan. And this shows that the famous artist Malik Nabiyev is a master of a versatile plan.

REFERENCES

1. Wikipedia, open encyclopedia.
2. Welflin G. Interpretation of art. - M., 1922.
3. Welflin G. Classical art. - SPb., 1997.
4. Vlasjuk V.B., Kaplun A.A. Styles in art. -M., 1998.
5. Dmitrieva N.A. A Brief History of Art. -M., 2000.
6. Popular art encyclopedia.
7. Scientific conferences "Expertise and Attribution". - M., State Tretyakov Gallery. 2000

Жасурбек ҚОРАБОЕВ,
АДУ катта ўқитувчиси
Шерали ШОКИРОВ,
АДУ доценти
E-mail: shokirov_sherali@gmail.com
Ф.ф.б.ф.д., доцент Ш.И. Шокиров тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛИДА “МАРДЛИК” КОНЦЕПТИНИ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада семиотиканинг муҳим тармоқларидан бўлмиш прагматика ва бу тушунчанинг ўзбек тилидаги гапларда унинг намоён бўлиши ҳақида мулоҳаза юрилади. Ўзбек тили материали асосида “мардлик” концептини мазмун-моҳиятини аниқлаш ва матнда қўлланиш хусусиятларини семантик-прагматик нуктаи назардан тадқиқ этишдан иборат.

Калит сўзлар: синтагматика, парадигматика, лексик-семантик майдон, ретсептор, полисемантик, интенсивлик, сема.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕРТА "МАРДЛИК" НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье речь идет об особенностях прагматики как отрасли семиотики и её проявление в предложениях узбекского языке. Он основан на материале узбекского языка для определения содержания концепта «мужественность» и изучения особенностей его использования в тексте с семантико-прагматической точки зрения.

Ключевые слова: синтагматика, парадигматика, лексико-семантическое поле ретсептор, полисемантический, интенсивность, сема.

PRAGMATIC FEATURES OF THE CONCEPT "MARDLIK" IN UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article discusses the properties of pragmatics as a branch of semiotics and its expression in the utterances of the Uzbek language. It is based on the material of the Uzbek language to determine the content of the concept of "courage" and to study the features of its use in the text from a semantic-pragmatic point of view.

Key words: syntagmatics, paradigmatics, lexical-semantic field, retseptor, polysemantic, intensity, seme.

Кириш. Прагматика – семиотиканинг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, тилшуносликнинг нутқ жараёнида пайдо бўладиган лисоний ҳосилаларнинг қўлланишини ўрганувчи соҳасидир. Бошқача айтганда, прагматика ифодаланаётган фикр билан сўзловчи ва инсон фаолиятини англашувчи контекст ўртасидаги муносабатларни ўрганувчи соҳадир.

Семиотиканинг асосчиларидан бири Ч. Моррис семиотиканинг уч тармоғини ажратиб кўрсатади: 1) сўзнинг ўзи англатаётган нарсаси (семантика)га, 2) сўзнинг бошқа сўзларга бўлган муносабати (синтактика) ва 3) сўзнинг нутқ иштирокчиларига (прагматика) нисбатан бўлган муносабати.

Агар семантика сўзловчи нимани гапирётганини англатса, синтактика у қай тарзда гапирётганини англатади, прагматика эса унинг (сўзловчининг) нега ундай гапирётганини ифодалайди.[6]

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Нутқ фаолияти куйидаги уч компонентдан иборат бўлади: сўзловчи, мурожаат қилинаётган адресат (суҳбатдош), нутқда ифодаланётган ахборот (шу жумладан, пресупозиция (нутқдан фахмланадиган маълумот), берилаётган ахборот мақсади, нутқ вазияти, нутқ иштирокчиларининг шахсий муносабатлари. Бу компонентлар нутқда акс этаётган қатор категориялар орқали ифодаланади, яъни улардан бири сўзловчига қаратилган, бўлса, иккинчиси тингловчига (берилаётган информацияга), учинчиси эса нутқ иштирокчиларининг ўзаро шахсий муносабатларига (муомала маданияти, стилистик воситалар)га қаратилади. [3]

Нутқ типологияси – маълум мақсадга йўналтирилган нутқ фаолияти сўзловчининг мақсадлари

асосида белгиланади. Нутқ информатив ва ноинформатив характерда бўлиши мумкин. Ноинформатив характердаги нутқ (сўлашув) тингловчига аниқ бир мақсадли информация бермайди, балки суҳбатдош билан бўладиган салом-алиқ, ҳол-аҳвол сўрашуви ёки об-ҳаво ҳақидаги маълумотлардан ташкил топади ва улар суҳбатдош билан контакт ўрнатиб олиш учун хизмат қилади. (Масалан, - “мардларча олишасизми, - садағангиз бўлай, - чин сўзми? - Албатта каби).

Информатив характердаги нутқ тингловчига бирон-бир маълумот (хабар) етказиш ёки ундан ана шундай хабарни олишга қаратилган бўлади. Улар оддий хабарни англатиши (Мард бўл!) буйруқ, ваъда ёки илтимос (мардларча сўзимда тураман) ёки саволни ифодалаши мумкин (мардларча донг таратганми?) [9]

Гапнинг барча турлари асосий информация ташувчи етакчи феъл семантикаси ва феъл шакли асосида шаклланади. Прагматика эса турли нутқ элементларини – нутқда қўлланиладиган ёрдамчи воситалар – менимча, эҳтимол, ҳайриятки, албатта, ахир, ҳам каби воситаларнинг моҳиятини чуқурроқ таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology) Ўзининг семантик маъноси билан бир қаторда айtilган гап (фикр) ўзининг прагматик маъносига эга, яъни прагматик вазифани ҳам бажаради. Масалан, бирор ишни қилишга қодир кишига айтган “буларни бажаришга сенда мардлик етишармикан” деган гапи ортида вазиятга кўра “Бу ишларни бажаришда ақл билан иш тут” деган маъно ҳам англашилади. Бу унинг прагматик маъносидир.

Таҳлил ва натижалар. Гапнинг семантик маъноси унинг функционал-прагматик маъносига тўла

мос тушмайдиган ҳолатлар ҳам учраб туради. Масалан, мард одам гапини юзга айтади гапи орқамдан гапирма! маъносини тақозо қилади.

Бундай типдаги гаплар лисоний, мантикий асосда, нутқ вазияти тақозоси билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлади. Масалан: мардлингни билардим! – сўзингни устидан чиқдинг! Бу гапда лингвистик пресуппозиция ўрин олаётти, яъни икки иборанинг синонимик қатори ҳосил бўлаётти.

- Унинг мардлиги иккинчи жаҳон урушида билинган? – 1941-45 йилларда бирга бўлган. Бу гапда мантикий пресуппозиция ҳодисаси ўрин олаётти, яъни янгиликни йил асосида аниқлаётти.

- Мардлик кўрсатасанми? Бу гапда ишни охиригача бажар! маъноси англашилаётти, яъни ситуатив пресуппозиция ҳодисаси кузатилаётти.

Бирон нарсанинг етишмаётгани ёки камлиги ҳақидаги эслатма ўша етишмаётган нарсани тўлдириб қўйиш зарурати ҳақидаги истакни ифодалаши мумкин. Масалан: Қийинчиликларни мардларча енгди гапида номардлик қилмади деган маъно ифодаланади.[8]

Ушбу вазиятда семантик жиҳатдан гўё ортиқчадек туюлган фикрларни ёрдамчи воситалар орқали ифодаланган прагматик маъноли гаплар деб аташ мумкин. Масалан, “Ие, мардлик қилмадингми? деган гапда прагматик жиҳатдан рўпарангизда турган одам сизга хиёнатини англатса, семантик жиҳатдан сизнинг ҳайронлигингиз ифодаланаётти. Бундай гаплар нутқнинг турли жанрларида кенг миқёсда қўлланилади. Улар турли-туман стилистик ифода воситалари орқали англашилади. [2]

Тилда бундай гапларнинг кўрсаткичлари (индикаторлари) шаклланган. Сўроқ юқламаси “-ми”нинг қўлланиши ана шу кўрсаткич вазифасини бажарса, “ие” сўзи сўзловчининг ҳайронлигини англатади. Бундай гаплар кўчма манода қўлланилиб, ўзига хос метафора вазифасини ҳам бажариши мумкин. Бундай гапларни конвенционал характердаги гаплар деб атайдилар. Бу мардлик, - деди генерал ниҳоят, - мен бу одамни қатл этолмайман. гапида “У жасорат кўрсатди” деган

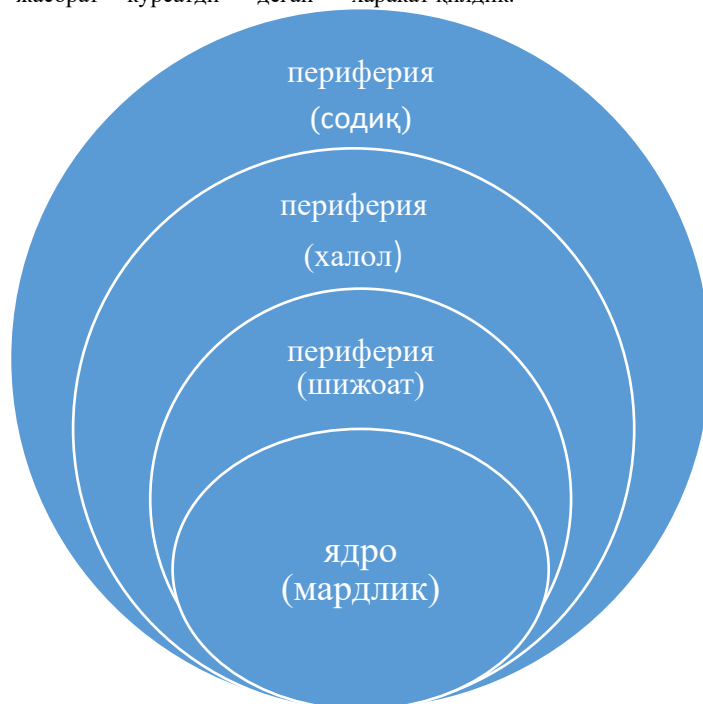
маънодаги мақтов ифодаланган. Бунда мулойимлик оттенкасини “мардлик қилмоқ” шаклидаги модаллик маъносини англатувчи феъл бажаради.

Семантик майдон нуқтаи-назаридан қараганда “мардлик” лексемасининг ядровий (марказий) маъноси эркак, ботирлик, жарурсурлик сифатида тушунилади. З.М.Маъруфовни 1981 йилда ва А.Мадвалиевни 2020 йилида чоп этилган “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”ларида сифат сўз туркумига мансуб “мардлик” сўзининг куйидаги асосий маънолари санаб кўрсатилади:

1. Мард эканлик; Сенинг элга садоқатингни, Мардлингни билар эдим мен (Уйғун). 2. Мард кишиларга хос иш, хатти-харакат; Меним, Қодир Рустамов мардлик билан донг чиқарган жангчиларимиздан (Уйғун, Ҳаёт қўшиғи). 3. Қўрқишди билмайдиган; кўркмас, ботир, жасур; Мард кишидан ўлим ҳам кўрқади (И.Раҳим, Чен муҳаббат). 4. Эр кишига хос ижобий фазилатларга эга, айтганининг устидан чиқадиган, танти, хотам; Ваъдага вафо қилмоқ – мардларга хос фазилат (Ғайратий). 5. Умуман, бирор ишни қила оладиган бирор и клидан келладиган киши; Буларга ўз вақтида иссиқ чой дамлаб бериб турадиган марднинг ўзи йўқ (Ойдин, Бечора). 6. Саҳари мардон; (эрта тонг). Саҳари мардондан кетган Малишев ҳам қош қорайганда қайтди (Т.Рустамов, Мангу жасорат). 7. Мардон (эркак исми). 8. Мартларча, мардлар сингари; Табиий қийинчиликлар билан мардона олишган ва ўз мақсадида етган азаматларни ҳар қанча табрикласанг – оз (Газетадан).

9. Эркакча, эркакларга тегишли (оёқ кийим ҳақида); Чин арафа кечаси бутун дўконлар тонг маҳалигача очик бўлр, хайитга нарса олишга улгура олмаганлар шу кечаси мардона, заифона ва бачкана кавуш-махси.. сотиб олар эди (М.Муҳаммаджонов, Турмуш уринишлари). 10. МАРДОНАВОР (мардлардек, мардланча, мардона); Она-Ватан истиқболнинг, саодатнинг деб, Курашда мардонавор қарилар, ёшлар (Ғайратий). [5]

Юқоридагиларни ўрганиб чиқиб “мардлик” концептининг ядро ва периферияларган ажратишга ҳаракат қилдик.

Концептнинг ядросида (базавий қатлами) “мардлик” семасига эга бўлган лексеманинг прагматик характери инсон табиатини, унинг ҳиссиётларини ва умумий психик ҳолатини тушунишда ҳам намоён бўлади.

Бунда “мардлик” семантикасини ифодаловчи сўзлар ёки сўз бирикмалари қўллаб ҳиссёт ва туйғу элементларини ифодалаши мумкин.

“Мардлик” концептининг яқин перифериялари ўзининг жисмоний ёки рухий аламини очик кўрсатиш, шунингдек, ўзининг кучсизлигини шикоятлар, кўз ёшлари кўринишида очикдан-очик намоён қилиш мардликка зиддир. Бошқа тарафдан, мардлик баъзан ўзининг устунлигини исботлаш учун амалга ошириладиган шафкатсиз ҳаракатлар билан муносабатда бўлади.

“Мардлик” концептининг узоқ перифериялари эркакнинг жисмоний куч-қудрати, шунингдек, уни ишлатиш қобилияти эркак образининг ажралмас хусусияти ёки ҳам эркакка, ҳам аёлга хос бўлган жасурлик, ботирлик ҳисобланади.[2]

“Мардлик” лексемалар нутқда турли стилистик восита сифатида ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, бу лексемадан метафорик ва метонимик моделлар яшаш орқали нутқда қўллаш мумкин.

Масалан, “Мардлик – эр кишига хос фазилят” метафорик модели инсон тасаввурини жасурлик ва ботирлик ўлчамларига эга бўлган объект сифатида юзага чиқаради. М.: Вадага вафо қилмоқ – бу мардлик.

Метафорик моделлар билан бир қаторда “мардлик – инсон (одам)” типдаги метонимик моделлар ҳам қўлланилади. М.: Йигитга йиги ярашмайди - Йигитга мардлик ярашар.[5]

Хулоса ва таклифлар. Юқорида зикр қилинган мулоҳазаларга таянган ҳолда таъкидлаш мумкинки, “мардлик”ка таҳдид қилиш, зарар келтириш, синдириш мумкин. Уни ғазаблантиришади, яралашади, йўқотиб қўйишдан кўрқишади, бироқ йўқотишади, ундан маҳрум бўлишади, ўғирлашади, қайтариб олишади, у барбод бўлади, уни алиштириш, сақлаш мумкин, у ҳар доим мағрурлик предметлардан бири сифатида лисоний тадқиқот учун объект сифатида хизмат қилади. “Мардлик” семасига эга бўлган лексемалар турли сўз туркумларига мансуб бўлган лексемалардан бўлиб, унга ёндош бўлган коннотатив маъноларни ҳам ифодалаб ўзининг прагматик хусусиятларини намоён қилади. У нутқда қўлланганда унинг прагматик характери (коннотатив маъноси) доим унга ҳамроҳ сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). - филол. фанлари док. автореферат-Т.1999.
2. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш.- Т.Маънавият.2004.
3. Шокиров Ш.И. “Турли тизимли тилларда “кўз” лексик-семантик майдони ва уни ташкил этувчи тил бирликлари типологияси” ф.ф.ф док. автореферат-Т.2020.
4. Мадвалиев М. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V- жилд, Т., 2020. - 402-404б.
5. Маъруфов З.М. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II- жилд, М.,1981. – 634-635 б.
6. Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова. М.,1988.
7. Вежбицкая, А. Из книги «Семантические примитивы» [Текст] / А. Вежбицкая // Семиотика. Антология. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. - С. 242-270.
8. Маслова, 1989)]. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику. 3-е изд., испр. М., 2007. 296 с.
9. Моррис, Ч. У. Основания теории знаков [Текст] / Ч. У. Моррис // Семиотика: Антология. - Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. - С. 45-97.

Тамилла МАВЛЯНОВА,
независимый исследователь
Бухарского государственного университета
E-mail: aziza_sh@mail.ru

На основе рецензии доцент Т.Кучкарова

THE PROBLEM OF TRANSLATION OF MEDIEVAL CLASSICS AND ITS CORRESPONDENCE TO THE ORIGINAL

Abstract

The problem of translation is one of the main tasks facing modern literary criticism. The article deals with the problems of translation of medieval classics and its correspondence to the original. The author determines that translations of Eastern and Western European classics were made, as a rule, not line, but in poetic form. So it was easier to convey the very spirit of the work.

Keywords: translation, original, Dante Alighieri, Hafiz Shirazi, sufism.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА СРЕДНЕВЕКОВОЙ КЛАССИКИ И ЕГО СООТВЕТСТВИЯ ОРИГИНАЛУ

Аннотация

Проблема перевода является одной из основных задач, стоящих перед современным литературоведением. В статье рассмотрены проблемы перевода средневековой классики и его соответствие подлиннику. Автор определяет, что переводы восточной и западноевропейской классики делались, как правило, не подстрочно, а в поэтической форме, так было легче передать самый дух произведения.

Ключевые слова: перевод, подлинник, классика, Данте Алигьери, Хафиз Ширази, суфизм.

ЎРТА АСРЛАР КЛАССИКАСИНИ ТАРЖИМА МУАММОЛАРИ ВА УНИНГ ОРИГИНАЛГА МОСЛИГИ

Аннотация

Таржима муаммоси замонавий адабиётшунослар олдида турган асосий вазифа хисобланади. Мақолада ўрта аср классикаси таржима муаммолари ва унинг асл нусхасига мос келиши кўриб чиқилган. Шарқ ва Ғарбий Европа классикасининг таржимаси киода бўйича сўзма-сўз эмас, балки поэтик қолипда бўлса, шунда асарнинг асосий руҳини етказиш осонроқ бўлишини муаллиф таъкидлаб ўтади.

Калит сўзлар: таржима, оригинал, классик, Данте Алигьери, Хофиз Ширази, тасаввуф.

Введение. Сохранение художественности является основным требованием к переводам Данте Алигьери и Хафиза Ширази. В широком смысле поэтическая изысканность словесности состоит из трех звеньев: субъекта, объекта и предмета. Однако при переизложении субъектов становится двое – автор и переводчик. Таким образом, можно полагать, что существует четыре основных звена переложения: автор – предмет – переводчик – объект. Есть также три обязательных момента, которые принципиальным образом обуславливают содержание и форму перевода – специфика оригинала, мастерство переводчика и менталитет читателя. Рассмотрим эти вопросы.

Обзор литературы. Произведения Данте Алигьери – это европейский оригинал, в т.ч. для восточных людей. Хафиз Ширази – это восточный оригинал, в т.ч. для западных людей. И тот, и другой – глубоко содержательные подлинники, которые переложены на множество языков. В результате возникает немало переводчиков, каждый из которых выполняет эту работу по своему усмотрению. Существуют и двойные переводы – Данте сначала на русский, а с русского на узбекский, Хафиза на французский, а с французского на русский. А.Фет перевел Хафиза с немецкого варианта Г.Ф.Даумера.

Существуют два основных варианта перевода стихотворных произведений – по смыслу и подстрочник. Большинство специалистов предпочитают смысловое переложение и это верно. Нельзя забывать также, что это

передача стихотворных строк по смыслу, когда определенная часть колорита оригинала неизбежно теряется. Разные переводы возникают даже при обращении к текстам священных книг, хотя они бывают выполнены авторами высокого класса. Так, 199-й оят 7-й суры «Аль-Араф» («Ограды») гласит: «Прояви снисходительность, вели творить добро и отвернись от невежд» [1]. В Хадисах же это место звучит несколько иначе: «Глава 32. (Слова Аллаха) «Прощай, побуждай к одобряемому (Шариатом) и отстраняйся от невежественных» (7:199)» [2]. По поводу сути перевода религиозных текстов есть хорошие рассуждения Эльмира Кулиева в книге о Коране, предстаницы 10-13, но мы не можем цитировать их подробно, а выбрать оттуда краткие выдержки не представилось возможным.

Хорошо понимал проблему изложения Хафиза на русском языке известный переводчик поэта Д.П.Ознобишин. П.В.Алексеев в своей фундаментальной статье на данную тему пишет: «Мы видим, что на языке «второго порядка», т.е. на метафорическом уровне прочтения «Оды Гафиза» в контексте мусульманского мистицизма, происходит трансформация всей художественно-образительной системы стихотворения, в результате чего художественные элементы, предлагающие развитие любовно-эротической темы, выступают религиозно-философскими концептами. Однако в соответствии с суфийской поэтикой эта трансформация не последнее преобразование смысловой системы: одновременно с первой трансформацией

происходит вторая, не менее значимая, суть которой состоит в том, что текстовые данности требуют нового осмысления в плане конкретно-чувственной действительности и естественной парадигматики, за исключением символизировавшихся понятий, которые получили и закрепили за собой на уровне первичного восприятия текста обновленное значение мистических терминов.

При этом явлениям действительности (сад, роза, кипарис, вино) приписываются, независимо от авторского замысла, черты и структурности, возникшие при вторичном переносе символического значения. В результате мир конкретно-чувственный и метафорический в стихотворении Д.П.Ознобишина образуют одно сложное целое. В этом сложном целом, в соответствии с концепцией таухида, они не образуют взаимонепроницаемые пространства, а как бы пронизывают друг друга: влюбленность в Бога есть сложное чувство, в творческом (текстовом) осуществлении которой действительности приписываются черты Бога (таинственность, непознаваемость, удаленность), а Богу – черты действительности (нежность, стройность, румянец «от огня желания»).

Таким образом, можно говорить о том, что при переводе с персидского языка Д.П.Ознобишиным строй мистической мысли сохранен не только в самых типичных для суфийской поэтики чертах, но и сформированы «опорные» места текста, сигнализирующие о возможном символическом почтении текста: усложненная логика текста, характер использования образов – мотивов возлюбленной и вина, акцентуация на оригинальность текста» [3]. Автор статьи дал неплохую оценку Д.П.Ознобишину, за исключением, как мы считаем, мистицизма Хафиза. К данному вопросу мы еще вернемся.

Исследовании методологии. Проблема адекватного перевода обсуждается на протяжении столетий и до сих пор не нашла своего решения. Мы также не претендуем на то, что решим ее в настоящем исследовании. Дело в том, что ставить задачу полного (не говоря уже о стопроцентном) соответствия переложения подлиннику нереально, первый никогда не будет равен второму. Над этим давно бьются высокопрофессиональные авторы, но и они не смогли добиться полноценного решения данного вопроса. Остается только передача смысла, по возможности в близкой к оригиналу поэтической форме. Но этого бывает вполне достаточно, чтобы иноязычный читатель смог понять оригинал и проникнуться его духом.

Таким образом, в вопросе соответствия перевода – как он должен отражать оригинал, в какой степени – окончательного решения нет. Его конкретное воплощение зависит от чувства контекста, от мировоззрения и мастерства переложителя, а также от своеобразия, знаний и вкуса аудитории. Единство формы и содержания, а также его правильная передача читателю являются главными условиями хорошего переложения. Но как быть, когда форма подлинника блестяща и неотразима, а содержание весьма многозначно и неуловимо, как это сплошь и рядом встречается у Хафиза?

Существует общепризнанная литературоведами и идущая от Гегеля теория о первичности содержания и вторичности формы. Но можно ли этот критерий однозначно применить к столь уникальным произведениям, как «Божественная комедия» Данте или газели Хафиза? Полагаем, что нельзя.

Не представляет сомнения, что оба автора писали в глубоко религиозном духе, хотя и толковали вероучения не вполне традиционно относительно своего времени. Вероисповедования не всегда поддаются логическому

осмыслению, они требуют больше убежденности, чем анализа. Например, есть вещи, характерные для плоти, а не духа, хотя Данте ощутить эту плоть не мог, поскольку он писал о духах. И таких мест в поэме много.

Анализ и результаты. При переводах часто используются пословицы и поговорки того языка, на который перелажается произведение, что может не соответствовать первоисточнику. Или наоборот, таковые могут быть на языке оригинала. Пример первого: «твой уста и губы – как соль на боль моих душевных ран» или «О Хафиз, – она сказала, – сердцу не прикажешь». Если продолжить говорить о подобной большой правде переводной поэзии, то можно добавить, что придающие художественную красоту произведению многочисленные изобразительно-выразительные средства в оригинале могут звучать иначе, тогда как перед нами поставлена задача изучить переводы.

Следует также добавить, что Хафиз считал важной задачей очищение персидского языка от арабизмов и в этом заключается одна из причин тяги персоязычных читателей к его чистым в языковом отношении газелям. Авторы книги «Общее языкознание» пишут об этом: «Отмечается, например, что средневековый турецкий (возможно, тюркский – Т.М.) и персидский литературные языки насчитывали до 80 процентов арабизмов» [4, стр.291]. Такая большая цифра, как 80 процентов арабизмов в средневековом персидском языке, вызывает у нас некоторые сомнения, но, поскольку мы сами такого подсчета не производили, постольку приходится верить авторам.

В оригинале, особенно поэтическом, много национальной самобытности, менталитета, национального духа, т.е. группового самопознания, общинной самобытности. Но в то же время здесь немало личного, духовного, включая тончайшие душевные переживания. Поэтому переизложение тут не будет равно подлиннику и это естественно. Таким образом в переводе находят свое отражение два менталитета – оригинала и того народа, на язык которого переводится произведение. Менталитет невольно находит отражение в том языке, на который перелажается сочинение. Что касается переводов поэмы Данте на восточные языки, а газелей Хафиза на западные, то всем хорошо известно, что Восток и Запад – это вообще разные менталитеты.

Следует понимать правильно – язык, на который перелажается произведение – это другое мировоззрение и чем дальше друг от друга два менталитета, тем дальше оригинал и перевод. Важно передать новому читателю смысл и дух того народа, которому принадлежит подлинник. В данном плане детальный анализ языка первоисточника был для нас нежелателен, потому что это переизложение, тогда как в оригинале могли быть другие языковые конструкции. Бывает, что даже Запад Западу рознь. Русский поймет Хафиза лучше, чем англичанин, потому что в России силен общинный образ жизни, который преобладает у персов. В то же время достаточно далеки друг от друга менталитеты народов таких восточных государств, как, например, Узбекистан и Япония, поэтому население этих двух стран воспримет Данте и Хафиз по-разному.

Читатель смотрит на перевод реально. При переложении столь яркого описания Хафизом восточной красавицы, ее внешнего облика и стана на другой язык, во-первых, неизвестно что остается от суфийской любви к Богу, во-вторых, переводчику, издателю и аудитории нет особого дела до потаенных символов иной религии. Земная же любовь зримо ощущается аудиторией, в полной красе и привлекательности. Понятно, что читатель так и воспринимает перевод. И редко какой специалист сможет

расшифровать поэзию суфизма в подлинно религиозном контексте. Хафиза в Китае, Индии или в Сирии переведут по-другому, чем в России или в Германии, т.к. язык несет на себе печать менталитета того народа, которому он принадлежит.

Как говорил А.С.Пушкин, чрезмерная восточность тоже не нужна, на то оно и переизложение, чтобы было понятно тому народу, для которого перевод осуществляется. Существующие на языке подлинника загадочные газели Хафиза до конца не понимают и коренные носители языка из числа простых людей – рабочие, строители, возчики, сельские труженики. Нередко его лучше понимает немецкий, русский или узбекский интеллигент, чем персидский простолюдин. Конечно, утонченные языковые особенности более доступны иранцу, но в данном случае речь идет о стихотворении как эстетической системе, т.е. о богатстве образов, ассоциаций, аллитераций, намеков. А здесь необразованному человеку далеко до начитанного.

Художественность есть ведущее качество искусства в целом и поэтической работы в частности. Художественное творчество изначально нацелено на аудиторию и исходит из трех категорий – субъекта (поэта), предмета (темы) и объекта (аудитории). Поэт пишет, в конечном счете, для масс, они всегда находятся в его подсознании, хотя открыто автор в этом может не признаться. Уже сам факт отчуждения строк, исходящих от поэта и лежащих на бумагу, означает потребность излить эмоции, поделиться своим душевным состоянием, и прежде всего с читателями. Поэтому единство и взаимопонимание субъекта и объекта через предмет – неизбежное условие жизненности произведения, даже если признание придет через века.

Владея, в той или иной степени, таджикским языком, каждую рассматриваемую газель Хафиза мы сверяли с подлинником и было немало случаев (в пределах 30-35 процентов), когда они не совпадали. Главная причина этого заключается, на наш взгляд, в том, что переводы делались, как правило, не подстрочно, а в поэтической форме, так было легче передать самый дух произведения. Таким образом, в ходе исследования перед нами возникло два варианта: 1) восстановить оригинал и анализировать фактически созданный нами (а не

переводчиками) текст; 2) исследовать поэтические переводы, опубликованные издательствами. Мы пошли по второму пути, потому что, во-первых, не считаем себя способными переводчиками Хафиза, во-вторых, потому что русскоязычный массовый читатель (что и стало для нас основным критерием) ознакомился с творчеством Хафиза именно на примере подобных переложений[3].

Словом, мы избрали в качестве главного объекта исследования русскоязычный вариант, в результате чего стали изучать оригинально-переводческую лабораторию переложений и их влияние на массовую аудиторию. Поэтому настоящую работу надо понимать как анализ переводных русскоязычных текстов поэмы Данте и газелей Хафиза и способы их воздействия на широкого читателя.

Заключение и рекомендации. При переводе сочинение иногда приобретает несколько иной смысл. Впрочем, какое дело читателю немцу, французу или русскому до того, что поэты-суфисты глубинно и религиозно понимают вместо любви к женщине любовь к Богу?! Ведь в стихах настолько ярко описаны глаза, ресницы, брови, щеки и локоны возлюбленной, что аудитории интересна именно данная восточно-поэтическая атрибутика земной любви. Если идти дальше, то ради этого, собственно, и переводятся газели Хафиза – для передачи чувства любви к женщине, с восточным колоритом, таинственностью и экзотикой. Что касается суфистской любви к Богу, то европейский читатель ее обычно здесь не находит и не очень страдает от этого. С данной точки зрения можно сказать, что поэзия Хафиза и для западной аудитории, как и для восточной, есть мелодия любви и жизни: смысловая, эстетическая, образная, лирическая.

То, что неуловимая в художественном плане, безграничная таинственность восточных и западных поэтов выглядит одинаково загадочно и для Востока, и для Запада, видно по анонсу профессора Баходира Эргашева, опубликованному в «Фейсбуке» 15 сентября 2021 года: «В немецком городе Веймар установлен памятник двум великим поэтам: Иоганну Гете и Хафизу Ширази. Он представляет собой два гранитных стула, стоящих напротив друг друга». Пустые стулья как раз и означают неуловимость поэзии авторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Смысловой перевод священного Корана на русский язык. Пер. с арабского Кулиева Эльмира. Комплекс имени короля Фаха по изданию священного Корана. Медина, Саудовская Аравия. Год издания не указан (не раньше 2002 г. – Т.М.). – С. 212
2. Ахмад ибн аз-Забиди. Аль-Джами ас-сахих. Ясное изложение хадисов «Достоверного свода». «Сахих» аль-Бухари» (краткое изложение). – М.: Умма, 2017. – С. 1096
3. Алексеев П.В. «Д.П.Ознобишин и Хафиз: проблемы перевода суфийской поэзии» // Вестн. Томского ун-та. Филология. 2013. № 2. Статья с. 66-75, цитата с. 74-75
4. Общее языкознание. Отв. ред. Б.А.Серебренников. М.: Наука, 1979. – С. 291

Susanna MAMADALIYEVA,

QarDU katta o'qituvchi

E-mail: vardi41@mail.ru

QarDU f.f.n. Qurbonov Parda Ahmedovich taqrizi asosida

CHET EL VA O'ZBEK ADABIYOTIDA PUBLITISTIK XATLAR VA BADIY MAKTUBLARNING UZVIYLIGI

Annotatsiya

Xat va maktub insoniyatning ilk ixtirolaridan biri bo'lib, u yozuv paydo bo'lganidan beri insoniy muloqotning asosiy turi bo'lib xizmat qilgan va xizmat qilmoqda. Jamiyat uchun ma'lum bir qiziqish yoki ahamiyatga ega bo'lgan maktublar jamoatchilikni qiziqtiradigan xatlar sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: xat, maktub, adabiyot, yozuv, muallif, jamiyat, publitsistik, badiiy.

ЧЛЕНСТВО ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПИСЕМ В ЗАРУБЕЖНОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Письмо было одним из первых изобретений человечества, служило и продолжает служить основным видом человеческого общения с момента появления письменности. Письма, представляющие некоторый интерес или важность для общества, оцениваются как письма, имеющие общественное значение.

Ключевые слова: письмо, литература, правописание, автор, общество, публицист, художественный.

MEMBERSHIP OF PUBLICIST AND FICTION LETTERS IN FOREIGN AND UZBEK LITERATURE

Annotation

Letter was one of the first inventions of mankind; it has served and continues to serve as the main type of human communication since the advent of writing. Letters of some interest or importance to society are rated as letters of public interest.

Keywords: letter, literature, writing, author, society, publicist, fiction, artistic.

Kirish. Xat va maktublarni davrning suvratlari desa bo'ladi. Buyuk fransuz adibi Stendalning "Adabiyot katta yo'lda sudrab ketilayotgan ulkan ko'zgudir" degan ta'birini jinday tahrir qilishga botinsak, maktublar katta yo'lda sudrab ketilayotgan ko'zgudir, deya o'zgartirilsa xato bo'lmas. Har bir maktubda udumlar, odamlarning kundalik turmushi, biron xalqning o'ziga xosligi aks etmay qolmaydi.

Shu ma'noda XIX asr rus yozuvchilarining maktublari ayniqsa diqqatga sazovordir. Ular nafaqat mutaxassislar, manbashunos va tarixshunoslarni, balki oddiy o'quvchilarni ham qiziqtiradi. Dostoyevskiy va Tolstoy, Gersen va Turgenev, Chexov va Gorkiylarning adabiy-badiiy merosi orasida roman va hikoyalari bilan maktublarining ham baravar qiziqib o'qilishi bejiz emas. Chunki ularda har qanday badiiy asarga xos to'qima, o'ylab topilgan syujetlar, badiiy obrazlar emas, chinakam hayot nafasi ufurib turadi, mualliflarning shaxsiy hayotiga aloqador tafsilotlar, ularning oddiy quvonch va tashvishlari, ziddiyatlarga boy hayoti, davr, san'at haqidagi fikr-mulohazalari, sevgi-muhabbatlari, ma'naviy va ijtimoiy qarashlari ta'sirchan va go'zal tilda ifoda etilgani bilan ham o'quvchini maftun etadi. Bunday maktublar hikmatlar chashmasi hamda ibrat manbai vazifasini o'taydi. Ularning ishqi maktublarini o'qiganda insoniyat, mohiyatan, ming yillardan buyon deyarli o'zarmaganligini his qilamiz. Ehtiros, rashk, umid, sadoqat haqidagi tushunchalar asrlar davomida o'zgarmay, hamon o'sha-o'sha, tabarruk va sharaflilik ekanidan hayratga tushamiz. Bunday maktublarni yozish uchun odamda adabiy iste'dod bo'lishi shart emas, balki ichki dunyosi boy, samimiy va ko'ngli toza har qanday inson yoza olishi mumkinligini his qilasiz [1].

Tadqiqot metodlari. Napoleon Bonapart – harbiy odam, umri jangu jadallarda o'tgan, Motsart – bastakor, Salvador Dali – rassom, Kaxovskiy, Trubetskoy, Volkonskiylar turli soha egalari – adabiyotchi, shoir yoki ijodkor emas, aslo – lekin ularning maktublarini o'qigan odam ruhan huzur qiladi, to'qinlanadi, beixtiyor o'yga toladi.

Demak, inson hayotida, qolaversa, badiiy asarlar qahramonlarining hayotida ham maktubning roli men o'ylagandan ko'ra salmoqliroq va bisyor ekan.

Publitsistikaning o'ziga xos janri – xatdir. Xat so'zi arabcha bo'lib biror odamdan ikkinchi odamga yozma shaklda yo'llangan matn, ma'lum ma'lumotlarni o'z ichiga olgan yozuvdir. Bu so'z xuddi yuqoridan ma'noni bildiruvchi maktub, noma deb ham yuritiladi. Xat insoniyatning ilk ixtirolaridan biri bo'lib, yozuv paydo bo'lgandan so'ng odamlararo aloqaning asosiy turi bo'lib xizmat qilgan va qilib kelmoqda. Xat aloqa vositasi sifatida pochta orqali, hamda telegraf, faks, internet singari elektron aloqalar orqali jo'natiladi va qabul qilib olinadi. Bunday xatlarni shaxsiy xatlar deyiladi. Jamiyat uchun u yoki bu darajada qiziqish uyg'otadigan, ahamiyatga ega bo'lgan xatlar esa ijtimoiy ahamiyatli xatlar sifatida qadrlanadi. Bunday xatlar yozma adabiyot, matbuot orqali ko'pchilikka – ommaga yetkaziladi. Jamiyatning u yoki bu sohadagi fakt, voqea va hodisalarni aks ettirgan, jamoatchilik fikriga biron-bir yangilik beruvchi, fikr uyg'otuvchi bunday xatlar shuningdek publitsistika bilan, matbuot bilan ham bog'liqdir. YA'ni, biror shaxs matbuot vositasida o'z xati orqali hayotdagi biron-bir fakt, voqea, hodisa haqida xabar beradi, ularga nisbatan o'z fikr-mulohazalarini bildiradi yoki biron-bir masala yuzasidan yordam so'raydi, shikoyat qiladi va hokazo. Binobarin xat shaxsni jamiyat bilan va o'z navbatida jamiyatni shaxs bilan bog'lovchi muhim vositadir [2].

Xat publitsistikaning alohida janridir, unda ham axboriy, ham tahliliy, ham badiiy-publitsistik xususiyatlarni ko'rish mumkin. Masalan, kishilar tomonidan matbuotga yo'llangan ayrim xatlarda hayotdagi biron-bir fakt, voqea hodisa haqida xabar qilinishi, shu haqda fikr yuritilishi mumkin. Bu – publitsistikaning axborot janriga to'g'ri keladi. Ayrim xatlarda esa korrespondensiya xususiyati bo'lib, ularda bir necha fakt, voqea hodisa haqida so'z boradi, fikr yuritilgan bo'ladi. Matbuotga yo'llaniladigan aksariyat xatlar maqola

tarzida bo'lib, ularda hayotdan olingan biror bir mavzu, tugallangan fikr o'z ifodasini topadi. Boshqa bir xatlarda esa ijtimoiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan masalalar ko'tarilib, ko'pchilikning muhokamasiga tashlanadi. Muharririyatga kelgan kundalik xatlar mazkur janrning eng oddiy ko'rinishi bo'lib, ularda shu kunning dolzarb masalalari aks etadi. Kishilar muharririyatlarga yo'llaydigan xatlarida o'zlarini qiziqtirgan u yoki bu fakt, hodisa haqida xabar beradilar yoki biron-bir masala yuzasidan fikr bildiradilar, hayotda uchraydigan ayrim kamchilik, nohaqlik ko'rinishlaridan shikoyat qiladilar va hokazo. Muharririyatlarga keladigan kundalik xatlarning mavzu doirasi juda keng bo'lib, ularda shu kungi hayotning muhim tomonlari o'z aksini topadi. Bunday xatlar odatda ikki xil – ijobiy yoki tanqidiy tusda bo'ladi. Ijobiy xatlarda hayotdagi fakt, voqea, hodisalar ma'qullanib, qo'llab-quvvatlansa, tanqidiy xatlarda hayotda uchraydigan kamchiliklar va boshqa illatlarga tanqidiy munosabat bildiriladi, fosh etiladi. Bunday xatlarning aksariyatini shikoyat xatlari tashkil etadi [3].

Muhokimalar. Xatning ijtimoiy jihatdan salmoqli, muhim ko'rinishi – "Ochiq xat", "Murojaatnoma"lardir. Ochiq xat hayotdagi biron-bir muhim ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy masala, muammo haqida biror shaxs, yoki bir guruh kishilarning fikri, qarashlari asosida yozilgan publitsistik materialdir. Bunday xatda shu kun, ayni zamon uchun juda muhim biror masala, muammo ko'tarib chiqiladi va ko'pchilikka yetkazish orqali jamoatchilik hukmiga havola qilinadi. Bunday xatlar o'kir publitsistik ruhga, jonli ta'sir kuchiga ega bo'lishi lozim. Ochiq xatda ijtimoiy ahamiyatlilik alohida o'rin tutadi, u shu xususiyati bilan oddiy xatdan farq qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ochiq xatning o'ziga xos ko'rinishi "Murojaatnoma" shaklida bo'ladi. Bunday xatlar rasmiy xarakterda ham bo'lishi mumkin. Masalan, davlat rahbarining ma'lum bir anjuman qatnashchilariga yoki mehnatda katta yutuqlarga erishgan viloyat, tuman yoki biror korxona jamoasiga yo'llagan maktubi, tabrigi, yoki biror anjuman qatnashchilarining davlat rahbariga yo'llagan maktublarini olish mumkin. Bunday tabrik va murojaatnomalarda ham muhim ijtimoiy masalalar o'z ifodasini topadi. Ayrim ochiq xatlarda u yoki bu mavzudagi ijtimoiy masalalar, muallifning ko'pchilikka aytmoqchi bo'lgan fikri ham ifodalanishi mumkin [4].

Xatning matbuotda va yozma adabiyotda keng o'rin oluvchi muhim ko'rinishlaridan biri adabiy-badiiy xatlar, yoki epistolyar publitsistikadir. Epistolyar so'zi lotincha epistola –

xat, yuborilgan ma'lumot degan ma'noni bildiradi. Bu janr adabiy-badiiy yoki publitsistik asarning xat, maktub tarzida ifoda etilishidir. Ya'ni, mashhur yozuvchilar, adiblar, munaqqidlar o'zlarining muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fikr-tuyg'ulari, mulohaza va fikrlarini xat shaklida yozib ommaga yetkazganlar. Jahon adabiyoti va ijtimoiy fikri tarixida bunday asarlar ko'plab yaratilgan.

Natijalar. Xat janrida yoziladigan matbuot asarlari o'z ichki xususiyatlari, tuzilishi, shakliy jixatlari bilan xilma-xildir. Muharririyatlarga yuboriladigan oddiy xatlarda kundalik hayotda uchraydigan faktlar, voqea va hodisalar haqidagi shaxsiy fikr va mulohazalar, maqsadlar aks etganligidan oddiyroq uslubda yoziladi. Muharririyatlarda bunday xatlardan foydalanishda mualliflarning fikr va maqsadlarini, yo'nalishini saqlab qolgan holda uslubiy jihatdan tahrir etilishi mumkin. Epistolyar yoki yozuvchi publitsistikasiga esa badiiy-publitsistik asarga qo'yiladigan yuksak ijodiy-ifodaviy talablar qo'yiladi. Bunday asarlar ham ijtimoiy-g'oyaviy jihatdan, ham badiiy-tasviriy jihatdan yuqori darajada bo'lishi lozim. Bunda xat muallifining dunyoqarashi, badiiy mahorati asosiy rol o'ynaydi. Xat janri ommaviy axborot vositalarining deyarli barcha ko'rinishlaridan keng o'rin olib keladi. Umuman olganda xat janri publitsistikaning keng ko'lamli va serqirra janrlaridan biri bo'lib, insonning ijtimoiy olamni idrok etishida katta xizmat qiladi. Mustaqil O'zbekistonning ko'p sonli ommaviy axborot vositalarida mazkur janr o'zining munosib ifodasini topib kelmoqda. Bundan ko'rindiki, xatlar va maktublar orasiga muayyan bir farq mavjud. Ya'ni yuqorida ta'kidlaganimizdek, xatlar informatsiya (ma'lumot) tashishga xizmat qiladi va bu orqali muloqotni ta'minlaydi. Maktublar esa, ma'lumot tashishga xizmat qilish va muloqotni taminlash bilan birgalikda badiiy-estetik ta'sir kuchiga ega bo'lib, badiiy adabiyotning yuksalishiga ham xizmat qiladi [5].

Xulosa. Demak, maktub bir ma'noda xatning qayta ishlangan, sayqallangan, badiylashgan shakli bo'lib, badiiy sayqalning yuksalishi natijasida mumtoz adabiyotda noma janri paydo bo'lgan. Dastlab paydo bo'laganda nomalar she'riy usulda keyinchalik nasriy usulda ham yaratilgan, fors adabiyotida noma janriga asos solib, uni rivojlantirganlar. O'zbek mumtoz adabiyotida noma janrining paydo bo'lishi Xorazmiy nomi bilan bog'liq.) Bizning tadqiqot obektimiz noma janri namunalari emas, balki yangi o'zbek adabiyoti davrida yaratilgan asarlardagi maktublar tadqiqi sanaladi. Bu masalaga to'xtalishimizga sabab maktub genezisi masalasidir [6].

ADABIYOTLAR

1. Sh.Axmedova. Maktublar va adabiy tanqid. Toshkent. 2005-yil.
2. Hurshid Davron kutubxonasi. L. A. Seneka. Lucius uchun axloqiy maktublar Toshkent. 2007-yil.
3. O'rinboyev A. Jomiydan maktublar. Toshkent, 1994-yil.
4. X.Xomidiy, Sh.Abdullaeva, S.Ibroximova. «O'qituvchi» Toshkent, 1987-yil.
5. Ibrohim G'ofurov. "MUNSHAOT" – XAT Jamiyat jurnali 1998-yil.
6. Marxabo Qo'chqorova, "Maktublar – qalb ko'zgusi", "Jahon adabiyoti" jurnali, 2009 yil, 11-son.

Gulsanam MASHRAPOVA,
FarDU tayanch doktranti
E-mail: mashrapovag@83mail.ru

AnDU dotsenti, f.f.bo'yicha falsafa doktori (PhD) Z. Eshanova taqrizi asosida

ROMANTIK DOSTONLAR SUJETI VA SAFAR MOTIVI

Аннотация

Motivlar muammosi folklorshunoslik ilmining doimiy diqqat markazidagi muhim masalalardan biridir. Jumladan, safar motivi ushbu sohaga oid tadqiqotlarda ko'p bora tilga olinganiga qaramay, uning sujetdagi o'rni, voqealar rivojidadagi muhim vazifasi haqida monografik planda ish ko'rilmagan. Ilmiy-nazariy adabiyotlarni qiyosiy-tipologik o'rganish ushbu motivning nafaqat etak janrida, balki xalq dostonlarida yetakchi o'ringa ega ekanligini ko'rsatdi. Xususan, romanik dostonlarda qahramonning shaxs sifatidagi takomili safar jarayonidagi faoliyati orqali ko'rsatiladi. Maqolada "Malika ayyor" dostonidagi safar motivi sujet o'zagini tashkil etishi misollar asosida dalillangan.

Kalit sozlar: motiv, doston, sujet, epik makon, epik zamon, mifologik qahramon, sehr-jodu

СЮЖЕТ РОМАНТИЧЕСКОГО ЭПОСА И МОТИВ ПУТЕШЕСТВИЯ

Аннотация

Проблема мотивов – одна из важнейших проблем, находящихся в постоянном центре внимания фольклорной науки. Хотя мотив путешествия широко используется в фольклоре, его место в сюжетеб важная роль в развитии событий в монографическом плане не рассматриваются. Сравнительно-типологическое изучение научной литературы показало, что этот мотив занимает ведущее место не только в жанре сказки, но и в народном эпосе. В частности, в романтических эпосах развитие главного героя как личности выражается через его деятельность во время путешествия. В статье на примерах доказывается, что мотив путешествия в былине «Малика айер» в основе сюжета.

Ключевые слова: мотив, поэма, сюжет, эпическое пространство, эпическое время, мифологический герой, магия

THE PLOT OF A ROMANTIC EPIC AND THE MOTIVE OF THE JOURNEY

Annotation

The issue of motives is one of the most important issues in the constant focus of folklore science. Although the motive of the trip is widely used in folklore, its place in the plot, its important role in the development of events is not considered in the monographic plan. A comparative-typological study of the scientific literature has shown that this motif has a leading place not only in the genre of fairy tales, but also in folk epics. In particular, in romantic epics, the development of the protagonist as a person is expressed through his activities during the journey. The article proves with examples that the motive of the journey in the epic "Malika ayyor" is the basis of the plot.

Key words: motif, epic, subject, epic space, epic time, mythological heroes, magic.

Kirish. O'zbek xalq og'zaki ijodining boy xazinasida alohida o'rni va salmog'i ega romanik dostonlar tabiatini tasodifiy voqelik, g'ayrioddiy uchrashuv va sevgi, sehrli ehtaklarga xos sarguzashtlar, mifik obrazlar va elementlar tashkil etadi. Folklor asarlar, xususan, epik janrlar haqida so'z ketganda syujet o'zagini tashkil qiluvchi motivlar va ularning funksiyalariga alohida e'tibor qaratiladi. Boshqa doston turlari bilan qiyoslash asnosida ma'lum bo'ladiki, romanik dostonlarda safar motivi syujet asosini tashkil etuvchi sifatida bunday doston tiplarida eng ko'p uchraydigan motivdir. B.N.Putilovning motiv-situatsiya, motiv-nutq, motiv-epizod(harakat) haqidagi tasnifiga tayanib T.Rahmonov safar davomidagi sarguzashtlar: qahramonning dev, ajdarho, yalmog'iz kampir kabi yovuz kuchlarga duch kelishi, ularni mardonavor yengib manzilga(mifologik makonga)yetishi, parilarga uylanishi kabi motivlarni syujet chizig'ida voqealar rivojini, kulminatsiya va yechimni belgilashda muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi va mazkur motivlarni motiv-epizodlardir[4], deydi. Ushbu fikrlarni davom ettiradigan bo'lsak, qahramon safari boshqa motivlarni yuzaga keltirishda asos vazifasini o'taydi, qahramonning sinalishi, g'ayritabiyy kuchga ega ekanligini namoyon bo'lishi, shartning bajarilishi, mifik obrazlar bilan jang, yorni olib qochish safar davomida ro'y beradi, safar yakunlanishi bilan voqealar ham yakuniga yetadi. Agar qahramon yana safarga otlanadigan

bo'lsa, u endi yangi sarguzashtlarni boshdan kechiradi. "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarida ushbu holat yangi bir dostonni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi, obrazlar tizimi f.f.d, prof. S. Mirzayeva maxsus o'rgangan va safar motivining ushbu doston tiplari sujetidagi muhim funksiyasini qayd etgan. "Romanik dostonlarning syujet sxemalari nihoyatda bir-biriga o'xshash bo'lib, odatda, qahramon g'oyibona oshiq bo'lgan go'zalni izlab safarga otlanadi, ajoyib-g'aroyib hodisalarni, mashaqqatli sarguzashtlarni boshdan kechiradi, g'ayritabiyy kuchlar bilan to'qnashadi, barcha qiyinchiliklarni yengib, o'z maqsadiga erishadi"[5]. Darhaqiqat, "Malika ayyor" dostoni voqelari ham yuqoridagi xususiyatlarni to'liq namoyon qiladi. Ushbu doston haqida o'zbek folklorshunosligida bir qancha tadqiqotlar mavjud bo'lib, safarning sujetdagi o'rni haqida asar poetikasidan kelib chiqib fikr bildirilgan. Jumladan, Jabbor Eshonqul: "Malika ayyor" Avazning makon bo'ylab safari haqidagi doston bo'lib, u o'z sarguzashtlari bilan makon chegarasini, makon tasavvurini buzib tashlaydi[1:65] – deya ta'kidlaydi. Ushbu dostonning janr xususiyatini monografik planda o'rgangan Muhammadnosir Saidov : "Malika ayyor" dostonida, garchi qahramonning uzoq yurtda yashovchi go'zalni olib kelishi uchun safarga jo'nashi asar sujetining asosida tursa ham, dostonidagi qahramonlik sevgi yo'nalishiga

bo'ysundirilgan emas. ...bu yerda asosiy maqsad oilani mustahkamlash masalasidir[7]" degan to'xtamga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Epik asar tahlili epik matnga tayangan holda amalga oshirilishi ushbu jarayonning bosh mezonini hisoblanadi. Motivlar tabiati va vazifalarini belgilashda ham tekstual va qiyosiy-tipologik metod natijalariga tayanish yaxshi samara beradi. Dostonda safar motivi ikki yo'nalishda kechganini guvohi bo'lamiz. Birinchisi - Go'ro'g'lining safari: a)Chambil – Shakarko'l (maqsad – ov qilish); b) Chambil – Torkiston (maqsad – uning istagi uchun yo'lga otlangan farzandiga yordam berish). Ikkinchisi – Avazning safari: Chambil – Torkiston (maqsad – otasi sevib qolgan malikani izlab topib, Chambilga keltirish).

Xalqimizda safar oyi bilan bog'liq irim-sirimlar mavjud. Ya'ni, ushbu oyda safarga chiqmaslik, to'y qilmaslik kabi. Garchi, muqaddas dinimiz ushbu qarashlarni ma'n e'tib, xurofotdan boshqa narsa emas ekanligini isbotlagan esa-da, hali-hanuz ushbu qarashlar o'z kuchini yo'qotmagan holda yashab kelmoqda. Doston boshlanishidayoq Shakarko'lga ovga borishni niyat qilgan Go'ro'g'li va uning sayisi (otboqari) Soqibulbulning safar oyi haqidagi suhbatini keltiriladi. Bu bejiz bo'lmay, tinglovchini kelgusida qahramon boshiga tushadigan ko'rgiliklar, sarguzashtlarga sababni ko'rsatish, asosiy voqealarga tayyorlash vazifasini o'tagan. Ushbu jarayon "Alpomish" dostonidagi Boysari va Hakimbekning zakot haqidagi suhbatlarini yodga soladi. Har ikkala dostonida ham kirish qismidagi suhbat asar tugunini yuzaga kelishiga, keyingi voqealarning rivojlanishiga turki beruvchi vazifasini o'tagan. Bir maromda kechayotgan personajlar hayoti (garchi Go'ro'g'lining butun umri alg'ov-dalg'ovli sarguzashtlarda kechgan bo'lsa-da) suhbatdan keyingi voqealardan keyin boshqa yo'nalishda shiddat bilan kechadi.

...Chambilda davronni surib yotar Go'ro'g'li sulton. Qirg yigit bilan, Hasan, Avazi bilan, qancha amaldorlari bilan suhbat qurib o'tirib: - Soqijon! G'irko'k otni abzallab, chog'lab olib kel, - deb chaqirdi, - G'irotni minsam, Shakarko'lga borsam, dovulni tuyib, ko'lga qushimni solsam, Shakarko'ldan so'na-suqsurni olsam, olib kelib qirg yigitga chulon bersam, - dedi. Bu so'zni Soqibulbul eshitib aytdi: - Go'ro'g'libek! Bu oyni nima oy deydi, safar oyi deydi. Safar oyida o'n sakkiz payg'ambar safar qildi. O'n sakkiz payg'ambar ham safar qilib, yo'ldan omon kelgan emas. Amir Hamza bul oyda safar qildi. Uhud tog'ida shahid bo'ldi. Ayub payg'ambar safar qildi, taniga qurt tushdi. Zikriyo payg'ambar safar qildi, boshiga ari keldi. Yahyo payg'ambar safar qildi, ul kishi yosh o'ldi. Shunday azizlar safar oyida safar qilib, omon kelmagan ekan: ular omon kelmaganda sening haddingmi bu safarda safar qilib omon kelmak?![2] – dedi.

Darhaqiqat, qo'yilgan ta'qiqqa qaramay, Shakarko'lga borgan Go'ro'g'li u yerda Malika ayyorni uchratadi va sevib qoladi. Malika o'zini Qosimshohning qizi ekanini, yurti zulmat o'lkasi, masofasi 60 yillik yo'l bo'lgan Torkiston ekanligini aytadi. Tushkunlikka tushgan Go'ro'g'li yurtiga qaytib, hech narsa bilan ishi bo'lmay, bag'rini yerga berib yotadi. Otasining ahvoli, yurtdagi urush-janjallar ko'paygani, dushmanlar boshqaruvni qo'lga olish uchun payt poylayotganini ko'rib, Avaz otasining oldiga, chillaxonaga kelib, bo'lgan voqeadan xabar topadi va otasining o'miga malikani olib kelish uchun safarga otlanadi. Dostonning asosiy voqealari mana shu yerdan boshlanadi. E'tibor berib qaralsa, birinchi safar (Go'ro'g'lining Shakarko'lga borishi) ikkinchi safar uchun sabab vazifasini o'tamoqda. Yo'lga otlangan har bir inson ikki muhim omilni hisobga oladi: borishi kerak bo'lgan manzil va masofa. Romanik dostonlardagi epik makon epik zamon bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo'ladi. Chunki har qanday makon zamonda voqe bo'ladi. Shuning uchun epik qahramon biror

manzilga safarga otlansa, uning boradigan makonigacha bo'lgan masofa aniq aytilmaydi. Mana shunda epik zamon ikkala makon o'rtasidagi masofa uchun o'lchovlik vazifasini o'taydi[3]. "Malika ayyor" dostonida Qosimshohning yurti Torkiston 120 yillik yo'l deb aytiladi. Lekin Go'ro'g'li Avazdan qaytib kelish muddatini aytib ketishni so'raganda u "16 oyda kelaman" deb aytadi. Umuman, uzoq yillik masofani qisqa muddatda bosib o'tish xalq dostonlarig xos xususiyat bo'lib, bu masalada qahramonga uchqur oti, mifologik obrazlar (devlar, parilar) va homiy kuchlar yordamga keladi. Ushbu dostonida ham Avaz va uning hamrohlarini otlari bilan birga devlar olma va to'rg'aylarga aylantirib, bir yillik yo'lni bir kunda bosib o'tganini guvohi bo'lamiz.

Avaz aytdi: - Ey tog'a! Sizning yeringizdan qancha yerga keldik?

Dev aytdi: - Bizlar kecha-kunduz uchib kelayotirmiz. Bizning yurishimizga o'n to'rt kunlik yo'lga keldik, sizning bu otlaringizning yurishiga o'n to'rt yillik yo'lga keldik[2]. "Ravshan" dostonida esa farzandini qutqarishga ketayotgan Hasanxon 6 oylik yo'lni 20 kunda bosib o'tadi. Insoniyatni o'z borar manzilini yaqin qilishga bo'lgan ehtiyoji mashina, poyezd, samolyotlarni kashf etilishiga turki bo'lganini eslasak, xalq dostonlaridagi bunday xususiyatlarni tabiiy qabul qilamiz.

Tahlil va natijalar. Qahramon borishi kerak bo'lgan epik makon doston syujetida muhim o'rin tutib, voqealarga yana-da sirlik (Gulqizning sehrli bog'i, devlar manzili), mo'jizakorlik (parilarning o'zi bian birga ko'chib yuruvchi qal'a-bog'lar) bag'ishlaydi, qahramonni sinovdan o'tkazish yoki kuchini namoyon qilish, nelarga qodir ekanini ko'rsatish maydoni (Badbax, Qizilqum cho'llari, Ko'klamtog', Qalayi qo'rg'on va h) hisoblanadi. Shakarko'lda Go'ro'g'li ko'rib, oshiq bo'lgan pari o'zini Torkiston (Shabiston-go'riston) – yer osti o'lkasidan ekanligini aytadi. Bundan qahramon safar qiluvchi makon o'ta darajada qiyin, xavfli ekanligini sezish mumkin. Chunki, birinchidan, yor mifologik obraz, ikkinchidan, u ko'k kaptar qiyofasiga aylanadi. Xalq ertak va dostonlarida parining ko'k kaptar qiyofasi orqali berilishi ikki narsani: 1) g'ayritabiiy ilohiylikka egalikni; 2) xavf-xatar, sehr, tilsimga boylikni ta'kidlashga xizmat qiladi. Mana shu ikki jihatga shartlangan holda, uning yashash makoni ham mifologik xarakter kasb etadi[6]. Ushbu o'lka shunchalik sirli, shunchalik olisda-ki, hatto devlar ham bunday yurtdan xabari yo'q:

Yaproqdev Avazga qarab aytdi: - Jiyanim, bizlar Yamandan Yasarni, Xitoy-Xo'tonni, barcha jahonni, Shahri Bejonni qolmay uchamiz, haligachayin bunday parini, bunday shaharni hech yerdan eshitganimiz yo'q, yangitdan sizdan eshitib turibmiz[1]. Undan keyingi manzildagi Qizildev ham malika va uning mamlakati haqida hech narsa bilmasligini aytadi. Olamning vertikal tuzilishi haqidagi mifik qarashlarga ko'ra yer osti - zulmat o'lkasi mavjud, uning podshohi, malika-yu fuqarolari, ornatilgan tartib-qoidalari mavjud. Lekin bu mamlakat haqida odamzod tugul, yer-u samoda uchib-keziy yuruvchi devlar ham eshitmagan. Faqat "70 ming ko'kqashga devdan jilovdori bo'lgan" Baymoqdevgina ularga yo'l ko'rsata oladi. Bunday qo'rqinchli va sirli makonga borib, malikani olib kelish hammaning ham qo'lidan kelmaydi. Bunday mushkulotni hal qilish "olti oyda er atangan, yigirmada she'r atangan, tog'larni otib yuborgan" Go'ro'g'lining tani. Buni o'zi ham sezadi, anglaydi. O'g'lining omon kelmasligidan xavotirlanib, Shoqalandar qiyofasida ortidan yo'lga tushadi va uning yordami bilangina Avaz omon qoladi va otasining ko'rsatmalariga amal qilgan holda Malika ayyorni olib qochib, devlar qo'lidan qutulib ketadi. Safar chog'idagi har bir manzilda Go'ro'g'li (Shoqalandar) ning har qanday yovuz kuchlarga qarshi tura oladigan, g'ayrioddiy tabiati namoyon

bo'lib boradi. Uning qahrli nazari uch yuz kishini bir vaqtda tosh qotira oladi(Qosimshohning huzurida), so'tasini qo'lga olib na'ra tortsa, osmondan yashin tushganday bo'ladi(malikaning huzurida), u insoniyatning qo'lidan kelmaydigan sehr-jodular egasi (Qizilqumda horib qolgan Avaz va ikki merganni olmaga aylantirib, telpagining tarkiga solib yo'l bosadi) devlar uning nomini eshitishi bilan "aqlari shoshib, takbiridan adashib" qolishadi, "iloyo bu yerlarga qadami yetmasin" deb duo qilishadi. Shunga qaramay, u avvalo, eng oliy qadriyat – farzandini hamisha o'ylaydigan, qo'llaydigan va himoya qiladigan mehribon ota siymosini gavdalanitira olishi bilan katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Avaz obrazi ham Go'ro'g'liga munosib farzand ekanini safar asnosida ko'rsatib boradi. Jumladan, Arbotin pahlavoni Maqotil bilan bo'lgan jangda bir urishda dushmanning kark terisidan qilingan to'qqiz qavat qalqonidan

o'tkazib, ko'kragigacha kesgani, ikkinchi urishda Maqotilning o'zidan o'tib, minib turgan filini ham ikkiga bo'lib yuborgani uning beqiyos kuchini ko'rsatsa, devlardan qo'rqmay, o'zini baland olib so'zlashi otasiga xos jasurlik, mag'rurlik xislatlarini namoyon qiladi.

Xulosa va takliflar. O'rganishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, safar motivi "Malika ayyor" dostonining syujetida muhim o'rin tutib, tugunni yuzaga keltiruvchi, voqelarni rivojlantiruvchi, yechimni ta'minlovchi tayanch sistema vazifasini o'tagan. Qahramonlarning obraz sifatida o'zini namoyon qilishi, dinamik o'sishi ham safar asnosida ro'y beradi. Aytish kerakki, safar motivining ushbu dostonidagi badiiy – estetik funksiyasi agar, safar jarayoni bo'lmasa syujet shakllanmasligi va keyingi voqealar yuzaga kelmasligi da yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa ya'ni dostonning epik tuzilishiga jiddiy putur yetkazadi.

ADABIYOTLAR

1. Jabbor Eshonqul "Folklor: obraz va talqin" – Qarshi.: "Nasaf", 1999.
2. "Malika ayyor"dostoni.T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,1988.
3. Mirzayeva S. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. T.: "Fan" nashriyoti, 2004-y.
4. T.L.Rahmonov.Qadimgi miflar o'zbek folklori epik motivlarining o'zagi sifatida.Fil.fan.nomzodi.diss.1997-y.
5. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. T.: "Musiq" nashriyoti, 2010.
6. O'zbek folklorining epik janrlari. "Fan", 1981.
7. XX asr o'zbek folklorshunosligi(antologiya) T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.
8. <https://www.dissercat.com/>
9. <https://www.ruthenia.ru/folklore/indexes.htm>
10. <https://lit.ukrtvory.ru/>

Гулбахор НАБИЕВА,

АДУ ўқитувчиси

E-mail: Nabiyeva-1978@gmail.com

АДУ ф.ф.н. доценти, Ph.D. Маҳмудова Н.Р. тақризи асосида

“ШУМ БОЛА” АСАРИ ТАРЖИМАЛАРИДА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК МУАММОЛАР ТАДҚИҚИ

Аннотация

Ушбу мақолада сўнгги йилларда миллат маданиятини англатувчи асарлар матнларга оид илмий тадқиқотлар кўлами таржимашунослик, тилшунослик, маданиятшунослик, социология соҳаларида янада ортиб бормоқда. Хусусан, таржимашуносликда миллат маданияти акс этган бадий адабиётларни таржима қилишнинг миллий-маданий хусусиятлари ва уларни таржима қилиш стратегиялари, ўгирилаётган матнда таржима эквивалентлиги ва адекватлиги параметрлари, таржима ва воситачилик орқали тиллараро алоқадорлик ҳодисалари илмий тадқиқот ишларининг объекти сифатида ўрганилмоқдалиги ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: миллат, маданият, таржимашунослик, маданиятшунослик, социология, таржима эквивалентлиги, стратегиялар.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИНГКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В ПЕРЕВОДАХ "ШУМ БОЛА"

Аннотация

В данной статье в последние годы расширяется сфера научных исследований текстов произведений, репрезентирующих культуру нации, в области переводоведения, языкознания, культурологии, социологии. В частности, в переводоведении национально-культурные особенности перевода художественной литературы, отражающие культуру нации и стратегии их перевода, параметры переводческой эквивалентности и адекватности в переводимом тексте, явления межъязыковой коммуникации посредством перевода и опосредования, изучаются как объекты исследования.

Ключевые слова: нация, культура, переводоведение, культурология, социология, переводческая эквивалентность, стратегии.

RESEARCH OF LINGUCULTUROLOGICAL PROBLEMS IN THE TRANSLATIONS OF "SHUM BOLA"

Annotation

In this article, in recent years, the scope of scientific research on the texts of works representing the culture of the nation in the field of translation studies, linguistics, cultural studies, sociology is growing. In particular, in translation studies, the national-cultural features of the translation of fiction reflecting the culture of the nation and strategies for their translation, the parameters of translation equivalence and adequacy in the translated text, the phenomena of interlingual communication through translation and mediation are studied as objects of research.

Key words: nation, culture, translation studies, culturology, sociology, translation equivalence, strategies.

Кириш. Ҳозирги замон тилшунослигида халқларнинг миллий маданияти, тарихи, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналари ва миллий қадриятларини ўзида мужассам этган асарларни хорижий тилларга таржима қилишга ва шу таржималар орқали халқаро адабий алоқаларни ўрнатишга катта эътибор қаратилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Сўнгги йилларда миллат маданиятини англатувчи асарлар матнларга оид илмий тадқиқотлар кўлами таржимашунослик, тилшунослик, маданиятшунослик, социология соҳаларида янада ортиб бормоқда. Хусусан, таржимашуносликда миллат маданияти акс этган бадий адабиётларни таржима қилишнинг миллий-маданий хусусиятлари ва уларни таржима қилиш стратегиялари, ўгирилаётган матнда таржима эквивалентлиги ва адекватлиги параметрлари, таржима ва воситачилик орқали тиллараро алоқадорлик ҳодисалари илмий тадқиқот ишларининг объекти сифатида ўрганилмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида кўрсатилишича, тил ва маданият ҳақида сўз юритиш маданият тушунчасининг таърифларига эътибор беришга ундайди. “Маданият – жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражаси ҳисобланади. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий

бойликларда ифодаланади” – деб таъриф келтирилади.[3] Тилшунос олим Э.Гулметовнинг таъкидлашича: “жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндиси маданиятда гавдаланади, – деб таъриф келтиради олим.[4]. Дарҳақиқат, маданиятни шакллантиришда, жамиятдаги билим, қадрият ва мезонлар асосий ўрин эгаллайди.

Яна бир тилшунос олим Ю.Малюга лингвокультурологик тадқиқ учун қуйидаги фикрларни келтиради. Лингвокультурология учун айнан миллий менталитетнинг ўзига хослигини акс эттирувчи миллий-маданий концептлар таҳлили катта аҳамиятга эга. Лингвокультурологиянинг вазифаси миллат миллий-маданий менталлигини акс эттирувчи тил бирликларининг маданий мазмунини ёритиш, тил орқали эса маданий стереотипларни аниқлаш ва улар орқали ушбу маданиятнинг қадриятлар тизими, умуман, идрок интизомини очишдир. Маданият деганда, “миллат ҳаётидаги устувор қадриятлар билан шартланган мавжудлик қоидаларига эга ижтимоий организм тушунилади”[5] – деб таъкидлайди олим.

Н.Алефиренко айтганидек, “лингвокультурология объектининг тадқиқи қатъий илмийлик билан бирга, эркин фантазия эҳтиёжига эга: бунда нарративлик, бадий фикрлаш ҳамда чуқур методологик таҳлил узвийлигини назарда тутувчи комбинациялашган ёндашув зарур”[1] – деб эътироф этади тилшунос олим.

Тадқиқот методологияси. Ҳозирги тилшунос олимларининг ҳам айнан лингвокультурологияни таржималар орқали олиб бораётган тадқиқи бир миллат дурдона асарларининг бошқа тилга ўгириш ва ушбу миллат маданияти, урф-одати ва тилдаги қайси воситаларнинг қўлланиси натижасида юзага келиши, хорижий тилга қандай таржима қилиниши, асарларни чет тилига ўгиришнинг энг оптимал ифодалаш йўлларини аниқлаш ечимини кутаётган муаммолардан ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Яқин ўтмишгача ўзбек адабиётининг сара намуналари ўзбек тилидан хорижий тилларга, жаҳон адабиёти дурдоналари эса ўзбек тилига билвосита таржима қилинган. Ҳозирги кунда эса мазкур соҳада бевосита таржима амалиётларини янада юқори босқичга олиб чиқиш эҳтиёжи туғилмоқда. Таржимашуносликда адекват таржимага эришиш нафақат таржима амалиётида улкан тажрибага эга бўлиш, балки таржиманинг назариясини ҳам пухта ўзлаштиришни тақозо этади. Халқлар маданияти, турмуш тарзи, анъаналарини акс эттирувчи миллатнинг бадиий адабиётларини таржима қилишнинг лингвостилистик ва лингвокультурологик хусусиятлари, миллий-маданий лексик бирликларнинг эквивалентлиги ва уларни турли трансформациялардан фойдаланиб таржима қилиш устида етарлича тадқиқот олиб борилмаган. Шундан келиб чиқиб, биз ҳам Ғофур Ғуломнинг “Шум бола” асарини немис тилига таржима қилинган “Der Schelm” номли асари таржималарига эътиборни қаратишни ўзимизга жоиз деб топдик.

Ўзбек тилида: Қаймоқ бозорининг бурилишида, Маҳкамани бошида Илҳом самоварчининг каттақон чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинди [7]

Немис тилидаги таржимаси: In Ilhoms grossem Teehaus das genau auf der Kreuzung zwischen den Ständen mit Milchproduktion und der Gemeindeverwaltung stand spielte Grammophon.[8]

Юқорида ажратиб кўрсатилган Маҳкама сўзи немис тилига Gemeindeverwaltung сўзига таржима қилинган. Келтирилган таржима ҳақиқатдан ҳам маҳкама сўзига тўғри келиб, таржимон сўзни тўғри танлай олган, бироқ самоварчи сўзини таржимаси немис тили таржимасида берилмай кетган. Чойхона сўзи эса сўзма-сўз таржима қилиниб Teehaus га ўгирилган, бироқ немис тилида чойхона сўзини биз немис тили луғатларидан топа олмадик, бизнингча таржимон ўқувчига тушунарли бўлиши учун шундайлигича ўгириб кифояланган. Milchproduktion-сўзи эса сут маҳсулотлари таржимасига тўғри келган, бироқ қаймоқ сўзининг немис тилида ҳам аслини ифодаловчи маъноси ҳам мавжуд бўлиб, Sahne билан ўгирилади.

Ўзбек тилида: Турли туман пластинкалар орқали Тўйчи хофиз Ҳамрақул қори Хожиди Абдулазиз ва Фарғона яллагчи хотинлари кетма -кет макомлар яллаглар ашулларайтади [7]

Немис тилидаги таржимаси: Da sangen ununterbrochen Tuychi-Hafis, Hamraqul- Qori , Hodschi Abdulasis ,die bekannten Sänger der klassischen Musik und die Volksängerinnen aus Ferghana verschiedene Volkslieder.[8]

Тўйчи хофиз-ўзбек тилида хофиз сўзи тўй-маракаларда куйлайдиган кўшиқчига нисбатан қўлланади, немис тилидаги таржимасида Tuychi-Hofis ни шундайлигича қолдирган, чунки бу ўзбек халқига кўшиқчига бериладиган макомдир, бизнингча бу тўғри бўлган.

Hamraqul- Qori-келтирилган таржимада Hamraqul-Qori шундайлигича қолдирилган, бизнингча бундай қолиши ҳам тўғри, чунки Qori макоми зиёли, ўқимишли

эркак кишига бериладиган унвондир. Бу ҳам бизнингча лингвокультурология таржимасида асосий омиллардан бири эканлигини таъкидлайди.

Ўзбек тилида: Узун раста Жухуд раста атторлик ва бошқа расталарнинг бойваччалари савдодан бўш вақтларида бу чойхонага йиғилиб меҳмонхоналаридек ўртада катта баркашлардан қанд-курс, pista-бадом, мураббо ва нишолада, оби -нон, ширмой-нонлар билан шамалоқ безатилган дастурхон атрофида чакчақлашиб ўтиришарди. Баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган устига похолдан тур тўкилган қоньяклар ҳамма ҳам кўринар эди.[7]

Немис тилидаги таржимаси: Die reichen Ladenbesitzer der langen Marktreihen, die Inhaber der jüdischen Geschäfte, der Galanterieläden und anderer Betriebe versammelten sich dort in ihrer Freizeit um einen Dastarkhan. Der war wie in den Gastehäusern gedeckt; Die grossen Tablettts waren üppgt mit verschiedenen Süßigkeiten beladen; Mandeln, Pistazien, Marmeladen, Nischollo und unterschiedlichen Sortten von Fladenbroten, und manchmal konnte man dazwischen im Strohnnetz verhüllte Weinbrandflaschen mit einem Schwalbenzeichen darauf sehen[8]

Жухуд раста атторлик- jüdischen Geschäfte, der Galanterieläden берилган жумлалар тўғри ўгирилган, таржимон сўзларни тўғри қўллай олган.

Қанд-курс, pista-бадом, мураббо ва нишолада, оби -нон, ширмой-нонлар берилган жуфт сўзларни немис тилидаги муқобилларига эътиборни қаратсак, Mandeln, Pistazien, Marmeladen, Nischollo und unterschiedlichen Sortten von Fladenbrotenларга таржима қилинган, агар эътибор берсак жуфт сўзлар ўрнига шундайлигича ўгириб кифояланган. Бундан кўриниб турибди-ки, бизнинг она тилимизнинг сўз бойлиги анча-мунча халқларникидан кучлидир.

Ўзбек тилида: Бу чойхонага бозор -учарга санғиб тушиб қолгани деҳқон камбағал қосиб ва бошқа оддий фуқоролар қиролмас эди [7]

Немис тилидаги таржимаси: Dieses Teehaus wagte keiner der von weit angereisten Bauern vom Basar, kein armer Handwerker, Kasache, Kirgise oder gewöhnlicher Bürger zu betreten.[8]

Таржимон қосиб сўзини Handwerker деб таржима қилган, бироқ Handwerker-хунарманд деган маънони англатади, хунарманд маъносида қўплаб хунарларни келтириш мумкин. Бизнингча, қосиб сўзини ўзини ишлатиб, изоҳ қолдириб кетгани маъқул эди.

Ўзбек тилида: Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган котма эпчил йигит эди . Устида олди очик ятак оёғида кала кавуш зангори шох кийик боғланган елкасига холпаранг рўмол ташлаган хушфеъл йигит эди[7]

Немис тилидаги таржимаси: Der Kellner, ein schwächtiger Mann nammens Asra, war sehr geschickt und freundlich. Sein Spitzname war der Kahlköpfige. Er trug ein vorne offenes Mannerhemd Jaktak mit einem Gürtel aus grünem Seidenstoff, an den Füßen Gummigaloschen, und über seiner Schulter lag ein Mulltuch[8]

Самоварчи Асра кал Der Kellner- ein schwächtiger Mann nammens Asra, очик ятак оёғида кала кавуш зангори шох кийик боғланган елкасига холпаранг рўмол- Er trug ein vorne offenes Mannerhemd Jaktak mit einem Gürtel aus grünem Seidenstoff, an den Füßen Gummigaloschen, und über seiner Schulter lag ein Mulltuch ўзбек тилидан немис тилга шундай таржима қилинган. Таржима мувофақиятли чиққан.

Ўзбек тилида: Лаббай, мулла ака, чойми қилимми?[7]

Немис тилидаги таржимаси: Was wünschen Sie , Mullah aka? Tee oder Wasserpfeife [8]

Юқорида ажратиб кўрсатилган мулла ака, чойми чилимми- Tee oder Wasserpfeife таржимага тўғри ўғирилган.

Ўзбек тилида: Бир қўлида кичкина чойнак иккита кичкина хитой пиёла ё бўлмаса ярқираб турган каттакон мисчилимнинг сархонасига тамаки босиб устига чўғ қўйиб бир-икки ғулдирашиб тортиб, пишитиб кашанданинг хизматига югурар эди[7]

Немис тилидаги таржимаси: Im Handumdrehen er wieder zurück mit einer kleinen im Tekanne in der einen Hand und zwei chinesischen Schälchen in der andern oder er füllte die Spitze der glänzenden kupfernen Waasserpfeife mit Tabak, rauchte sie gerauschvoll an und reichte dem wartenden Gast mit einer perfekten Verbeugung[8]

Мисчилимнинг сархонасига тамаки, кашанда таржималари немис тилида glänzenden kupfernen Waasserpfeife mit Tabak, rauchte деб ўғирилган, таржима мувофақиятли чиққан.

Ўзбек тилида: Бу чойхонанинг мени махлиё қилган нарсаларнинг бири кираверишнинг шипига илиб қўйилган катта симларига зархал берилган хар-хил туморлар, байроқчалар билан безатилган. Қафас ва бу қафасдаги жонли тўти эди, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди.[7]

Немис тилидаги таржимаси: Eines der interessantesten Dinge in diesem Teehaus, das mich wirklich bezauberte, war ein großer vergoldeter, oben über dem Eingang hängender Vogelbauer, der mit verschiedenen Amuletten gegen den bösen Blick und mit bunten Fähnchen reichlich geschmückt war.[8]

Шипига- bezauberte, симларига зархал берилган хар-хил туморлар, байроқчалар- Vogelbauer, der mit verschiedenen Amuletten gegen den bösen Blick und mit bunten Fähnchen га ўғирилган, бизнингча таржимон сўзларни тўғри танлай олган.

Ўзбек тилида: Айниқса бу тўти курмағур шундай бийрон эдики, эндигина уч яшарли қизларнинг овозига ўхшатиб; Асра Асра меҳмонга қара бир чой, бир чилим. Келинг мулла акалар бойваччалар дегани хали қулоғимдан кетмайди. Биз яланг- оёк бўз куйлак -иштонли кир-чир болалар тўтига яқинлашиб;-тўти , тўти ...-деб кичкирар эдик.[7]

Немис тилидаги таржимаси: Aber das Bemerkenswerteste dabei war, dass der Vogel auch sprechen konnte. Das klang wie die Stimme eines kleinen Mädchens, das gerade das Reden gelernt hatte: «Asra, Asra! Bediene den Gast, einmal Tee, einmal Wasserpfeife! Bitte schön, Mullah Aka, bitte schön, kommen Sie herein, Bay- watscha» Wir waren eine dreckige, barfußige Meute in Hemden und Hosen aus Baumwollstoff, schlichen uns an den Vogel heran und schrien gemeinsam: «Papagei, he, Papagei...»[8]

Ажратиб кўрсатилган шундай бийрон эдики- dass der Vogel auch sprechen konnte, чилим- Wasserpfeife(буғли сув), бойваччалар- Bay- watscha. яланг- оёк бўз куйлак -иштонли кир-чир болалар- dreckige, barfußige Meute in Hemden und Hosen aus Baumwollstoff таржимон ўзбек тилидан немис тилига муқобилларни тўғри танлай олган.

Ўзбек тилида: Жуфт каптарга ҳукуматдан теккан эди. Мочалов борми, Наби ўғри деган миршаб, борми-хаммасини бир қазон қилиб мартабасининг пасти - баландлиги қарамай сўкаверар эди.[7]

Немис тилидаги таржимаси: Der Taubennarr dagegen verlor seinen Verstand wegen der Unfähigkeit und Willkür der Politiker. In seiner Fantasie versammelte er sowohl den weißen König Nikolay als auch den zaristischen General von Kaufmann, Motschalow und den Polizeiwächter, dessen Spitzname Nabi der Dieb war um sich herum und

schmähte und beschimpfte sie unflätig ohne dabei ihre Dienststellungen zu berücksichtigen.[8]

Жуфт каптарга ҳукуматдан- Der Taubennarr, мартабасининг пасти –баландлиги- unflätig ohne dabei ihre Dienststellungen zu berücksichtigen таржимон тўғри ўғирган.

Ўзбек тилида: Холпарнинг таги қўқонлик эди. Қўқонда бахмал тўқир экан кейин дўкон дастгоҳига ўт тушиб кетиб жинни бўлиб қолибди .[7]

Немис тилидаги таржимаси: Hol-Parang stammte aus Kokand und stellte dort einst Samtstoffe her. Er schnappte , über nach dem Werkstatt zusammen mit dem Webstuhl abgebrannt war. [8]

Тартиб керак, интизом керак-«Ordnung muss sein! Keiner wagte es . sich ihm zu widersetzen, тарозуга- wie eine Waage, баркашдай бир ёкка оғиб- kippt um wie ein Tablett, ғарқ бўлиб кетмоқ- ertrinken келтирилган мисоллар таржимаси тўғри қилинган деб ўйлаймиз.

Ўзбек тилида: Зирапчани нина билан олгандай, жиннинг гапи жиннига маъқул тушиб одамларни уришдан тўхтатди. [7]

Немис тилидаги таржимаси: Wie man einen Splitter mit der Nadel leicht herausnimmt, gefiel ihm anscheinend die verrückte Idee des anderen Narren. Auf jeden Fall hörte er auf, die Passanten mit dem Spatengriff zu bedrohen.[8]

Зирапчани нина билан олгандай- Splitter mit der Nadel leicht herausnimmt фразема тўғри ўғирилган.

Ўзбек тилида: У эскидан чилангар эди. Кетмоннинг зўғотаси, эски тиш оташкурак, туника қайчи, шунга ўхшаган эски-туски, темир-терсақларни бир симдан ўтказиб бошига кийиб юрар эди. Ўз қўли билан овқат емас эди. Унинг бозордаги майда косиблардан ихлосмандлари кўп эди: бешикчилар тароқчилар, дукчилар.[7]

Темир -терсак асбоблар заводдан чиқа бошлаганидан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолганди. Хуллас Тошкентда жинни кўп эди . Баъзи кунлар бир жиннига тош отиб, иккинчи жинни ўйинга солиб, учинчи жиннидан калтак еб, кеч кириб қолганини ҳам сезмас эди.

Немис тилидаги таржимаси: Er war Schlosser von Beruf und trug seine auf einem Draht aufgefadelten Kohlenzangen, Blehscheren und andere Schrotteisen auf dem Kopf. Er hatte ei nen so guten Ruf gehabt, dass man sagte, diejenigen seien fortan vom Glück begleitet, in deren Werkstatt, Laden oder haus er jemals gewesen war. Man munkelte auch, dass Mayramkhan nie mit den eigenen Händen aß, denn es fand sich immer jemand, der bereit war, den hochgeehrten Gast zu füttern! Die zahlreichen Wie genmacher, Meister für die Kammherstellung und Spindeldrechs der betrachteten es als eine besondere Ehre. Kurz gesagt, er war bei allen beliebt, und deswegen nannte man ihn auch Mayramkhan. So lief er scherzend und mit strahlendem Lächeln durch die Stra ßen und den Basar[8].

Sein Gewerbe fand ein jähes Ende, als Metallwaren aller Art von den Fabriken produziert wurden. Nach und nach benötigte man seine Dienste nicht mehr und er wurde vor lauter Kummer und Armut wahnsinnig.

Mit einem Wort, in Taschkent gab es mehr als genug solche» Narren

Кетмоннинг зўғотаси- aufgefadelten Kohlenzangen, эски тиш оташкурак- Blehscheren, туника қайчи- Blehscheren, эски-туски-, темир-терсақлар- Schrotteisen, бешикчилар- Spindeldrechs, тароқчилар- Kammherstellung, юқорида берилган ўзбек тилидаги сўз бирикмаларнинг муқобиллари тўғри берилган бўлса-да, айрим сўз бирикмаларнинг муқобиллари таржимада акс этмаганлигини гувоҳи бўлдик. Улар майда косиблардан ихлосмандлари, дукчилар эди.

Хулоса ва таклифлар. Ўзбек халқ асарлари миллатнинг маданияти акс этган воқеа ва ҳодисалар, миллий қадриятлар, расм-русумлар, анъаналар, урф-одатлар ҳисобланган маданий белгилар асосида ўз таъсирини берувчи тил бирликлари ва стилистик воситалар таржимонлар томонидан етарлича эътиборга

олинмаган ва шумбола асаридаги айрим миллий ва маданий сўзлар ёки сўз бирикмалари муқобилларини таржимонга қийинчиликлар келтирган, бундай бўлиши табиий, чунки ҳар бир миллатнинг ўзининг асл лексиконидан келиб чиқиб таржима қилаинади. Натижада таржималарида баъзи ғализликлар пайдо бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта, 2014. – С. 38.
2. Худойберганаева Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли лугати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – Б. 33.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. XII жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000-2006.
4. Гулметов Э., Қобилжонаева Т., Эрназаров Ш., Маврулов А. Маданиятшунослик. – Тошкент, 2000. – Б. 6
5. Малюга Ю.Я. Культурология. – М.: ИНФРА-М., 2004. – С. 11..
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. – 4-е изд., стер. – М.: Академия, 2010. – С. 11.
7. Ғофур Ғулом Шум бола. – Ёшлар нашриёт уйи. 1936. – С. 193
8. G'ofur G'ulom Der schelm. – Yoshlar nashriyot uyi. 1936. – В. 193

Bekzod NAZAROV,

Toshkent Kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali katta o'qituvchisi,

Zulxumor Xolmanova,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, f.f.d

E-mail: beknazarov55555@gmail.com

O'zMU dotsenti I.Usarov taqrizi asosida

THE TERMS OF THE BIOLOGY WITH THE OWN LAYER AND ASSIMILATION LAYER IN UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article shows that the assimilation layer(the borrowings) and the own layer in the lexicon of the Uzbek literary language those expressed by terms related to the subject of Biology. The own layer of the Uzbek language is considered as a general Turkic languages and has been serving as an essential layer of the Uzbek vocabulary, in spite of slight changes in phonetics and pronunciation. The union of the assimilation layer with the Persian- Tajic, Arabic,Chinese, Russian languages and European languages those are assimilated by Russian joined with the Uzbek language. As a result of this association, the assimilation words were founded and it has been serving as a main source of startification and external enrichment. Generally, the following article analyzes the above-mentioned concepts (the terms of Biology).

Key words: Own layer, assimilation layer, Turkish words, vocabulary, vocabulary structure, biological terms, etymology, lexeme, Arabic words, Persian-Tajik words, Russian and other foreign words, internal resource, external resource.

ТЕРМИНЫ БИОЛОГИИ С ИСКОНОТЮРСКИМ СЛОЕМ И ЗАИМСТВОВАННЫМ СЛОЕМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация:

В статье исконоотюрских и заимствованных слов узбекской литературной лексики, анализируются на примери терминов предмета биогии. Исконоотюрские слова, считаются общетюрскими. Они служат основным "слоем" литературного языка, с давних и до наших дней. Заимствованные слова, вошедшие в узбекский язык с персидско- таджикского, арабского, русского, китайского и европейских языков и их термины, составляют слой заимствованной лексики узбекского языка, и служат источником обогащения извне. В данной статье, все выводы и анализы указываются вышеизложенными словами, которые принадлежат биологическим терминам.

Ключевые слова: исконоотюрских, заимствованные слова, лексика, словарная структура, биологические термины, этимология, лексема, арабские слова, персидско-таджикские слова, русские и другие иностранные слова, ресурс, внешний ресурс.

O'ZBEK TILIDAGI O'Z QATLAM VA O'ZLASHGAN QATLAMLI BIOLOGIYA TERMINLARI

Annotatsiya

Maqolada o'zbek adabiy tili leksikasidagi , o'z qatlam, o'zlashma qatlamli so'zlar biologiya faniga oid terminlar misolida tahlil etiladi. O'z qatlam so'zlari umumturiy so'z hisoblanib, qadimgi davrlardan to hozirgi davrgacha, fonetik, va talaffuz xususiyatlarini bir oz o'zgartirgan bo'lsada, adabiy tilning asosiga muxim bir qatlam sifatida xizmat qiladi. O'zlashma qatlam so'zlari o'zbek tiliga fors-tojik tili, arab tili, xitoy tili, rus tili va rus tili orqali unga o'zlashgan evropa xalqlari tili, terminlari o'zbek tiliga(leksikasiga) qo'shilib, lug'atlarimizdagi o'zlashgan qatlam so'zlarini tashkil etib, tashqi boyish manbasi bo'lib xizmat qiladi. Maqolada yuqorida keltirilgan so'zlar (biologiya terminlar) bo'yicha fikr va tahlil yuritiladi.

Kirish so'zlar: O'z qatlam, o'zlashma qatlam, turkiy so'zlar , leksika, lug'at sostavi, biologiya terminlari, etimologik, leksema, arabcha so'zlar, fors-tojik so'zlari, rus va boshqa chet el so'zlari, ichki resurs, tashqi resurs.

Kirish. Dunyodagi barcha xalqlarning o'z tillarida davrlar o'tishi munosabati bilan, shuningdek, rivojlanish, taraqqiyot natijasida lug'at sostavida jiddiy o'zgarishlarni qabul qilib, kelgan va bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqda. Shu jumladan turoni zaminda yashagan (o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, tatarlar, boshqirdlar va boshqalar) turkiy zabon va umumturiy xalqlar ham qadimgi davrlardan bir-birlari bilan o'zaro yaqin qo'shnichilik, urug'chilik, shuningdek, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, savdo-sotiq va boshqa munosabatlarni yo'lga qo'yib kelishgan. Bunday munosabatlarning natijasi ko'proq o'z davrining tiliga (leksikasiga) va uning muntazam ravishda o'zgarib borishiga juda katta ta'sir o'tkazgan. Bu davrlar oralig'ida tilning lug'at sostavi o'zlashma qatlam so'zlari evaziga til o'zlashtirish qonuniyatlariga uchrab, singishib boravergan.

Buning natijasida davr lingvistikasida o'z qatlam va o'zlashma qatlam so'zlari ajrala boshlagan. Yuqoridagi fikrga tayanib tilshunoslik sohasida ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqodchilarga katta vazifalar qo'yadi. Chunki hozirgi o'zbek adabiy tilining(leksikasining) tarixiy-etimologik kelib chiqishi va o'zgarib borishini inobatga olmasdan tilshunoslikka oid ilmiy izlanishlarni olib borish mumkin emas.

Demak, oldingi manba'lardan o'zbek tilining tarixiy-tadrijiy davrlarini tilshunoslikda quyidagi 4 davrga: miloddan oldingi davrlardan to X asrlargacha bo'lgan davr qadimgi turkiy til davri, XI-XIV asrlar Eski turkiy til davri, XV asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha eski o'zbek adabiy tili davri, XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi vaqtgacha hozirgi o'zbek adabiy tili davri sifatida shakllanib kelganligini hisobga oladigan bo'lsak, shu oraliqda tilimizdagi

tiriklik, tirik mavjudotlar, tabiat haqidagi bilimlar (biologiyaga oid bilimlar to'plamlari) ham rivojlanib, tilimizga (o'zbek tili leksikasiga qo'shilib) kelgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligida sohalar terminologiyasini o'rganish har doim dolzarb masala sifatida qarab kelinmoqda. Biologiya terminlarining taraqqiyot bosqichlari, tillarga o'zlashtirilishi, terminlarning tillarda yashash tamoyillari, tillardagi o'z qatlam yoki o'zlashma qatlam so'zlarini tahlil etish va turkumlash ishlari hozirgacha faqat lug'atshunoslik qonuniyatlari bo'yicha o'rganilgan va bu mavzuga oid lug'atlar tuzish va amaliyotlarda foydalanish ishlari amalga oshirilgan. T. P. Levitina, M. G. Levitinaning 2002 yil nashrdan chiqqan "Umumiy biologiya. Tushunchalar va terminlar lug'ati" qo'llanmasida 900 ta termin va ularning izohlari berilgan bo'lib, bu lug'at umumta'lim maktablari, biologiyani fan sifatida o'qitishga ixtisoslashgan OTM lari talaba va professor-o'qituvchilari uchun qo'llanma sifatida yaratilgan. Bundan tashqari N.A. SHishkinskaya muallifligida 2005 yilda yaratilgan "Biologiyaga oid terminlar va tushunchalar lug'ati" qo'llanmasi ham shu yo'nalishdagi va shu mazmundagi yaratilgan lug'atlar sarasiga kiradi.

O'zbek tilshunosligida ham biologiya terminlari: N. Ibodov tomonidan 1995 yilda nashrdan chiqarilgan "Anatomiyadan qisqa lotincha-ruscha-o'zbekcha lug'at" da odam anatomiyasiga xos terminlar lotincha-ruscha-o'zbekcha tarjimalari ko'rinishida ifodalangan. A.Qosimov, M.Nabiev 1990 yilda nashrdan chiqarilgan "Botanikadan qisqacha izohli lug'at" o'simliklar va ularning tarqalgan turlari, navlari, tabobatda ishlatilishi ifodalaniib, shuningdek, har bir o'simlik nomining etimologiyasiga izoh berib o'tilgan. A. Qosimov, M. Qosimovlar tomonidan 2006 yilgi nashrdan chiqarilgan "Inglizcha-o'zbekcha-ruscha, o'zbekcha-inglizcha-ruscha anatomik terminlar izohli lug'ati" da 4500 dan ortiq anatomik terminlarning tillarda ifodalaniishi tarjima qilinib berilgan. SHu va shunga o'xshash mazmundagi lug'atlar turkumiga SH.M.Musaev, A.G'. Xolmurodovlarning "Mikrobiologiya atamalarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"ini, S.Muxammadxonov, F.Jongurazov "O'simlikshunoslikka oid" ruscha-o'zbekcha izohli lug'atini, A.Qosimov "Ruscha-o'zbekcha-lotincha izohli lug'at"ini, Ayupov Hamdam "O'simliklar nomlarining qisqacha izohli lug'ati"ini, N.A.Ibodov, N.M. Lempel "Anatomiyadan qisqacha lotincha-ruscha-o'zbekcha lug'at"ini, N.A. Setkov "Anatomiya biologicheskix terminov" lug'atini, N.F.Reymers "Osnovnye biologicheskie ponyatiya i terminy" lug'atlarini kiritishimiz mumkin.

Tadqiqod metodologiyasi. O'zbek tili leksikasining so'z boyligini lug'atlar, terminlar, atamalar, umumiste'moldagi so'zlar va boshqa til resurslari tashkil etib, ularni davrlar aro kelib chiqishi, yasaliishi, leksikaga qo'shilish aspektlarini ikki katta guruhga: o'z qatlam va o'zlashma qatlamga ajratish mumkin. *Toshkent. O'zbekiston Respublikasi "Fan nashriyoti" 1981y "O'zbek tili leksikologiyasi" qo'llanmasida o'zbek tilining o'z qatlam so'zlari quyidagicha shakllanganligi ko'rsatib o'tilgan:

- umumturkiy so'zlardan;
 - umumturkiy so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlardan;
 - chet til elementi negizida o'zbek tilining o'zida, o'zbekcha affiksalar qo'shib yasalgan so'zlardan;
 - o'zbekcha so'zlarga chet tillardan o'zlashgan qo'shimchalar qo'shish orqali hosil qilingan so'zlardan;
- Shu fikrga tayanib, *Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk", *Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul haqqoyiq", *Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig" *Ibn Sinoning "Tib qonunlari" kabi yozma manbalarga tayanib, o'z qatlamli biologik terminlarni qo'ydagicha tahlil qilish mumkin:

Umumturkiy so'zlar.

chechak - umumturkiy so'z (leksemasi) hisoblanib, hozirda ishlatilayotgan gul leksemasiga sinonimdir. O'simliklarga mansub turning umumiy nomini bildiradi.

Asarda keltirilgan 12 muchal yili nomi berilgan hayvonlarning nomlari ham qadimgi turkiy tildan hozirgi kungacha o'z ma'nosini yo'qotmasdan kelmoqda. Masalan: Sichqon, Bars, Tovushqon (Quyong), kabi so'zlar buning yaqqol misolidir. Yilan so'zi talaffuzida hozirda (y) undosh tuvushi tushurilib aytiladigan bo'lsa-da, Ilon sudralib

yuruvchi turlarning umumiy nomini anglatib keladi. Bundan tashqari It, Qo'y, Tovug kabi xonakilashtirilgan uy hayvonlarining nomlari, Bosh, soch, ko'z, quloq, oyoq, qosh, tirnoq suv, kabi polisemantik xususiyatga ega bo'lgan so'zlar turkiy, o'z qatlamli so'zlari hisoblanib, shu va shunga o'xshash so'zlarni biologiya terminlari sostaviga kiritilsa ham noto'g'ri bo'lmaydi.

O'z qatlam so'zlari gap tarkibida uchraganda ma'no ko'chishi mumkin. Ya'ni o'z qatlam so'zlariga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi ma'noli so'zlar (terminlar) hosil bo'lishi mumkin. Masalan: bosh+oq, ota+lan+ish, chang+lan+ish, sachrat+qi, chang+chi, kabilarni ko'rsatish mumkin.

Har bir so'zning o'z etimologik kelib chiqish tarixi mavjud. O'z qatlam so'zlari sostavida umumturkiy so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu so'zlarni ham o'zbek tili leksikasining o'z qatlami deb hisoblab, ulardan biologiya terminlarini alohidalash mumkin. Masalan: *Toshkent. O'zbekiston Respublikasi "Fan nashriyoti" 1981y "O'zbek tili leksikologiyasi" kitobida, Botanika (Morfologiya, anatomiya, geobotanika) Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun qo'llanma. Toshkent. "Ta'lim nashriyoti" 2010 yil qo'llanmasida shunday so'zlar qatlamiga: ayiq, arslon, baliq, jiyron, ilon, it, yilqi, burgut, buktargi, tovuq, tuvaloq, turna, to'rg'ay, ukki, chumchuq, shunqor, o'rdak, qaldirg'och, qanot, tumshuq, qarqara, qarg'a, qirg'iy, qirg'ovul, ari, bit, burga, yorqanot kabi so'zlar kiritilgan. Yuqoridagi so'zlarning etimologik kelib chiqishi turkiy, so'z bo'lishi mumkin, lekin mazkur so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi uchun ham umumiste'mol so'zlar, ham biologiya termini sostaviga kiradi.

O'z qatlam so'zlari sostaviga chet til elementi negizida o'zbek tilining o'zida, o'zbekcha affiksalar qo'shib yasalgan so'zlarning uchrashishi muximdir. Chet til elementi negizida o'zbek tilining o'zida, o'zbekcha affiksalar qo'shib yasalgan o'z qatlam biologiya terminlariga: akusher+lik, amyoba+simon, Zoologiya+shunos, kub+simon (suyak anatomiya), no+potogen, bakteriya+shunos, diferinsiya+lash, mono+duragay, poli+duragay, kabilarni so'zlarni kiritish mumkin.

O'z qatlamda o'zbekcha so'zlarga chet tillardan o'zlashgan qo'shimchalar (yoki so'zlar) qo'shish orqali hosil qilingan so'zlar: tuya+singren (o'simlik turi), g'o'za+kultivator, kimyo+texnologiya, kabi terminlarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

O'zbek tilining o'z qatlam so'zlaridek, lug'at sostavining boyish manbai etib, o'zlashma qatlam so'zlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi o'zlashma qatlam so'zlari davrlar o'tib o'zbek tili lug'at sostaviga asosan fors-tojik, arab, rus va boshqa chet tillaridan kirib kelganligi, ko'pgina adabiyotlarda ilmiy asoslantirilib berilgan.

Fors-tojik tilida so'zlashuvchi xaqning juda qadim zamonlardan turkiy tilda so'zlashadigan xalqlar bilan birga yashashi, savdo-sotiq aloqalari, o'zaro qarindoshchilik kabijarayonlarning o'zi o'z navbatida bu ikki tilning biri-biriga qorishib, singib ketganligiga olib kelgan.

Fors-tojik tilidan kirib kelib hozirda eckirgan so'zlar: abr (bulut), ashk(ko'z yoshi), ardob (o'simlikdan tayyorlangan ozuqa), sarsabil(piyozning bir turi), panjango'sht(barmoq) singari so'zlarni misol qilishimiz mumkin.

Fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar qatlami hozirgi davrga kelib, o'zbek tili o'z so'zidek (kundalik) iste'mol qilinishiga olib kelgan. O'simliklar nomlari: anjir, anor, barg, bodom, buta, barg, shoh, novda, shona, daraxt, lo'viya, mosh, no'xat, sholi, jo'xori, javdar, bodring, sabzavot, sabzi, piyoz, binafsha;

Hayvonlar nomlari: jonivor, tozi, sher, fil, nor, qoplon, maymun, karkidon, kana, pilla, pashsha, kalanmush, ko'rshapalak;

Tana a'zolari nomlari: bel, tana, lab, jigar, gavda, kaft, dum.

Tojikcha ayrim qo'shimchalarning qo'shiluvidan ham o'zlashmalar hosil qilinishi mumkin. Masalan: donchang+don, dosh- turdosh, uyadosh, guldoshlar, zor – ajriqzor, bug'doyzor, bedazor, uzumzor, namo – sarvnamo, sifonnamolar, sporanamolar, mukornamolar, simon-mushuksimon, daraxtsimon, butasimon, ildizsimon, yashilsimon, xo'r- o'txo'r, baliqxo'r, bargxo'r, asalxo'r, govgovtikan, govgombir, govkurmak kabi so'zlarni hisoblash mumkin.

Arab tilidan o'zlashma so'z sifatida kirib hozirda eskirgan so'zlar sostaviga: Ablaq (ot turi), a'mo (ko'r, so'qir), alaf (o'simlik), sabr (aloe), obnus (eman) pax+moq kabilarni kiritish mumkin.

Bundan tashqari arab tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan o'zlashma qatlam so'zlari davrlar o'tib til o'zlashtirish qonuniyatlarga uchrab lug'at sostaviga qo'shilib borgan. Masalan: jism, jins, xalqum, asab, me'da, a'zo, badan, tanosil, timsol, kabi so'zlar bunga misoldir.

Ruscha va rus tiliga boshqa chet tilidan o'zlashgan so'zlar XIX– asrning II yarmidan boshlab o'zbek tili leksikasiga tarixiy va siyosiy jarayonlar natijasida o'zlasha boshlagan. Ilm, fan , texnika, san'at, madaniyat, tibbiyot, harbiy va ko'plab sohalaridagi so'zlar o'zbek tiliga o'zlashma sifatida qo'shila boshladi. Ilm va fanning aynan hozirgi bosqichigacha erishuvda rus tili va boshqa chet el tilining o'zbek tiliga o'zlashishining ahamiyati kattadir. XX asr 20-25-yillaridan boshlab markaziy osiyo davlatlarida har bir soha rivojlana boshlaydi. Shu jumladan biologiya fani ham alohida soha sifatida o'rganila boshlagan. O'rganish mobaynida asrlar davomida shakllanib xalq tabobotida ishlatilgan o'z qatlam so'zlariga sekinlik bilan yangi atamalar va sohaga oid terminlar qo'shila boshlaydi.

Biologiya faning rivojlanishi o'zbek tilshunosligiga yangi va yangi rus tili terminlarining kirib kelishi bolan bog'lanadi. Yangi terminlarning qo'shilishi tilshunoslar uchun yangi lug'atlar yaratish , tasniflash, ularning o'zbek tiliga qo'shiluvi kabi lingvistik hodisalarining tahlil etib borilishiga sabab bo'ladi.

Rus va rus tilining o'ziga o'zlashgan chet elbiologiya (botanika, zoologiya, anatomiya,) oid terminlarini quyidacha izohlash mumkin.

Masalan: Rus va boshqa internatsional so'zlarga so'z qo'shish yoki yasovchi qo'shishchalar qo'shish olqali hosil bo'lgan so'zlarga: borona+lash,buket+lash, bufer+lik, eman+zor, araliya+dosh, krest+guldoshlar, toron+guldoshlar, sambit+gul, reduksiya+lanish, metomorf+lanish, selagenella+namo,

poliushnik+namo,salviniya+namo,sagovnik+simon, ellips+simon, lavr+namo, nilufar+namo kabilar.

O'zbek tilining boyish manbalar etib, ichki va tashqi resurlar asos qilib olingan bo'lsa, rus tili terminlarining qo'shiluvini tashqi manba sifatida qabul qilish mumkin.

O'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri o'zlashtirilgan so'zlar misoliga: bakteriya, kupena, silos, kultivatsiya, lavanda, narkotik , nektar, chekanka, assimilatsiya va boshqa ko'plab terminlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Rus tili orqali o'zbek tiliga o'zlashgan o'zlashmalar qatlami asosan lotin tilidan o'tgan o'zlashmalar hisoblanib , bu terminlarning absolyut qismi rus tilining leksikasiga ham , o'zbek tilining leksikasiga ham to'g'ridan- to'g'ri tarjimasiz o'zlashtirilgan.

Aborigin (lot. aborigines), Avtogenez (yun. autogenes), Avtoklav Bunday terminlar statistikasiga: Attaleya (Attalea), Aulodisklar (Aulacodiscales), Absolyut harorat, mutloq harorat (temperatura absoluta), (yun. autoclav), Avtoliz (yun. autolis), Adaptatsiya (lot. Adaptatio), Alizarin (fr. alizarine) Kolleksioner (fr. collectionneur), Kolleksiya (lot. Collectio, Kondensatsiya (condensatio - to'planish, jipslashish), Kordaitnamolar (lot. Cordaitales) kabi o'zlashmalarni kiritish mumkin.

Biologik terminlarning leksik sostavida quyidagi so'z yoki qo'shma so'z bo'lagi qatnashib hosil qilingan terminlar ko'plab uchraydi. Masalan *O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi instituti O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi Andijon davlat universiteti A.A.Abdullaev, T.A.Madumarov, B.X.Sattorov, E.Yu.Ro'zmatov, B.A.Sirojiddinov "Biologiyadan qisqacha izohli lug'at", Toshkent-2016 yil qo'llanmasida bunday terminlar misoliga: avto, agro, allo , anti, anto, aero, bio, braxi ,gen, geo, gidro, gomeo , dendro, dermato, zoo, kripto, makro,mero, meta,neo, orto, para, peri, poli, pro, sin, termo, trans, feno, fil (o), fito , foto , xemo, xromo, siklo, sito, evri, ekzo, eko, ekto, ento, epi, avtogamiya, avtogenez, avtoklav, avtoliz, avtonom, avtosintez, avtospora, agrobotanika, agrokimé, agronomiya, allogamiya, allopatiriya, alloriza, antodiy, antonovka, antiteza, antitela, bioorganika, braxiblast, braxisklereid, genezis, genetika, genokopiya, geofiton, geofiliya, dendrograf, dermatogen, zoologiya, kabi o'zlashma so'zlarini misol qilib olish mumkin.

O'zlashma qatlamda so'zlarida kalkalab olingan so'zlar yoki so'z birikmalari ham salmoqli o'rin egallagan. Bunda asosan so'zlarning o'zi emas ma'nosi to'g'ridan to'g'ri tilga o'zlashtiriladi. Masalan: suyuq экстракт -suyuq eritma, журушник болотный-botqoq jerushnigi, живая изгородь - yashil devor, защита растение – o'simliklarni himoya qilish, зелёный конвейер - kuk konveyer, карантин растений – o'simliklar karantini, книга истории полей - dala tarixi kitobi kabi бирикмаларни кiritиш мумкин.

Xulosa. Kelgusida ilm-fan , texnika va boshqa sohalar shiddat bilan rivojlanib borar ekan bu jarayon ,albatta, o'zbek tili leksikasiga ta'sir etmasdan qo'ymaydi. Tilning lug'at sostaviga yangi va yangi terminlar qo'shila boshlaydi. Bunday jarayon tilshunoslarning oldiga kattadan katta vazifalar yuklaydi.

Har bir terminning o'zbek tili leksikasiga o'zlashishishi, tilga singishi, iste'molda qo'llanishi kabi qonuniyatlarini tahlil etib borish, lug'atlarda terminlarning izohlarini yoritib borish, etimologik kelib chiqishini o'rganish kabi vazifalar dolzarbligicha qolmoqda. Buni o'rganish esa kelgusidagi vazifamizdir.

ADABIYOTLAR

1. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi "Fan nashriyoti " 1981y O'zbek tili leksikologiyasi kitobi 55- beti
2. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devoni lug'otit turk). 3 jildlik.1 jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solix Mutallibov. T.:Fan, 1960
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig / Hozirgi o'zbek tilida ba'en qiluvchi

4. Boqijon To'xlied. -T.: Yulduzcha, 1990, -B.60.
5. O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi nashriyoti T.- 1954y. "Tib qonunlari"
6. BIOLOGIYA akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. Toshkent-2009. "Sharq" nariyot-matbaa aksionerlik kompaniyasi bosh tahririyati.
7. O'DAM ANATOMIYASI Tibbiyot oliy bilimgozlari talabalari uchun o'quv adabiyoti. Toshkent-1993. Ibn Sino nomidagi nashriyot matbaa aksionerlik birlashmasi. Botanika. (Morfoloqiya, anatomiya, geobotanika) Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi . Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun qo'llanma.Toshkent. "Ta'lim nashriyoti" 2010 yil.
8. O'simliklar nomlarining qisqacha izohli lug'ati. Ayupov Hamdam. "Tabiiy davo vositalari" kitobiga ilova-2012 yil.
9. Zoologiya: Pedagogika oliy o'quv yurtlari "Agronomiya", "Kimyo va ekologiya" ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun darslik/ S.Dadaev/O. Mavlonov; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika un-ti. — T.: "IQTISOD-MOLIYA" 2008
10. O'simliklar nomlarining qisqacha izohli lug'ati. Ayupov Hamdam. "Tabiiy davo vositalari" kitobiga ilova-2012 yil
11. O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Genetika va o'simliklar ekspremental biologiyasi instituti O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi Andijon davlat universiteti A.A.abdullaev, T.A.Madumarov, B.X.Sattorov, E.YU.Ro'zmatov, B.A.Sirojiddinov "Biologiyadan qisqacha izohli lug'at", Toshkent-2016 yil.

Раъно НУРИТДИНОВА,

НавДПИ катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди

E-mail: nuritdinovano77@gmail.com.

НавДПИ докторанти, ф.ф.б.ф.д. Н.Ж.Ярашова тақризи асосида

CREATION OF ANTHROPONYMS FROM VERBS AND THEIR LEXICAL AND SEMANTIC ANALYSIS

Annotation

In the article, onomastic transformation (lexico - semantic method) - nominative, i.e. functional displacement of words - is a widespread phenomenon in the language, in which the movement of a lexeme belonging to one category of words to another category of words, the transition of appellative vocabulary into the function of the nominative case without any genitive case is considered as an active way of forming anthronyms.

Keywords: naming (nomination), derivation, transformation, transposition, transformation, appellative vocabulary, motive, transmonization, lexico-semantic method.

СОЗДАНИЕ АНТРОПОНИМОВ ИЗ ГЛАГОЛОВ И ИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье ономастическое преобразование (лексико – семантический метод) - номинативное, т.е. функциональное перемещение слов-широко распространенное явление в языке, при котором перемещение лексемы, относящейся к одному разряду слов, к другому разряду слов, переход апеллятивной лексики в функцию именительного падежа без какого-либо родительного падежа рассматривается как активный способ образования антропонимов.

Ключевые слова: именование (номинация), деривация, преобразование, транспозиция, преобразование, апеллятивная лексика, мотив, трансмонизация, лексико-семантический метод.

ФЕЪЛЛАРДАН АНТРОПОНИМЛАР ЯСАЛИШИ ВА УЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада ономастик конверсия (лексик-семантик усул) – сўзларнинг номинатив, яъни функционал кўчиши тилдаги кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, бунда бир сўз туркумига мансуб лексеманинг бошқа сўз туркумига кўчиши, апеллатив лексиканинг ҳеч қандай ясовчи воситасиз атоқли от вазифасига ўтиши антропонимлар ясаилишининг фаол усули ҳусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Номлаш (номинация), деривация, трансформация, транспозиция, конверсия, апеллатив лексика, мотив, трансмонизация, лексик-семантик усул.

Кириш. Сўзларнинг номинатив, яъни функционал кўчиши тилдаги кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, бунда бир сўз туркумига мансуб лексеманинг бошқа сўз туркумига кўчиши кўзда тутилади. Лекин бу жараён шунчаки алмашилиш эмас, балки янги сўз яшаш, яъни конверсия деб қаралади. Конверсия термини лингвистик терминлар лугатида қуйидагича изоҳланади: Конверсия (лот. conversio – айланиш, ўзгариш) сўзнинг фонетик ва морфологик жиҳатдан ўзгармай, бир сўз туркумидан бошқа бир сўз туркумига ўтиши, шу йўл билан янги сўз ҳосил бўлишидир.[7] Конверсия айрим илмий тадқиқотларда сўзларнинг туркумдан туркумга ўтиши деб талкин этилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Маълумки, туркий тилларда феълнинг бошқа туркумлар билан алоқаси ва ўзаро кўчишида ҳам алоҳида хусусиятлар яққол намоён бўлиб туради. Масалан, «борди» феълида шахс (у), ўтган замон ва аниқлик майли каби тушунчалар борки, улар кўча, феъл англатадиган тушунчанинг маъноси йўқолади, табиийки, жумла ва у орқали узатилаётган ахборотнинг қийматига путур етади. Тил коммуникация жараёнида бундай ўзгаришларга йўл қўймайди. Шу сабабли тусланувчи феъллар фақат фразеологиялашганда ёки маъноси бошқа бир тарзда (жумладан, метонимия, метафора...) кўчимга учраганда бошқа туркумга (кўпинча отга) кўчади. Шунингдек, феълнинг мустақил бўлмаган сўз туркумига кўчишида

тусланувчи феълнинг шакли иштирок этади, аммо мазмун модаллашган, ундовлашган ... бўлгани учун грамматик маъно хиралашади ва кўчишга монне бўлолмайди.

Бошқа ҳолларда эса кўчишни феълнинг вазифавий шакллари амалга оширадилар. Ўзбек тилида ҳаракат билдирувчи сўзлар – феъл туркумининг конверсия асосида киши исмига ўтиши ҳам кузатилади. У ёки бу сабаб билан боласи турмасдан, кўпинча касалманд туғилиши натижасида вафот этаётган оилаларда навбатдаги фарзандни соғ-омон яшаб кетишига умид саклаш, касалманд бола касални енгади, чақалоқнинг душмани бўлиши ёвуз кучлар чекинади, таслим бўлади, деган эзгу ният мотиви асосида бир қанча ҳаракат, фаолият ифодаловчи феъл ва унинг функционал шакллари конверсия усулида исмга ўтади: Енгади, Енгилди, Сўлмас, Сўнма, Тинчар, Тинчит, Турди, Турар, Турсун, Тўхта, Тўхтар, Тўхтасин, Ўлмас, Ўнгал, Ўнгалсин, Қайтар, Қайтган, Қўйсин каби.

Феълнинг маълум грамматик маъно ифодалайдиган ва маълум синтактик вазифага эга бўлган шакллари феълнинг функционал шакллари. Феълнинг сифатга хос вазифага хосланган, предмет белгисини кўрсатувчи функционал шакли сифатдош деб аталади. Сифатдош нарсанинг ҳаракат ва ҳолат белгисини кўрсатади.[8]

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёритишда анализ, синтез, чоғиштирма, семантик, тавсифий таҳлил усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек тилида сифатдош шакли конверсияси асосида ҳосил бўлган антропонимларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. -ган (-кан, -қан) аффикслари билан ясалган сифатдош шакли конверсияси асосида ҳосил бўлган киши исмлари: Бўзарган (ўсган, улғайган, камолатга эришган), Топилган, Топилгон (топиб олинган ўзга бола ёки олдин вафот этган, турмаган фарзандлар ўрнига берилган бола), Келган (олдинги марҳум фарзандлар ўрнига берилган, келган киз), Қайтган (аввалги турмаган фарзандлар ўрнига, эвазига қайтариб берилган бола), Тилаган (тилаб, илтимослар қилиб олинган бола), Топган (топиб олган, топилган, ўзга бола. Чақалоқнинг “душман”ларини чалғитувчи исм), Сотган (сотилган, сотиб олинган бола), Ўскан (ўсувчи, улғаяувчи бола. Шаклари: Ўсканбой, Ўсканжон, Ўсканмирза, Ўскантой), Унган (ўсиб-унувчи ойдек сулув киз), Турган // Тургон (элчил, чаққон, тезкор; укувли, мохир), Тўлаган (олдинги фарзандлар ўрнига, эвазига берилган бола), Тўлгон (ой тўлишганда туғилган бола. Шакллари: Тўлгонбой, Тўлғоной), Сақлаган (сақлаган, асраган, яъни ўлмайдиган бола. Асли: “Худо сақлаган” иборасини қисқарган шакли), Ўтаган (аввалги турмаган бола(лар) бадалига берилган бола) каби.

2. -р (-ар) ва унинг тарихий варианты -ур аффикслари билан ясалган сифатдош шакли конверсияси асосида ясалган киши исмлари: Бетлар (бетини, яхшилик томон бурар, яъни ўлим чекина, яшаб кетар), Бўлар (“бўлар, етар” маъноларида ота-оналарнинг фарзанди бўлишдан коникқанлигини ифода этувчи исм), Гуллар (қўқарар (гуллар) деб умид қиламиз, яъни ўлмайди, яшайди), Истар, Келар (келади, яшайди деб умид қиламиз ёки бирор сафар (қадимда урушга ва кейинроқ ҳарбий хизматга, ҳозирда хорижга ишлашга)га кетган отаси ёки акасининг соғ-омон келишига умидланиб берилган исм), Кулар, Кулур, (кулувчи, қувнок, шодон), Кўчар (кўчиб юрувчи, кўчманчи), Қайнар (шўх, жўшқин, ғайратли бола), Севар (суюкли, ёқимтой; қадрли бола. Шакллари: Севарбой, Севаржон, Севартой), Унар (униб-ўссин, деган умидда бериладиган исм. Шакллари: Унарбой, Унаржон), Яшар (яшайдиган, барҳаёт бўладиган умри узок, бола. Шаклари: Яшарбек, Яшарбой, Яшаркул), Яшнар (гуллаб яшайдиган, умри барқ урувчи, барҳаёт бўладиган умри узок, бола), Етар (ҳадеб киз туғилаверган оилаларда, энди “киз туғилиши етар”, “кейингиси ўғил бўлсин” деган маънода берилади), Ёнар (ёндашар, ёндош бўлар, яъни ота-онаси (ўзидан олдинги ака-опалари)га йўлдош, ёндош бўлиб ўссин), Кўшар, Кўшарбой (Аллоҳ ота-онасига ёки олдинги болаларга қўшсин, соғу омон улғайсин деган умидда бериладиган исм), Тинчар (энди болаларимиз ўлмас, деб умид қиламиз; энди бало-қазолар тинчар, тўхтар), Тинчир (энди бу бола тўхтар; соғ-у саломат улғаяр деб умид қиламиз), Суяр (суюкли, эъзозга сазовор бола ёки Аллоҳ қўллайдиган, мадад берадиган бола), Тўхталар (тўхтар, яшаб кетар деган умидда бериладиган исм), Тўхтар (тўхтар, яшаб кетар деган умидда бериладиган исм. Шакллари: Тўхтарой, Тўхтаржон) каби.

Феълнинг -б, -иб аффиксига эга бўлган айрим равишдош шакли конверсия асосида киши номларига қўчган: Унаб, Хоҳлаб (Хоҳлаб берди маъносида), Тилаб, Ўтаб каби киши исмлари шулар жумласидандир.

Феъллар конверсияси асосида юзага келган исмлар луғавий асосининг тарихий-этимологик жиҳатдан ўз қатламга мансублиги билан тавсифланади.

Феъл туркумига мансуб сўзлар конверсияси асосида ҳосил қилинган исмлар номинацион-мотивацион жиҳатдан қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Туркий, жумладан, ўзбек халқларига хос этнографик аъёналар, урф-одатлар асосида юзага келган исмлар.

Адаш [ўз.] – адаштирилган, алмаштирилган бола. Чақалоқни ёвуз кучлардан асраш, уларни чалғитиш учун бериладиган исм. Адашнинг дўст, ҳамдам, ўртоқ маъноси ҳам бор.

Алда [ўз.] – ёвуз кучлар “алдансин”, “адашсин” маъносида берилувчи исм.

Алдан [ўз.] – ёвуз кучлар “алдансин”, “англишсин”, болани топиша олмасин” маъносида берилувчи исм ёки Алданиёз // Оллониёз исмларининг э.к. шакли бўлиши мумкин.

Асра [ўз.] асрагин сақлагин ёки асраъ [а] – чаққон, илдам.

Асран [ўз.] – асралган, сақланган, ҳимояланган.

Берди [ўз.] – иккинчи қисми “берди” сўзи билан тугайдиган баъзи қўшма исмлар (Худойберди, Тангриберди, Оллоберди)нинг қисқарган шакли.

Беркин, Беркинбой [ўз.] – беркинган, яширинган, ҳимоя остига олинган бола.

Авалги болалари турмасдан нобуд бўлаверган оилаларда навбатдаги чақалоқни ўша турмаган фарзанд ўрнига, эвазига берилган бола деб таърифлашган ва ўшанга мос равишда исм танланган: Тўлаган, Тўламиш, Тўланди каби.

Тўламиш [ўз.] – олдинги турмаган фарзандлар эвазига тўлаб берилган бола.

Тўлан [ўз.] – тўлан – беш яшар от ёки тўлангин, яъни турмаган фарзандлар эвазига, ўрнига берилган бола.

Тўланхон [ўз.] – аввалги турмаган фарзандлар ўрнига берилган суюкли, қадрли киз.

Тўлаш [ўз.] – тўла, тўлаган сўзлари билан бошланган исмларнинг э.-қ. шакли. Шакллари: Тўланбек, Тўлашбек, Тўлашбой.

2. Фарзандларга доир эзгу ниятлар, орзу-умидлар мотивацияси асосида феъл ва унинг функционал шакллари конверсияси асосида юзага келган исмлар.

Балки [ўз.] – барқ урган, яшнаган, чақнаган, жилвадор.

Бўлиш [ўз.] – бўлишгин, қўмаклашгин, ёрдам қилгин (Аллоҳга мурожаатни англатади), яъни боланинг соғ яшаб кетишига қўмак бергин маъносида.

Болки, Болкиш [ўз.] – балқиб турувчи, нурафшон киз ёки Балхи, Балхия – балх тутидек ширин, ёқимли киз.

Бурсин [ўз.] – киз туғилган етар, энди ўғил туғилиши томон бурилсин.

Бурулиш // Бурилиш [ўз.] – ўғил томон бурилсин, кейингиси ўғил бўлсин.

Бутун, Бутунбой [ўз.] – умри тўла, бутун қилиб берилган бўлсин; яшасин, ўлмасин.

Гулла [ўз.] – гуллаб-яшнасин, соғ, умри узок бўлсин.

Илаш [ўз.] – отасига (ўзидан олдинга ака-опасига) эргашиб (илашиб) улғайсин. Шакллари: Илашбой, Илашжон.

Илашхон [ўз.] – онасига ўзидан олдинги ака-опаларига илашиб, эргашиб юрсин.

Чирмал [ўз.] – оиладагиларга чирмашиб, боғланиб қолсин, ўлмасин (киёс. Чирмаш).

Қайрил [ўз.] – бурилган, яхшилик томонга қайрилсин. Бу исм боланинг соғайиб кетишини ёки навбатдаги бола ўғил бўлишини орзу қилишни ифода қилади.

Буйруқ-истак майлининг -син аффикси воситасида ясалган бирлик шакли буюриш, илтимос, ундаш маънолари ифодаланади, яъни тўғридан-тўғри учинчи шахсга қаратилмасдан, иккинчи шахс орқали суҳбатга қатнашмаган шахс ва предметларга қаратилади. Худди

шундай буйруқ-истак маъносидаги феъл шакллари конверсия асосида антропонимга ўтади:

Ота-оналар туғилган фарзанд оила аъзоларига қўшилиб, уларга эргашиб улғайишини исташи мотивацияси асосида истак феъллари конверсия усулида исмга ўтади: Илаш, Илашсин, Тирка, Тиркаш, Улан, Улансин, Улаш, Эргаш каби.

Хулоса. Демак, ўзбек тилида янги туғилган бола билан боғлиқ орзу-умидлар, эзгу ниятлар мотивацияси

асосида феъл ва унинг функционал шаклларида, тузилишига кўра, асосан, содда, қисман, қўшма феъллардан конверсия усулида антропонимлар ясалади. Бу ҳолларнинг барчасида феъл шаклининг асосий семантик белгиси - ҳаракат тушунчасига ишора мавжуд, ана шу ишора исм қўйилган бола тушунчаси билан чамбарчас боғланганини ҳам таъкидлаш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
2. Бегматов Э. Исmlарнинг сирли олами. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1978. – 200 с.
4. Раҳимов М.С. Хоразм минтақавий антропонимияси: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1988.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-ж. – 680 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – 6-ж. – 704 б.
7. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
8. Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.354.

Fariza RUZIMURODOVA,
Toshkent Davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
E-mail: farizaruzimurodova@gmail.com

TDO 'TAU PKQTUMTM direktori, f.f.d. Z.Mirzayeva taqrizi asosida

BADIIY ASAR TAHLILI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

Аннотация

Adabiy ta'limning asosiy maqsadlaridan biri bu ma'naviy jihatdan to'yingan, har turli oqimlarga og'ib ketavermaydigan, vaqti kelsa dunyoqarashi, bilimi va muloqot qila olish qobiliyati bilan barcha jabhalarda o'z o'rini topa oladigan, shaxs sifatida kamolga yetgan kelajak avlodni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iboratdir. Bugun globalizm jarliklari har tarafdan o'zaniga tortayotgan, ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning dunyoqarashlarini tubdan o'zgartirib yuborayotgan tahlilali bir davrda adabiyotning ta'limdagi hamda tarbiyadagi o'rni beqiyos darajada ahamiyatlilik kasb etayotgani hech birimizga sir emas. Aynan mana shunday muammo va vazifalarni hal etishning, avlodlarning o'z qat'iy fikriga, kim nima desa shunga ishonib ketavermaydigan fikriy erkinlikka ega bo'lishlari uchun badiiy asar tahlili va talqini hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Maqolamizda "tahlil" va "talqin" istilohlariga qadimgi davrlardan boshlab to hozirgi zamonamizgacha bo'lgan davr mobaynida munosabat va yondashuvlarning tadrijiy takomili haqida so'z boradi.

Key words : ko'nikma, matn tahlili, matn talqini, adabiyotning multifunksionalligi, yoshga oid xususiyatlar, metodologiya, metodika.

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ ПО АНАЛИЗУ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация

Одной из главных целей литературного образования является будущее, которое духовно-насыщено, не отклоняется от всех течений, а когда придет время, может найти свое место во всех сферах своим мировоззрением, знаниями и умением общаться с поколением. Не секрет, что роль литературы в образовании и воспитании становится все более важной в то время, когда скалы глобализма притягивают людей со всех сторон, а социальные сети коренным образом меняют мировоззрение молодежи. Анализ и интерпретация художественного произведения имеют решающее значение для решения таких проблем и задач, чтобы у поколений была свобода мысли, в которую никто не может поверить. В нашей статье рассматривается эволюция отношения и подходов к терминам «анализ» и «интерпретация» с древнейших времен до наших дней.

Ключевые слова: умения, анализ текста, интерпретация текста, полифункциональность литературы, возрастные особенности, методика.

SOME COMMENTS ON THE ANALYSIS OF ARTISTIC WORK

Annotation

One of the main goals of literary education is a future that is spiritually saturated, does not deviate from all currents, and when the time comes, it can find its place in all spheres with its worldview, knowledge and ability to communicate. It is no secret that the role of literature in education and upbringing is becoming more and more important at a time when the cliffs of globalism are attracting people from all sides, and social networks are radically changing the worldview of young people. The analysis and interpretation of a work of art is crucial to the solution of such problems and tasks, so that generations have the freedom of thought that no one can believe. Our article discusses the evolution of attitudes and approaches to the terms "analysis" and "interpretation" from ancient times to the present day.

Key words: skill, text analysis, text interpretation, multifunctionality of literature, age characteristics, methodology, methodology.

Kirish. Badiiy asar tahlili va talqini xususida so'z borar ekan, bu boradagi ilk qarashlar insoniyat tamaddunining qadimgi davrlaridayoq vujudga kelganini ta'kidlash muhimdir. Atoqli adabiyotshunos olim Q.Yo'ldoshev bu borada quyidagicha fikr bildirganlar: "Miloddan to'rt ming yillar oldin hind manbalaridan birida bir adabiy matnni ming xil tushunish mumkinligi aytiladi. Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Taroziy, Navoiy, Bobur singari turkiy mutafakkirlarning asarlarida badiiy tahlilga islomiy-turkiy dunyoqarash asosida yondashuv namoyon bo'lgan." [6.39] Darhaqiqat, ota-bobolarimiz donishmand bo'lishgan, o'tmishda yaratilgan asarlarni qayta-qayta o'qirkanmiz, har o'qiganimizda yangicha ma'no-mazmun kasb etib, yangicha talqini kashf etilaveradi. Z. Mirzayeva : "Adabiyot ko'ngilda

paydo bo'lib ko'ngillarga singadi - ,"[4.74] deya ta'kidlaydilar. Badiiy asarni faqatgina o'qish emas, uni tushunib tahlil qila bilish ham darkor. Adabiyot insoniyat yaratilgan ilk davrlardayoq vujudga kelgani o'laroq, badiiy tahlil va talqin tushunchalari ham qadim davrlardanoq vujudga kelganini ta'kidlash lozim. O'quvchining dunyoqarashi, yoshi, psixologiyasidagi o'zgarishlar natijasida asarni qayta – qayta o'qilganida, badiiy asarning uning dunyoqarshiga monand talqin qilinishiga olib keladi. Badiiy asarning nechog'lik xilma - xil talqinga ega bo'lishi asar muallifining saviyasini, iste'dodini, bilimi va dunyoqarashi qay darajada ekanligini aks ettiribgina qolmasdan asarning yashovchanligini ham belgilab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Badiiy tahlil” atamasi ilmiy atama sifatida anchagina kechroq paydo bo‘lgan. XIX asrda ham badiiy tahlil tushunchasiga to‘laqonli izoh berilmagan edi. Dastlab bu terminga ilmiy izoh berishga urinishlar g‘arb mamlakatlarida paydo bo‘ldi. “XIX asr Ovro‘po adabiyotshunosligida badiiy tahlilga ta‘rif berishga dastlabki urinishlar bo‘ldi, lekin bu davrda kunbotishliklar badiiy tahlilga ko‘proq interpretatsiya talqin (tarzida) yondashishga moyil ekanliklarini ko‘rishimiz mumkin”[6.40].

Mustaqillik yillarida boshqa san‘atlar qatorida adabiyot o‘qitish metodikasini ham yangilash vazifasi ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Bu borada ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Xususan, so‘nggi yillarda milliy metodikamiz taraqqiyoti yo‘lida Boqijon To‘xliyev [8], Qozoqboy Yo‘ldoshev [6], Qunduzxon Husanboyeva, Ro‘za Niyozmetova [8], Z. Mirzayeva[4] va yana ko‘plab adabiyotshunos va metodist ustozlarimiz adabiyot o‘qitish metodikasining ko‘pgina masalalarini zamonaviy yo‘nalishda tadqiq etib, adabiy ta‘lim sohasining yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqilishida o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shib kelmoqdalar. Qilinayotgan sa‘y-harakatlarga qaramay, bugungi adabiyot o‘qitish milliy metodikamizni jahon adabiyot o‘qitish metodikasi bilan taqqoslay olmaymiz. Bu borada bizni hali oldinda anchagina ilmiy tadqiqotlar, yangilanishlar va izlanishlar kutib turibdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mumtoz adabiyot namunalari o‘qitish metodikasi zamonaviy adabiyot o‘qitish metodikasidan birmuncha farq qilishi va murakkabligi hech birimizga sir emas, xususan, Alisher Navoiy asarlarini o‘qitish, yoshlarimizning tafakkuriga, dunyoqarashiga, ta‘lim-tarbiyasiga, qalblariga Navoiy asarlarini yaqinlashtirish, jo etish, albatta, badiiy tahlil va talqin tushunchalarisiz amalga oshmaydi. Navoiy asarlarini o‘qitishdagi o‘qituvchi va o‘quvchi qarshisidagi bir qator muammolarni sanab o‘tsak. Mazkur muammo “birinchidan, Navoiy so‘z san‘ati, tasvir vositalariga xos xususiyat, shoir ijodida badiiy san‘atlarning qo‘llanilish spesifikasi, g‘azallaridagi bir so‘zning bir qancha ma‘nolarda aks etganligi; ikkinchidan, Navoiy lirikasi aruz bilan bog‘langanligi, aruz nazariyasidan faqat tor doiradagi mutaxassislarga yetarli bilimga ega bo‘lib, maktab o‘qituvchilarida bu masala qator qiyinchiliklarni tug‘dirayotganligi; uchinchidan, Navoiy yashagan davrdagi eski o‘zbek adabiy tilida ko‘plab forsiy va arabiy so‘zlarning mavjudligi va bu adib asarlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushunilishida ko‘plab qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi bilan izohlanadi.”[4.101]. Hozirgi zamon badiiy asar tahlilidagi yondashuvlarni ikki asosiy guruhga tasniflash mumkin. Bular : birinchisi : badiiy asarni bo‘lak, qism va qatlamlarga ajratib olib tahlil qilish lozim deb hisoblashsa, bo‘lsa, ikkinchisi : badiiy asarni bo‘lak va qismlarga ajratishni shakl va mazmun tushunchalari doirasida amalga oshirish lozim deb hisoblaydilar. Afsuski, bu ikki xil qarash ham to‘liq ilmiy-nazariy asoslanmagan. Shunga qaramasdan badiiy asar tahlili mexanizmlarini aniqlash borasida ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Q. Yo‘ldoshev o‘zining “Badiiy tahlil asoslari” kitobida badiiy tahlil bosqichlarini quyidagicha tasniflaydi : Asarning tahlil kechimi a) boshlang‘ich idrok darajasida asarni butunisicha anglash; b) keyin uni unsurlari bo‘yicha sinchiklab tahlil (analiz) qilish; v) ilmiy-tadqiqot natijalarini tizimli yo‘sinda umumlashtirish, ya‘ni sintezlash singari bosqichlardan iborat bo‘ladi[6.201]. Mashhur rus adabiyotshunosi Belinskiy esa bu borada quyidagicha fikr bildirgan : Menimcha, munaqqid hal etishi lozim bo‘lgan birinchi va asosiy masala – ushbu asar chindan ham nafismi , ushbu asar muallifi chindan ham shoirmi – shuni aniqlashdan iborat [1.236] ,deb qayd etadi olim. Belinskiyning qarashlari ham asosli , albatta. Ammo faqat asar yaratuvchisining haqiqiy ijodkormi yoki yo‘qligini aniqlash badiiy tahlilning faqat bir isminigina tashkil etadi,

to‘la-to‘kis mohiyatini ochib berishga qodir emas, nazdimda. Adabiy tahlil deganda ko‘p hollarda Belinskiyning yondashuviga yaqin maqsaddan kelib chiqib ish yuritamiz, ya‘ni, yozuvchi yoki shoirning haqiqatdan ijodkormi yoki ijodkor emasmi, agar ijodkor bo‘lsa, uning badiiy mahorati nimada, kabi savollar bilan ko‘p hollarda cheklanib qolamiz. Holbuki, adabiy tahlil jarayoni bundan ancha ko‘lamliroq amalga oshirilishi mumkin. Bizda poetik matn tadqiqi i deyilganda, asosan g‘oya va mazmundan bahs yuritish, vazn, qofiya, badiiy san‘atlar xususida so‘zlash tushuniladi.[2.13.] Bunday tahlil usulini ham noto‘g‘ri deb bo‘lmaydi, faqat birmuncha to‘liq emas deyishimiz mumkin. Badiiy matn tahlilini yanada keng qamrovli olish asarning yanada ko‘proq sir-asrorlarini, ma‘no jilvalanishlarini ilg‘ashga xizmat qiladi. “...chinakam tahlil va talqin matnda mavjud hamma narsani, hattoki harf tovushlari, ohang, rang tovlanishlarini ham ma‘nolashtirish, muallifning shaxsiy holat, kayfiyat, ruhoniyy sezimlari bilan aloqadorlikda yoritishni talab qiladi”[2.13] . I. Haqqulovning yuqoridagi fikrlari tahlil va talqin tushunchasini boshqa yondashuvlarga nisbatan ko‘lamdorroq qamrab olganini ko‘rishimiz mumkin. Yana bir atqoli adabiyotshunos olimlarimizdan biri bo‘lmish D. Qur‘onov esa “tahlil” istilohiga quyidagicha ta‘rif beradi: “Tahlil atamasi odatda ilmda “analiz”deb yuritiladigan istilohning sinonimi sifatida tushuniladi. Analiz esa, ma‘lumki, butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o‘rnini o‘rganishni ko‘zda tutadi. Ayrimlar badiiy asarni tirik organizmga qiyos etishadi-da, “uni qismlarga ajratish jonsiz tanaga aylantirishdan boshqa narsa emas”degan qarashga tayanib, tahlilga qarshi chiqadilar. [7.233]” Yuqorida keltirilgan I. Haqqulovning birmuncha sodda tilda tushuntirilgan “harf tovushlari, ohang, rang tovlanishlarini ham ma‘nolashtirish, muallifning shaxsiy holat, kayfiyat, ruhoniyy sezimlari” tahlil borasidagi fikrlari D. Qur‘onovning fikrlarida ilmiy jihatdan asoslanganini ko‘rishimiz mumkin.

Mashhur fransuz strukturalist adabiyotshunosi R. Bart badiiy tahlilga “Tahlil bu matn bo‘ylab qilingan sayr” shaklida ta‘rif beradi[15]. R. Bart zamonaviy tahlil usullaridan biri bo‘lgan struktural tahlil yo‘nalishining asoschisi hisoblanadi.

Rus metodist olimi B. Bobilev esa badiiy tahlil atamasining mohiyatini shunday tushuntiradi: “Badiiy matnning filologik tahlilidan asosiy maqsad muallif obrazini to‘la idrok etib, unga yetishishdir [9].” Badiiy tahlilning asosiy tamoyillaridan biri ham aynan shundadir. Asarni mutolaa qiluvchi kitobxonning shu asarning tub mohiyatiga yetishi, badiiy matnni muallif darajasiga yetib, uning holatiga tushib tahlil qilishi badiiy asarni tushunishning, tahliliy o‘qishning oliy bosqichidir. Shu bilan birga badiiy adabiyot namunalari orasida muallif istagidan ko‘proq ma‘no tashiydigan, asar yaratuvchisining o‘zi kutmagan va bilmagan holda badiiy kashfiyotlarga aylangan durdona asarlar talaygina ekanligiga adabiyot tarixi guvohdir. Muallif tasvirlamoqchi bo‘lgan g‘oya va uning o‘quvchisi asarni o‘qib bo‘lgach tasavvurida paydo bo‘ladigan g‘oya bir-biriga tamomila teskari bo‘lishi ham mumkin. Ba‘zan kitobxon muallif mutlaqo nazarda tutmagan, hattoki adib qarashlariga zid , ammo bir vaqtning o‘zida kitobxon to‘g‘ri deb hisoblaydigan badiiy xulosaga kelishi mumkin. Adabiy asarga “kitobxonning yondashuvi retseptiv estetika”[4.50] deb ham yuritiladi. Kitobxonning talqini ma‘lum bir vaqt, davr o‘tgach, yoki kitobxonning dunyoqarashi o‘zgargach turli talqinlarda yuz ochishi mumkin. Bu xususda taniqli rus psixologi L.S. Vigotskiyning : “San‘atni ko‘proq darajada kechikkan munosabat deyish mumkin, negaki, uning dunyoga kelishi bilan ta‘sir ko‘rsata boshlashi o‘rtasida hamisha ozdir, ko‘pdir zamoniy oraliq bo‘ladi” degan fikrlari bunga yaqqol dalil bo‘la oladi.

Alisher Navoiyning “Saba‘i Sayyor” dostoni nomining asar syujetiga aloqasini tahlil qilsak. Bu yerda “Sayyor”

so'zining ko'p ma'noli ekanligini ko'rishimiz mumkin: 1. Kezuvchi, sayyoh. 2. Sayyora [10] ya'ni planeta tarzida izohlash mumkin. Navoiyning o'zi esa dostonning xotimasida :

“Lutf bu nazm aro bag 'oyatdur,
G'araz ammo yeti hikoyatdur.
Chunki qoyil yeti musofir edi
Ki, alar sayr ishiga mohir edi.
Boldi chun bu raqam ishi tayyor,

Qoydum otini “Sab'ai sayyor”[10]. Ushbu baytlarni keltiradi va asarning nomlanishida asosiy e'tibor “yetti sayyor” ya'ni yeti musofir, dunyo kezuvchi asosiy mezonligini ta'kidlaydi. Shunga qaramasdan, asar nomining o'zigayoq ikki xil ma'no yuklanganini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, “Xamsa” yaratish xamsanavislik an'analari asnosida amalga oshirilgan. Navoiydan oldin “Xamsa” yaratgan adiblarning aynan mana shu to'rtinchi dostonlarini keltirib o'tsak. Nizomiyning “Haft paykar” dostoni nomidagi “paykar” (1. go'zal, 2. surat), Dehlaviyning “Hasht behisht” dostoni nomidagi “behisht” (1. taxt, 2. jannat), Ashrafning “Haft avrang” idagi “avrang” (1. taxt, 2. sayyora) so'zlari ham ikki ma'noli so'zlarning qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu jihatdan Hazrat Navoiy ham o'zidan oldingi

xamsanavis adiblarning an'anasini davom ettirganligini, bir vaqtning o'zida turkiy tilimizning ham so'z boyligi hamda ma'no rang-barangligi boshqa tillardan qolishmasligini go'zal ifoda qilganini ko'ramiz. Birgina asar nomining o'ziyoq tahlilga tortilganida o'quvchi uchun shunchalik turfa xil ma'no-mazmun kasb etganini, asarni o'qish uchun katta rag'bat uyg'otayotganligini, Nizomiy, Dehlaviy singari xamsanavis shoirlar ijodiga murojaat qilishga majbur etib, badiiy matn tahlili o'quv samaradorligiga ijobiy ta'sir etishini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, “... eng go'zal eng original adabiyot namunalarini o'jarlik va o'zboshimchalik changalidan qutqazishning bir chorasi ham matn tahlilidir.[2]” Tahlilning qay darajada go'zal bo'lmog'i esa tahlilchining ilmiga, dunyoqarashiga, saviyasiga bog'liq. Biz badiiy adabiyot namunalarini o'quvchilar bilan ko'p hollarda tanlama tahlil qilamiz. Aslida haqqoniy shoh asarlarning har bir so'zi, obrazlari tahliliy o'qilishi lozim. Ammo bu to'laqonli tahlil badiiy asarning o'zidan ham kattariq hajmda bo'lishiga olib keladi. Tanlama tahlilda esa ijod namunasining eng asosiy, e'tiborni tortadigan qismlarinigina tanlab olib tahlil qilish imkoniyati vujudga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Belinskiy V. G. Adabiy orzular, T.: “G'afur G'ulom,” 1977.
2. Haqqulov. I. Badiiy matn tahlili va talqin muammolari, N. M. Mallayev tavalludining 90 yilligiga bag'ishlangan ilmiy-nazariy konferensiya materiallari, T: 2012.
3. Husanboyeva Q. Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi, T: 2018.
4. Mirzayeva Z. Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi (An'anaviylikdan zamonaviylikka. T:2020.
5. Qosimova K. Matchonov S. G'ulomova X. Ona tili o'qitish metodikasi. T:2009.
6. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh, Badiiy tahlil asoslari.T:2016.
7. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. T.:“Fan”, 2007.
8. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi.T.: “Yangi asr avlodi”, 2010.
9. Бобылев Б.Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. докт. пед. наук. –Москва. 19913.
10. http://navoi.natlib.uz:8101/uz/xamsa_sabai_sayyor_uninchi_tom/sharh_va_izohlar/

Erkin SADIKOV,
Xalqaro TESOL/TEFL treneri,
Mustaqil tadqiqotchi
E-mail: sadikoverkin@gmail.com ermerkdil2004@mail.ru

BuxDU f.f.n., dotsent Z.I.Rasulov taqrizi asosida

TIL O'QITISHDA PRAGMATIKA MASALALARI: TA'RIFLAR, TANQIDLAR, TAHLILLAR VA TALQINLAR

Annotatsiya

Til o'rganish jarayoni shunchaki, grammatika yoki lug'at bilan bog'liq bo'libgina qolmay, unda aynan ushbu komponentlardan tashqari qator omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi, xususan, pragmatika, madaniyat va axloq kabi muloqotga bevosita ta'sir ko'rsatadigan jihatlari ham alohida ko'nikmalar qatorida o'rganilishi va o'rgatilishi kerak. Lich (1983) ning fikriga ko'ra, biz pragmatikani tubdan anglab yetmagunimizcha, tilning asosiy funksional mohiyatini tushuna olmaymiz. Pragmatikaning ta'rif va tavsifi yuzasidan turli xil qarashlar mavjud bo'lib, ular shaklan o'zgacha bo'lsa-da, mohiyatan bir-birini to'ldiradi hamda mushtarak tushuncha sifatida gavdalanadi.

Kalit so'zlar: pragmatika, nutq aktlari, korporativ tamoyil, madaniyat, muloqot, munosabat, sotsiopragsmatika, lingvopragsmatika.

ПРАГМАТИКА В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ: ОПРЕДЕЛЕНИЯ, КРИТИКА, АНАЛИЗ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация

Мало того, что процесс изучения языка связан с грамматикой или лексикой, но помимо этих компонентов важен еще ряд факторов, в частности, прагматика, культура, этика, которые непосредственно влияют на общение и преподаются вместе с индивидуальными навыками. Согласно Личу (1983), мы не можем понять основную функциональную природу языка, пока не достигнем глубокого понимания прагматики. Существуют разные взгляды на определение и описание прагматики, которые, хотя и своеобразны по форме, но дополняют друг друга по существу и воплощаются в виде общего понятия.

Ключевые слова: прагматика, речевые акты, корпоративные принципы, культура, коммуникация, отношение, социо-прагматика, лингво-прагматика.

PRAGMATICS IN LANGUAGE TEACHING: DEFINITIONS, CRITICISM, ANALYSIS AND INTERPRETATION

Abstract

Not only is the process of language learning associated with grammar or vocabulary, but in addition to these components, a number of factors are important, in particular, pragmatics, culture, ethics, which directly affect communication and are taught together with individual skills.

According to Leach (1983), we cannot understand the basic functional nature of language until we reach a deep understanding of pragmatics. There are different views on the definition and description of pragmatics, which, although unique in form, complement each other in essence and are embodied in the form of a general concept.

Key words: pragmatics, speech acts, corporate principles, culture, communication, attitude, socio-pragmatics, linguopragsmatics.

Kirish. Pragmatikaning aynan atama sifatida talqini faylasuf va tilshunos Ch. Morrisga borib taqaladi. Morris (1938) pragmatikani tadqiq qilarkan, uni ishora (belgi)larning muloqotdagi namoyonlashuvini talqin etuvchi soha sifatida e'tirof etadi. Mazmunan aynan muloqot jarayonidagi belgilar, tovushlar, so'zlar, jumlar, hatto suhbatdoshlarning yuz ifodasi, qo'l harakatlari, ko'z ishorolari o'ziga xos ahamiyat kasb etib, tomonlar ularning muayyan xususiyat va vazifalaridan xabardor bo'lishlari, shu bilan birga, tezkorlik bilan muloqot davomatida ularning ong osti sharhini amalga oshira olishlari kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dastlabki tadqiqotlari yuzasidan kelib chiqqan ta'riflar natijasida Morris pragmatikani yanada izchilroq tavsiflashga harakat qiladi hamda buning samarasi o'laroq, olim pragmatikani ma'noning qay tarzda yarialishi va qay shaklda muloqotga ko'chishini ta'minlovchi mexanizm sifatida semiotikaning tub tarkibiy qismiga joylashtiradi. Pragmatikani boshqa qarashlar va tadqiqotlar negizida qator tilshunos olimlar tahlil qilib chiqarkanlar, soha rivojiga o'z hissalarini qo'shib, uni boyitishga harakat qiladilar.

Morrisdan so'ng pragmatika va xususan semantika borasida qiyosiy tadqiqotlar olib borgan britaniyalik Paul Grays asosan diqqat e'tiborini so'zlovchi tomonidan aytilgan so'z (gap)ning ma'nosi va aynan bu orqali nima nazarda tutilganligini o'rganishga qaratadi. Shu bilan birga, Grays muloqot hech qachon bir tomonlama bo'lmasligini, aksincha u ijtimoiylashuv, ya'ni ikki va undan tomonlarning o'zaro korporativ (hamkorlik) munosabatlari orqali vujudga kelishini ta'kidlarkan, bu jarayonni "Korporativ (Hamkorlik) tamoyili" deb nomlaydi, shu tariqa soha tarixidagi eng muhim tub burilishlardan birini amalga oshiradi. Tadqiqotchi "Korporativ tamoyil"ni to'rtta daraja (maksimum)ga ajaratadi: sifat (so'zlovchi sifatida faqat haqiqatni yoki tegishli dalillar bilan isbotlangan marsani gapirish), miqdor (so'zlovchi va tinglovchi sifatida suhbat mavzusi bo'yicha yetarli darajada axborotga ega bo'lish), muvofiqlik (suhbat davomida savolga yoki murojaatga nisbatan mantiqan muvofiq javob berish) va xulq-atvor (muloqot jarayonida noaniqlik hamda mujmallikdan qochish).

Pragmatikaga berilgan eng sodda, ammo munozarali ta'rif tilshunos Levinson (1983) ga tegishli bo'lib, u pragmatikani "tilni qanday qo'llash kerakligini o'rgatuvchi

soha" deb ta'riflaydi. Aynan ushbu ta'rif pragmatikaning xususiyatini ochib berdi hamda keyinchalik ko'plab muhokamalarga sabab bo'ldi. Natijada Levinsonning bu soddagina ta'rifiga qarama-qarshi tarzda pragmatikaning boshqa ta'riflari ham shakllana boshladi.

Tahlil va natijalar. Nega Levinsonning pragmatikaga bergan ta'rifiga nisbatan tanqidlar paydo bo'ldi? Bu borada javob ham oddiy edi: Olimning isloh qilgan ta'rifi faqat amaliy xarakterga ega bo'lib, nazariyani e'tirof etmasdi. Shu tariqa fan olamida pragmatikaning keng qamrovli ta'riflari vujudga kela boshladi. Lich (1983) pragmatikani tilshunoslik nuqtai nazaridan ta'riflarkan, uni mohiyatning nutq vaziyatlariga nisbatini o'rganuvchi soha sifatida e'tirof etadi. Aynan ushbu ta'rif ortidan Lich va Tomaslar birgalikda pragmatikani pragmalingsvistika va sotsiopragmatika kabi ikki qismga ajratishadi.

Lichning nazdida pragmalingsvistika asosan grammatikaga yo'nalgan bo'lib, muloqot jarayonida suhbatdoshlarning ijtimoiylashuvida grammatik shakllarning aynan qanday ifodalanishini tartibga soladigan ta'limot sifatida xizmat qiladi. Aynan Lichning o'zi sotsiopragmatikani ijtimoiy shart-sharoitlarda amalga oshiriladigan yoki vujudga keladigan, rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan suhbat jarayonlarida muloqotga kirishuvchilarning aytadigan so'zlari hamda jumllalarining interpretatsiyasini amalga oshirishga hissa qo'shadigan komponent ekanligini iddao qiladi.

Tomas esa pragmalingsvistikani tahlil qilarkan, mazkur bo'lim lingvistik shakllar hamda vazifalarga daxldor degan fikrni ilgari suradi. Sotsiopragmatika xususida esa olimning qarashlari suhbatdoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonidagi muloqot sharoitiga muvofiq ijtimoiy xulq-atvorning turlicha namoyon bo'lishiga qaratiladi. Tomas (1995) pragmatikani o'rganishni o'zaro muloqotdagi mohiyat sifatida qaraydi. Ushbu olim uchun ma'noni yaratish dinamik jarayon bo'lib, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi muloqot mazmunini, nutq konteksti (jismoniy, ijtimoiy va lingvistik)ni o'z ichiga oladi.

Yul (1996) ham bevosita pragmatikani o'rganarkan, uni so'zlovchining so'zlashdan ko'zlagan maqsadini o'rganuvchi soha ekanligini aniqlaydi va olib borgan izlanishlari natijasida pragmatikaning yana bir xususiyatini ochib beradi: pragmatika suhbatdoshlarga bir-birining aytgan so'zlaridan tashqari nazarda tutilgan yashirin ma'noni ilg'ab olishga ko'maklashadigan ta'limot ekanligiga urg'u berib, muloqot sodir etilgan vaziyatlarda suhbatdoshlarning yuz ifodalari, qo'l va tana harakatlari ham qo'shimcha yoki alohida ahamiyat kasb etishini ma'lum qiladi.

Shu o'rinda olimlardan Kasper (1997) ning pragmatikaga bergan ta'rifi sohaning yana bir qirrasini ochishga xizmat qiladi. Tilshunos pragmatikani "kommunikativ harakatni uning ijtimoi-madaniy kontekstida o'rganuvchi tilshunoslikning bir bo'limi" deb ta'rif beradi. Natijada madaniyat pragmatikaning me'yoriy jihatlaridan biri ekanligiga diqqat qaratila boshlandi.

Kristal (1997) til foydalanuvchilari va o'zaro munosabatlarda nazarda tutiladigan mohiyat va uning ta'sirini hisobga oladi. Ushbu muallifning fikriga ko'ra, pragmatika tilni foydalanuvchilar nuqtai nazaridan o'rganish, ayniqsa, ular qilgan tanlovlar, ijtimoiy o'zaro ta'sirda tildan foydalanishda duch keladigan cheklovlar va ularning tilni muloqot vositasi sifatida ishlatganda boshqalarga ta'sirini namoyon etuvchi ta'limot bo'lib, u muloqot qiluvchilarning suhbat davomida individuallikdan ijtimoiylikka o'tish bosqichini ham nazarda tutadi.

Mey (2001) odamlarning muloqotda tildan qanday foydalanishiga qarab pragmatik ma'noni tahlil qiladi. Uning

izohlashicha, pragmatika ijtimoiylikdagi shart-sharoitlar natijasida tartibga solinadigan kishilarning o'zaro muloqoti ta'sirida vujudga keladigan va anglashiladigan mohiyatni o'rganuvchi bo'lim bo'lib, aynan tilning qanday va qaysi maqsadda qo'llanilishiga asosiy e'tibor qaratadi.

Xuang 2007-yilda pragmatikani ikki nuqtai nazardan tahlil qilish mumkinligini aytadi: kognitiv-falsafiy qarash va ijtimoiy-madaniy-interaktiv nuqtai nazarni qamrab oluvchi pragmatika. Olimning fikricha, dastlabki nazariya "komponentli ko'rinish" deb ataladi va u "tilning qo'llanilishi tufayli yoki unga bog'liq holda ma'noni tizimli o'rganish"ni ifodalaydi. U asosan implikatsiya (so'zlovchining so'zlashdan ko'zlagan maqsadi), presuppozitsiya (so'zlovchi va uning suhbatdoshiga oldindan ma'lum bo'lgan haqiqiy yuzasidan taxmin), nutq aktlari (iltifot, taklif, inkor, shikoyat, iltimos), deiksis (pragmatikada muloqot jarayonida muayyan shaxs, vaqt, o'rin-joy, ijtimoiy holatga ishora qiluvchi va unga urg'u beruvchi komponent) va referens (aloqadorlik yoki qarashlilik) kabi dolzarb mavzularni qamrab oladi.

Ikkinchi nazariya esa sotsiolingsvistika, psixolingsvistika, nutq tahlili, pragmatik variatsiya va boshqa ijtimoiy yo'nalishlar bilan bog'lanadi. Amaliy xususiyatga ega bo'lgan bu ta'limot aktual tildan foydalanishni nazarda tutadi, shu bois "empirik pragmatika" atamasi bilan ham mashhur.

Keskes (2013) pragmatikani madaniyatlararo pragmatik nuqtai nazardan ko'rib chiqadi va madaniyatlararo o'zaro munosabatlarda ijtimoiy-kognitiv yondashuvni qo'llaydi. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy-kognitiv yondashuv muloqot jarayonida vujudga keladigan holatlar hamda nutq akt (vaziyat)larida suhbatdoshlarning o'zlarini ifoda va idora etishlarida ularning madaniy bilimlari hamda tajribalari o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Bardovi-Harlig (2013) ikkinchi tilni o'rganish nuqtai nazaridan pragmatikani ilmiy jihatdan isloh qilarkan, uning o'ziga xos atamasini yaratadi. "Qanday so'zlash?, Nimani so'zlash?, Kimga so'zlash?, Qachon so'zlash? kabi so'roqlar bilan moyihatni ochiqlashga xizmat qiluvchi ta'limot" sifatida e'tirof etarkan, mutaxassis pragmatikani ushbu silsila asosida o'qitilishi hamda o'rganilishi mumkinligiga e'tibor qaratadi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, yuqorida sharhlangan ta'riflar va mulohazalar pragmatikaning til o'qitishda eng muhim aspektlardan biri ekanligini in'ikos etadi, shu bilan birga, ular o'rtasidagi muayyan o'xshashliklar hamda tafovutlar natijasida quyidagi xulosalarni taqdim etadi va ularga ko'ra, pragmatika:

- 1) inson harakati va tafakkurining amaliy tomonlarini;
- 2) lingvistik belgi (ishora)lar, so'z va gaplarning real vaziyatlarda qo'llanilishini;
- 3) interaktiv kontekstda ma'noning ifodalanishini;
- 4) gapning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan tashqari, aynan mazmunning qay tarzda nazarda tutilishi: suhbatdoshlarning yuz ifodalari, qo'l va tana harakatlari orqali namoyon bo'ladigan qo'shimcha mohiyatni;
- 5) so'zlovchilarning suhbat mavzusi yuzasidan egallagan bilimlari, tajribalari hamda madaniy-axloqiy xususiyatlarini;
- 6) so'zlovchilarning muloqotga kirishishdan ko'zlagan maqsadlari va istaklarini;
- 7) insonlar aynan so'zlar yordamida nima qila olishlarini;
- 8) muloqot jarayonida ifodalangan mohiyatga nisbatan tomonlarning munosabatini o'rganadi va ular uchun shart-sharoitlar yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Bardovi-Harlig, K., Hartford, B.A.S., Mahan-Taylor, R., Morgan, M. J., & Reynolds, D. W. (1991). Developing pragmatic awareness: Closing the conversation. *ELT Journal*, 45, 4-15.

2. Barron, A. (2003). Acquisition in interlanguage pragmatics: learning how to do things with words in a study abroad context. Amsterdam Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
3. Crystal, D. (1997). A dictionary of linguistics and phonetics. 4th edition. Cambridge, MA: Blackwell.
4. Ferrara, A. (1985). Pragmatics. In T. A. van Dijk (Ed.), Handbook of discourse analysis (Vol. 2, pp. 137-157). London: Academic Press.
5. Huang, Y. (2007). Pragmatics. New York, NY: Oxford University Press.
6. Kasper, G., & Rose, K. R. (1999). Pragmatics and second language acquisition. Annual review of Applied Linguistics, 19, 81- 104.
7. Kecskes, I., & Romero-Trillo, J. (2013). Introduction. In I. Kecskes & J. Romero-Trillo (Eds.), Research trends in intercultural pragmatics (pp. 1-3). Boston: Walter De Gruyter.
8. Leech, G. (1983). Principles of pragmatics. London: Longman.
9. Levinson, S. (1983). Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Mey, J.L. (2001). Pragmatics: an introduction. Oxford, Blackwell Publishers.
11. Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford: Oxford University Press.
12. Расулов, З. И. (2011). Синтаксический эллипсис как проявление экономии языка): автореферат дисс.. кандидата филологических наук/Расулов Зубайдулло Изомович.-Самарканд, 2011.-27 с. Расулов Зубайдулло Изомович.
13. Расулов, З. И. (2017). Особенности моделирования эллиптических предложений в связи с позиционными звеньями. Тил бирликларини қиёсий-типологик ва лингвомаданиятшунослик йўналишларида тадқиқи ва уларнинг тилларни ўқитишдаги ўрни. Илмий мақолалар тўплами. Қ, 2, 54-56. Тил бирликларини қиёсий-типологик ва лингвомаданиятшунослик йўналишларида тадқиқи ва уларнинг тилларни ўқитишдаги ўрни. Илмий мақолалар тўплами. Қ, 2, 54-56.
14. Sadikov Erkin Tursunovich. (2022). Noval Teaching Technologies of Pragmatic Speech Acts. Eurasian Scientific Herald, 4, 19–22. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/392>
15. Sadikov Erkin Tursunovich. (2021). IMPLEMENTING AND ASSESSING PRAGMATIC SPEECH ACT DIVERGENCES IN THE ESL CLASSROOM. Eurasian Journal of Academic Research, 1(8), 73–76. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5702899>
16. Sadikov Erkin Tursunovich. (2021). THE ROLE OF PRAGMATICS IN OVERCOMING CHALLENGES OF ACADEMIC WRITING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(11), 247–249. Retrieved from <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/481>
16. V.F. Saidovna. Using games and innovative technologies in the English language classroom. Научный Вестник Наманганского Государственного Университета, pp. 232-238

УЎК: 821.512.133.

Завқиддин СУВОНОВ,

филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: suvanovzavqiddin86@gmail.com

ТошДЎТАУ профессори, филол.ф.д. Б.Менглиев тақризи асосида

БАДИЙ МАТН ЛИНГВИСТИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ЗАРУРАТИ

Аннотация

Тажриба шуни кўрсатадики, бадий матн ҳам лингвистик экспертиза объектига айланади. Аввалига у муаллифнинг фақат матншунослик йўналишида мақсадида ўтказилган текшириш манбаи сифатида эҳтиёжга эга бўлган. Бугунги кунда дунё фанида бадий матн суд нутқи жараёнида одатдагидан-да кўпроқ ўрганиш объектга айланмоқда. Бу, биринчи навбатда, интеллектуал мулк агентлиги фаолиятида заруратга айланди.

Калит сўзлар: бадий матн, лингвистик экспертиза, интеллектуал мулк, махфий реклама, ҳақорат, тухмат, гиёҳвандлик, психотроп модда, инсон шаъни, кадр-қиммати ва тадбиркорлик обрўси.

THE NEED FOR A LINGUISTIC EXAMINATION OF A LITERARY TEXT

Annotation

Experience cross-platform, evil text as a linguistic expertise of the aylanadi object. Firstly, the author has only the textshunoslik yudzhilgan tekshirish the source of the quality of ego bulgan. Issues related to this issue were discussed at the meeting with the speaker. Boo, duty rice, intellectual property operating agency.

Key words: text, linguistics expertise, intellectual mauk, confidential advertising, jurisprudence, slander, herbalist, psychotropic matter, human dignity, value and reality.

НЕОБХОДИМОСТЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИССЛЕДОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

Опыт кросс-платформенный, злой текст как лингвистический экспертиза объектига айланади. Во-первых, у авторнинг только текстшунослик юджилган текшириш источник качества эга булган. На встрече с докладчиком были обсуждены вопросы, связанные с этим вопросом. Бу, дежурный рис, интеллектуал собственность действующее агентство.

Ключевые слова: текст, лингвистика экспертиза, интеллектуал мулк, конфиденциальная реклама, юриспруденция, клевета, травник, психотропная материя, человек достоинство, ценность и действительность.

Кириш. Бадий матн лингвистик экспертизасида кўплаб бадий матнлар – лирик, эпик, драматик асарлар ўқувчининг ҳиссиётларига таъсир қилади ва уларда эстетик реакцияни ҳосил қилади. Аксарият матнлар, уларни ташкил этиш нуктаи назаридан, белгиланган меъёрларга риоя қилишга интилишини ва, шу тариқа, матннинг тўғри шаклландиришга қаршилиқ кўрсатишини таъкидлайди. Бироқ бу ҳар доим ҳам бадий матнларга тааллуқли бўлавермайди. Гарчи улар баъзи умумий қабул қилинган меъёрларига бўйсунса ҳам, кўпинча матн тўғрилигини бузади ва гапнинг мазмуний хусусиятига таъсир қилади.

Бадий матнга эстетик маълумотларни узатишга ихтисослашган омил сифатида қаралади. Бундай матн когнитив маълумотлар фонида мавжуд ва у тўлиқ ишончли эмас. Бунда бадий матнда эстетик маълумотни шакллантиришнинг баъзи воситаларига эътибор қаратилади: эпитетлар, киёслар, метафора, муаллиф неологизмлари, фонетик, морфемик, лексик, синтактик, лейтмотив такрорлари, сўз ўйини, киноя, топонимлар, асл матннинг синтактик ўзига хослиги, диалектизмлар каби.

Бадий матн стилистик жиҳатдан турли хил лексик (диалектал, касбий, архаик, экзотик) ва синтактик лингвистик воситалар ҳамда сўзлашув нутқи элементларидан интенсив фойдаланиш билан тавсифланади. Унинг шеърий, насрий ва драматик турлари ажратилади. Уларнинг параметрлари ўз

навбатига жанр, тарихий, тематик, хронологик жиҳатларига кўра таснифланади.

Насрий матн учун белгилар:

1) насрий матнларнинг семантик ва синтактик тузилишидан келиб чиқиб бўлиниши;
2) матнда семантик ва мантикий алоқаларнинг мавжудлиги.

Насрий матннинг қуйидаги хусусиятлари таъкидланган:

1) лингвистик хилма-хилликнинг имкониятлари;
2) полифония;
3) нутқнинг визуал ва когнитив имкониятларидан кенг фойдаланиш.

Шундай қилиб, лингвистик экспертиза нуктаи назаридан бадий матн хусусиятларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бадий матн бошқа турдаги матнлардан ажратиб турадиган хусусиятларга эга ва унда қуйидагилар ҳисобга олинади:

- бадий матнда адабий таъсир орқали бадий образ яратиш;

- бадий матнда семантик жиҳатдан максимал аниқликдан четга чиқиш;

- бадий матнда тил бирликларининг кетма-кетлиги, бирикмаси ёки сонининг маълум турлари;

- матндаги тил белгиларининг бадий вазифалари;

- бадий матнда муайян коммуникатив ва прагматик вазият;

- бадий матн ва тил категорияси ўртасидаги боғлиқлик;

- бадий матндаги семантик имкониятлар;
- бадий матнга миллий тус бериш;
- бадий матндаги ўша тасвирдаги давр муҳити;
- бадий матнда ёзувчининг индивидуал услуби;
- фразеологик бирликларнинг мавжудлиги;
- бадий матнда лексик ва синтактик тил воситаларининг хилма-хиллиги ва б.

Лингвистик хусусиятлар матннинг лексик, грамматик, стилистик хусусиятларида рўёбга чиқади.

Филологик экспертиза оғзаки ёки ёзма матнни процессуал тартибга солиш билан шуғулланади. Агар зарур бўлса, эксперт ўз ишида тилшуноснинг мажбурий иштироки билан бирга бошқа мутахассисларни жалб қилиши ҳам мумкин:

бу миллатлараро ва динлараро можаролар муаммолари тарих, фалсафа, этнография, конфликтологияда таҳлил қилинганлиги билан боғлиқ;

терроризм сабабларини криминалоглар, психологлар, социологлар ўрганиши мумкин; инсон ирқларининг келиб чиқиши масалалари – антропологлар, генетиклар ва бошқалар.

Одатда маълум ирқий, миллий, диний гуруҳлар тўғрисида фактик маълумотлар мавжуд бўлганлиги сабабли, бу ерда умумий қоида қўлланади. Факт маълумотлари ҳақиқатга мос келадиган бўлса, ахборот тарқатиш эркинлигига устувор аҳамият берилиши лозим. Фактларнинг ҳақиқатга мувофиқлигини аниқлаш учун фаннинг белгиланган соҳалари мутахассислари жалб этилиши мумкин. Унда санъат асарларини акс эттирувчи ахборот материалларини ҳуқуқий ва филологик баҳолаш муҳим хусусиятларга эга. Уларни таҳлил қилиш учун эса адабиётшуносликка ихтисослашган филологни жалб қилиш тавсия этилади. Ундаги муаммонинг ечимини топиш усули – бадий матннинг лингвистик экспертизаси билан боғлиқ ҳодиса. Лингвистик таҳлил билан бир қаторда оғзаки бўлмаган воситалардан фойдаланганда бадий танқид соҳасидаги билим ҳам талаб қилинади.

Бадий матннинг лингвистик экспертизаси ихтиёрий эксперт тадқиқотлари гуруҳига киради. Унда жиноят суриштирув органи томонидан ишдаги бошқа далиллар билан бирга ички судланганлиги асосида баҳоланади.

Тақдим этилган дастлабки маълумотлар ва тегишли билим соҳасининг илмий қоидалари асосида ўтказилган тадқиқот натижалари асосида тузилган эксперт хулосаси қуйидаги принципларга мос келиши талаб этилади:

1) малака принципи шуни англатадики, уларни ҳал қилиш учун махсус илмий билимларни талаб қилмайдиган масалалар бадий матн эксперт олдига қўйилмаслиги ва у томонидан ҳал қилинмаслиги керак;

2) аниқлик принципи турли хил талқинларга имкон берадиган ноаниқ хулосаларни шакллантиришга йўл қўйилмаслигини англатади;

3) мавжудлик тамойили.

Эксперт томонидан ҳал қилинган вазифалар даражасига қараб, объектнинг табиати ва ҳолати, объектни тегишли тасниф асосида аниқлаш, объектларнинг индивидуал идентификациясини ўрнатиш, вазият ҳақида хулоса деб фарқлаб кўрсатади.

Зиддиятли бадий матнни ўрганишда ҳам қуйидагиларга эътибор қаратиш зарур:

1) мунозарали бадий матн билан жараёни акс эттирган нутқ иши, яъни объект;

2) зиддиятни келтириб чиқарадиган матн ёки нутқ алоқаси ва ижтимоий ҳулқ-атвор қоидалари бузилган матн.

Нутқий мулоқот қоидалари анъанавий равишда Г.Грицнинг постулатлари сифатида тушунилиб, у томонидан ишлаб чиқилган нутқий мулоқот мақсадларини ўз ичига олади.

Конфликтоген – филологик экспертизада зиддиятли нутқ вазиятининг потенциал манбаи бўлган сўзлар, иборалар. У ёки бу бадий матннинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг эътиборига тушиб қолиши ва кейинчалик тадқиқот объектига айланишининг асосий сабаби унинг мазмунида зиддиятларни келтириб чиқарувчи поэтик ифодаларнинг мавжудлигидир.

Бадий матннинг лингвистик экспертизаси экстемистик мазмундаги ёзма нутқ асоратларини аниқлаш учун зарур. Бундан ташқари, бадий матннинг экстремизм белгилари бўлган маълумотларини акс эттирувчи материаллар сифатида унинг моҳиятини акс эттирувчи миллий низо ва адоват, тарихни сохталаштириш, шахсни руҳий тушқунликка олиб келиш, шахс руҳиятида тажовузкорликни ошириш, эгоизм ва манфаатпарастликни тарғиб қилиш, ғайриилмий фикрларни сингдириш, миллий ва этник айирмачилик, шахсда лоқайдлик, бепарволикни кучайтириш.

Бошқа миллат, этник қатламларнинг нафсониятини таҳқирлаш, миллий ва этник камситиш, гендер дискриминацияни тарғиб қилиш, непотизм, коррупцияга ундаш, порнографияни тарғиб этувчи унсурлар ҳисобланади.

Буларнинг ифодасини қуйидагиларда кўраемиз.

Этник камситиш. Этник камситиш – бу этник доминант гуруҳ аъзоларининг қобилиятлари билан тенг бўлган этник озчилик аъзоларига имтиёзлар бериш, обрў-эътибор ва ҳокимиятини асоссиз равишда рад этиш.

Ирқчилик. Ирқчилик – бу одамлар ўртасидаги ижтимоий аҳамиятга ва жисмоний фарқларга эга бир ирқ ёки этник гуруҳнинг бошқасидан устунлигига ишонишга асосланган хурофот, муносабат ва жараён.

Ирқчилик ҳам индивидуал, ҳам институционал даражада мавжуд бўлиши мумкин.

Институционал ирқчилик – бу жамиятнинг тузилиши ва фаолиятига асосланган ирқчилик, яъни ижтимоий институтлар. Яъни бир этник гуруҳни қўллаб-қувватлайдиган ва бошқаларни камситадиган сиёсат олиб бориш (полиция). Институционал ирқчилик ирқчиликнинг бехосдан, онгсиз кўринишлари тоифасига киради. Институционал ирқчиликнинг намоён бўлиши нафақат ИИБ ходимларига хос, балки у бошқа жамоат ва хусусий муассасалар фаолиятида ҳам аниқланган. Шундай қилиб, институционал ирқчилик турли ирқий ва этник гуруҳ вакилларининг ижтимоий тенгсизлигини кўпайтиришга қатъи ҳисса қўшади. Институционал ирқчилик тушунчаси – жамиятнинг ташкилий тузилмаларига асосланган ирқий ва этник тенгсизликни кўпайтиришнинг тизимли жараёнларини таъкидлайди. Ушбу концепциянинг заифлиги ундаги илмий қатъийликнинг етишмаслиги. Нима бўлганда ҳам ирқчилик кўплаб сабаблар ва кўринишларга эга бўлган кўп қиррали ҳодиса ва аналитик равишда институционал ва индивидуал ирқчиликни фарқлаш жуда муҳим.

Ҳозиргида одамларнинг табиий тенгсизлиги ҳақидаги ғояларга асосланган классик ирқчилик сиёсий ва интеллектуал ҳаётнинг атрофига ўтган бўлса-да, замонавий жамият ҳаётини йўқолмади. Эски ирқчилик ўрнини турли ирқий гуруҳларнинг маданий тенгсизлиги ғоялари билан боғлиқ янги ирқчилик эгаллади.

Янги ирқчилик маданий устунликни эмас, балки ирқларнинг фарқларини кўрсатади ва бошқа маданиятга нисбатан душманлик одатий ва ҳатто одамлар учун маданий номувофиқликка жавобан улар ўз қоидалари билан яшаш истиғини табиий ҳис қилганда зарур. Янги

ирқчилик шаклларида бири ксенофобия – бегона, ғайриоддий нарсалардан кўркиш.

Гендер дискриминация. Гендер дискриминация – бу ўз вакилларини бошқа гуруҳлар ёки жинс аъзолари учун очиқ бўлган имкониятлардан маҳрум қиладиган этник гуруҳга нисбатан ҳақиқий хатти-ҳаракатлар. Жинсий дискриминация, кўпинча, этник хурофотга асосланган бўлса-да, бу иккиси алоҳида боғлиқ ҳодисалар. Камситишнинг даражасига қараб, Р.Мертон шахснинг тўрт турини ажратиш кўрсатди:

1) ишончли либерал – бу ҳеч қачон камситишда қатнашмайдиган, хурофотсиз одам;

2) ўзгарувчан либерал – бу хурофотсиз одам, аммо барибир жамият босими остида камситишда иштирок этади;

3) доимий ирқчи – жамият босими остида камситишда қатнашмайдиган хурофотга эга одам;

4) ишончли ирқчи – бу иккиланмайдиган хурофотларга эга одам[1].

Гиёҳвандликни тарғиб қилувчи бадий матн. Бунда лингвистик экспертизадан ўтказиш ва унинг асоратларини билиш зарур. Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишнинг инсон саломатлиги учун бир қанча зарарлари мавжуд: у инсон фикрлаш доирасини ўтмаслаштиради, тананинг турли касалликларга чидамлилигини йўқотади, хотирани сусайтиради. Шунингдек, бу зарарли иллат инсонни ўта ялқов, камгайрат, оилага бепарво, ҳамятсиз, жинсий заиф қилиб қўяди, кўзни хиралаштиради, тишларни ҳам тўкиб юборади.

Гиёҳвандлик кишиларни мардлик ва олижаноблик каби яхши сифатлардан маҳрум қилади. Инсонни ваъдасига вафо қилмайдиган, ишонч билдирилса, ишонччи оқламайдиган, гапирса, ёлгон гапридаган қилади. Инсондаги масъулият ва қард-қиммат туйғуларини йўқ қилиб, унда кўркинч, хавф-хатар, қабихлик ва пасткашликни пайдо қилади. Унда ўзига ва яқинларига нисбатан хиёнат туйғулари пайдо бўлади.

Яна асосий ишга қайтиб, филологик экспертиза фақат тегишли маълумотга эга бўлган ва ушбу хизматларни тақдим этиш учун рухсат олган тажрибали мутахассис томонидан амалга оширилиши мумкин.

Филологик экспертизанинг мақсадлари жуда бошқача бўлиши мумкин. Айниқса, суд экспертизаси ҳақида гап кетганда, кўпинча у қуйидагиларни текшириш учун амалга оширилади:

а) сўзнинг этимологиясини билиш учун;
б) муайян сўз маъносининг изоҳи учун;
с) муайян сўзнинг тарихий тақомилидаги таърифлари учун;

д) исм ва фамилиянинг мазмунидан келиб чиқиб, изоҳини таърифлаш учун;

е) сўзнинг ҳудудий хусусиятларини билиш учун;
ф) сўз маъносининг изоҳи учун;

г) фирма ва компаниялар номларининг моҳияти ва изоҳларини билиш ва уларнинг тўғри ёзилиши учун;

х) виртуал ахборот ресурсларининг таъсири учун;
и) ижтимоий тармоқларда тарқатилган ахборот учун;

ж) бизнес ва шахсий ёзишмалардаги сўз мазмуни учун;

к) электрон ва босма нашрлар учун;
л) кундалик ёзувлар мазмуни учун;

м) турли жанрдаги филмлар моҳияти учун;
н) ҳужжатлар-шартномалар, баённомалар

моҳиятини билиш учун;
о) бадий адабиётларнинг ёвуз ишларга тарғиботининг олдини олиш ёки оқибатининг муҳокамаси учун;

п) шеър ва кўшиқлар мазмунини текшириш учун;
р) матнларни таржимасидаги хатоликлар учун.

с) реклама варақаларидаги хатоликлар маъноси учун.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш лозимки, уларда экстремизмнинг турли хил кўринишлари мавжудлиги учун материалларнинг суд-лингвистик экспертизаларини такомиллаштириш кўп жиҳатдан шу турдаги илмий иш учун услубий дастурни ишлаб чиқиш сифатига боғлиқ ва у амалий фаолият маҳсули ҳисобланади. Шу муносабат билан тақдим этилган материалларда экстремизмнинг турли хил кўринишлари мавжудлигини аниқлаш учун суд-лингвистик экспертизасини ўтказиш методологиясининг тузилишини таҳлил қилиш ўз вақтида ва талаб даражасида деб тан олиниши ҳам керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС. – 1999. – С. 95.
2. Лукин В.А. Художественный текст. Основы лингвистической теории. Аналитический минимум / В.А.Лукин. – М.: «Ось-89», 2009. – 560 с. 29.
3. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста : учеб. пособие / В. А. Маслова. – Минск : Вышэйшая школа, 1997. – 156 с. 30.
4. Мертон Р. К. Социальная теория и социальная структура // [Социологические исследования](#). — 1992. — № 2-4. - С. 118-124.
5. Москвин В.П. Методы и приемы лингвистического анализа : монография / В. П. Москвин. – Москва : Флинта : Наука, 2015. – 220 с. 31.
6. Новиков Л. А. Художественный текст и его анализ / Л.А. Новиков. – 2-е изд. – М.: ЛКИ, 2007. – 304 с. 32.

Ситора ТУРАБОЕВА,
Тошкент тиббиёт Академияси ўқитувчиси
E-mail: torasitora139@gmail.com

ЎзМУ доценти И.К. Ўсаров тақризи асосида

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ-АССОЦИАТИВ ТАВСИФИ

Аннотация

Мақолада инглиз ва ўзбек тилидаги ахлоқий қадриятларни билдирувчи концептнинг қиёсий тадқиқи, хусусан, икки тил ҳодисалари таҳлили орқали шарқ ва ғарб тамаддунининг ўзаро ўхшаш ва фарқли хусусиятларининг тавсифи ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, лингвокультурологик бирликларни таржима қилишда адекватлик ва эквивалентлик тамойилларидан келиб чиқиб ёндашиш бўйича илмий асосларга эга бўлган тавсия ва таклифлар берилади.

Калит сўзлар: лингвокультурология, ахлоқий қадриятлар, концепт, қиёсий-ассоциатив, лингвомаънавийташунослик, вербал ва невербал воситалар, семантик, синтактик.

СРАВНИТЕЛЬНО-АССОЦИАТИВНОЕ ОПИСАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье рассматривается сравнительное исследование концепта экономики в английском и узбекском языках, в частности восточных и штамповых изменений, в которых фиксируются билингвальные явления. Также даются полезные рекомендации и предложения по основам разработки подходов к переводу лингвокультурных единиц на основе принципов адекватности и эквивалентности.

Ключевые слова: лингвокультурология, нравственные ценности, концепт, сравнительно-ассоциативный, языково-духовный, вербальные и невербальные средства, семантический, синтаксический.

COMPARATIVE-ASSOCIATIVE DESCRIPTION OF MORAL VALUES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

The article discusses a comparative study of the concept of economies in English and Uzbek, in particular the Oriental and stamp changes in which bilingual events are recorded. It also provides useful recommendations and suggestions on the basics of developing approaches to the translation of linguocultural units based on the principles of adequacy and equivalence.

Keywords: linguoculturology, moral values, concept, comparative-associative, linguistic-spiritual, verbal and nonverbal means, semantic, syntactic.

Кириш. Лингвокультурология фан ва илм соҳаси сифатида жуда чуқур ва кенг қамровли илдизларга эга бўлганлиги сабабли, унга тегишли барча лисоний ва нолисоний элементларнинг коммуникатив хусусиятларини очиқ бериш, ўзаро ўхшаш ва фарқли хусусиятларини тадқиқ этишга тор ихтисосликда ёндашиш афзал кўрилади. Шу боисдан лингвокультурологиянинг барча вербал ва невербал таркибий қисмларини лингвомаънавийташунослик, лингвомамлакатташунослик каби тармоқлар ичида тавсифлаш самарали усул эканлиги ҳақидаги мулоҳазаларни қайд этиш мумкин. Мақолада бевосита лингвомаънавийташуносликнинг моҳиятан ўзагини ташкил этувчи ахлоқий қадриятларнинг нутқимизда вербаллашуви ёки невербал воситалар ёрдамида коммуникация жараёнида юзага чиқишини ва уларга хос бўлган лисоний хусусиятларини ўзбек ва инглиз тилларидаги ахлоқий қадриятлар концептосферасига кирувчи лисоний бирликлар мисолида тавсифлашга ҳаракат қиламиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инглиз ва ўзбек тилидаги ахлоқий қадрият концептининг қиёсий тадқиқи нафақат икки тил, балки шарқ ва ғарб тамаддунининг мазкур ихтисосликдаги ўзаро ўхшаш ва фарқли хусусиятларини умумий планда тавсифлаш имконини ҳам беради. Табиийки, ўзбек ахлоқий қадриятларининг шаклланишида ислом дини, маҳаллий

этнос тарихи, урф одатлари, яшаш тарзи, умуман олганда, миллий-маданий ўзига хослигини кўрсатиб берувчи ҳар бир элемент муҳим аҳамиятга эга бўлса, инглиз ахлоқий қадриятлари ҳам неча минг йиллик шаклланиш йўли ва тадрижий босқичларига эга саналади. Шу маънода ахлоқий қадриятларнинг маданият эгалари томонидан тушуниладиган концептуал доираси ҳам фарқли ҳисобланади. Бу фарқлар ҳар иккала маданият вакиллариининг турмуш тарзи ва ижтимоий яшаш қонуниятларидаги тафовутларида кўринади.

Ҳар икки тилда ҳам “Ахлоқий қадрият” концептининг лисоний систем-структур моҳияти унинг таркибий қисмларини аниқлаш йўли билан очилади. Тарих фанлари номзоди, доцент Саодат Сулейманова “Маърифат” газетасининг 2017 йил сонида берилган “Маънавият – инсон қадрининг мезонидир” мавзусидаги мақоласида “Ахлоқ” категориясининг таркиби ҳақида фикр юритар экан, унинг 180 дан ортиқ тушунчадан ташкил топишини айтади. П.Е.Матвеев муҳим ахлоқий қадриятлар сифатида эзгулик, бирлик ва озодликни ажратади[1]. А.И.Титаренко “Моральные ценности и личность” китобида инсон ахлоқий тутумларини ифодаладиган дружба (дўстлик), свобода (озодлик), любовь (севги), добро (эзгулик), чест (виждон) тушунчаларини фарқлаган[1]. В.А.Кондрашов эса совесть (виждон), справедливость (адолат), единство (бирлик) тушунчаларини ажратиб кўрсатган[3]. “Мавзувий

фалсафий лугат"да эзгулик, бахт, адолат, севги таянч ахлоқий тушунчалар сифатида белгиланган[4]. Г. Тожиева ўзининг "Ўзбек тилини "тил ва маънавий муштараклиги" тамойили асосида тадқиқ қилиш масалалари" номли докторлик диссертациясида ўзбек тилидаги маънавий категорияси бирликларининг мавзуйий сўзлиги юзасидан илова беради ва унда "ахлоқ" микросистемасига кирувчи 789 та тил бирлигини келтириб ўтади. Олиманинг келтирган таснифий гуруҳидан ўрин олган лексемалар сўз, тушунча ва концепт шаклидаги ахлоқий қадриятларни ифода этувчи тил бирликларида ташкил топади. Икки маданиятга тегишли ахлоқий қадриятлар элементларини ўзаро таққослаш ва лингвистик хусусиятларини таҳлилга тортишдан олдин, ахлоқий қадрият концептининг ўзини тавсифлаб кетиш мақсадга мувофиқ саналади. Инглиз тилида ахлоқ лексемасига семантик эквивалент сифатида *moral* лексемаси олинади.

Ахлоқ [а.— кишининг табиати] Муомала, хатти-ҳаракат одоб. Аслини олганда, ахлоқ — маънавийнинг ўзаги. Газетадан. Раҳбар ахлоқиди асосий нарса сўз ва иш бирлигини ўз фаолиятининг мазмуни деб билишдир. «Фан ва турмуш»[5].

Morals – principles of right or wrong behaviour that are generally accepted by a society. (Жамият томонидан тўғри ёки нотўғри деб қабул қилинган тамойиллар) The difference between Eastern and Western morals. Have morals - he has shown that he has no morals at all[6]. *Moral standards/principles/values* (Ахлоқий стандартлар, тамойиллар, қадриятлар) our *children's religious* and *moral education* (фарзандларимизнинг диний ва ахлоқий таълими)

Юқорида келтирилган изоҳларни муқояса қилиш баробарида шу нарса аниқлашдики, ҳар иккала тилда ҳам ахлоқ концепцияси жамият томонидан тўғри ёки тўғри эмас деб қабул қилинувчи миллий-маданий хусусиятга эга бўлган қоидалар ҳисобланади ва ижтимоий қадриятлар негизда шаклланади. Жамият вакилларларининг ўзлари томонидан белгиланган ва ўрнатилган ахлоқ қоидаларига биноан сотсиумдаги шахслар хатти – ҳаракати ахлоқли, ахлоқсиз каби сифатларлар билан баҳоланади, рағбатлантирилади ёки жазоланади. Ушбу лексемаларнинг изоҳли лугатда берилган таърифи диккат қаратсак, ўзбек тилидаги ахлоқ концептосфераси одоб, интизом, тарбия, тарбияли, тарбиясиз, бетарбия, бузуқ, беодоб каби бир систем-структур парадигма остида умумлаштирилувчи концептлар билан мазмуний алоқадорлик муносабатини номоен қилишини кўришимиз мумкин. (Изоҳга қарамиз.)

Ахлоқли Яхши тарбия кўрган; одобли, хушахлоқ. Ахлоқли бола. Ахлоқли киз. мм Қишлоқ аҳли ишчан, ахлоқли. Шайхзода. Врачлик касбини бажаришда ҳам ахло-қий омил ҳал қилувчи роль ўйнайди. «Фан ва турмуш».

Ахлоқсиз 1 Яхши тарбия кўрмаган, ахлоқ қоидаларига бўйсунмайдиган, интизомсиз. Ахлоқсиз бола.

2 Ахлоқи бузуқ, сутоғоёқ, фосик.

3 Одоб-ахлоқдан ташқари, одоб-ахлоқ доирасидан четга чиқадиган, одоб нормаларига ҳилоф, беадаб. Ахлоқсиз хатти - ҳаракат. Ахлоқсиз гап.

Инглиз тилида ҳам *morals* концептининг сифатловчилари ёки аниқловчилари сифатида *moral fibre*, *moral hazard*, *moral support*, *moral victory*, *moral imperative* каби лексик бирикмалар мавжуд эканлигини кузатишимиз мумкин. Бу бирикмаларнинг семантик изоҳини таҳлил қилиш баробарида инглиз тилидаги морал лексемаси контекстда руҳиятга алоқадор мазмуний бирликларни ҳосил қилиш учун ҳам фойдаланилади деган хулосага келамиз. Масалан:

Moral victory - if you *win* a *moral victory*, you *feel* that you have *shown* you were *right* about something, even though someone else has *officially won* the *argument*. Расман кимдир ғолиб деб топилса-да, қарши томон ўзининг ҳақ эканлигини руҳан ҳис қилиши ва бунга кўрсатиб қўйган вазият учун ишлатилади. Ўзбек тилида ҳам коммуникация жараёнида мана шундай нутқий вазият рўй берса-да, у алоҳида лексик бирлик билан номланмайди ва контекстни прагматик таҳлил қилиш орқали аниқлашади. Баъзи контекстларда *moral* лексемаси *ethics* (этика) маъносига ҳам қўлланади.

Ахлоқий қадриятлар бадий адабиётнинг ҳам муҳим мавзуси саналади. Шахс ахлоқий тарбияси учун бевоқифа масъул бўлган дидактик адабиёт нафақат шарқда балки ғарбда ҳам ўзига хос типик хусусиятларга эгалиги билан ажралиб туради ҳамда ахлоқий қадриятларни бадий образли ифодалаш учун хизмат қилади. Қадриятлар (инглиз тилида *values*) мустақил лексема сифатида худди ахлоқ лексемаси сингари лексик эквивалентига эга бўлса-да, семантик ифода қўламини жиҳатидан маълум фарқларга эга саналади. Семма таркибидидаги семада қадранувчи, азиз, муқаддас каби маъно кирралари ифодаланувчи қадрият лексемасининг ўзбек тили изоҳли лугатдаги шакли қуйидагича.

Қадрият [— қиймат, аҳамият; қимматбаҳо буюмлар; халқ бойлиги]

Воқеликдаги муайян ходисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий, маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланидиган тушунча. Инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар, масалан: эркинлик, тинчлик, адолат, маърифат, ҳақиқат, яхшилик, моддий ва маънавий бойликлар ва б. қадрият ҳисобланади. Аммо ошкоралик дегани хоҳлаган кимсанинг хоҳлаган пайтда қадриятларимизни оёғости қилиши дегани эмас. Газетадан. Бутун бир миллат[7].

Values – 1) the regard that something is held to deserve; the importance, worth, or usefulness of something. "your support is of great value". 2) the material or monetary worth of something. "prints seldom rise in value" (ABBYY Lingvo dictionary)

Ўзбек халқининг миллий ментал хусусиятлари ва ахлоқий қадриятларига кўра ушбу жамият вакилларини ахлоқли ёки ахлоқсизга ажратиш ушбу концептосферага мансуб тушунча ва концептларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганишни талаб этади. Ушбу жамиятда шахсни ахлоқли ёки ахлоқсиз сифатида белгилаш шахсни исломий қадриятлар негизда ётувчи савоб, гуноҳ, иймон, ҳалоллик, ҳаром, диёнат қабилаарга, миллий-маданий хусусият ҳисобланувчи виждон, инсоф, яхшилик, ёмонлик, саховат, бурч қабилаарга, дўстлик, бегоналик, ишқ, муҳаббат, севги, адолат, садоқат, душманлик, ҳурмат, яхшилик, ёмонлик, қаби умуминсоний қадриятлар ва бу қадриятлар негизда шаклланган меъзонларга қай даражада амал қилиши ёки муносабат билдириши билан ўлчанади.

Юқорида санаб ўтилган исломий қадриятлар ҳисобланувчи савоб, гуноҳ, иймон, ҳалоллик, ҳаром, диёнат қаби характер-хусусиятларни шахсга нисбатан қўллаганимизда диёнатли, диёнатсиз, ҳалол, ҳаром, иймонли, иймонсиз, гуноҳкор, савобталаб, савобли, бегуноҳ, иймони бутун, иймони заиф қаби сифатловчиларнинг тилда воқеаланишига гувоҳ бўламиз. Уларнинг ҳар бири алоҳида концепт сифатида ўхшаш ва қарама – қарши парадигмалар асосида таҳлил қилинади ҳамда уларни инглиз тилига таржима қилиш уларга лингвокультурологик ходиса ҳисобланувчи реалия ёки лақуналар сифатида муносабатда бўлишни талаб этади. Таржима жараёнида ушбу бирликлар эквивалентсиз лексика сифатида олинади ва концептнинг семантик

маъносини дискурсдан алоҳида олган ҳолда изоҳлашни талаб қилади. Келтириладиган изоҳлар асосида исломий қадриятлар ётади ва бу хусусият уларнинг концепт сифатида ана шу эътиқод эгалари когнитив онг остида тўлиқ тасаввур қилиниши мумкинлигини кўрсатади.

Хулоса ва таклифлар. Ахлоқий қадриятлар жуда катта макросистемани ташкил этади ва лингвокультурологиянинг бир тармоғи ҳисобланувчи маънавиятшунослик таркибидаги макросистемаларнинг энг катта бўғинларидан бири ҳисобланади ва ўз таркибига инсонлараро, жамиятлараро, маданиятлараро муносабатларни олиб боришда муҳим ҳисобланган сўз,

тушунча ва концептсияларни қамрайди. Инглиз ва ўзбек тилларидаги ахлоқий қадриятларни таҳлил этиш баробарида шу нарса англашиладики, бу тоифага мансуб лисоний бирликлар ҳар бир халқ ва тилнинг ўзига хос миллий-маданий хусусиятлари, ижтимоий нормалари, турмуш тарзи натижасида шаклланади. Шу маънода инглиз ва ўзбек тилидаги ахлоқий қадриятлар сифатида талқин этилувчи концепциялар ҳам ҳар бир тилда ўзига хос структур-семантик концептосферани намоён этади ва жамият ёки тил эгалари томонидан тушунилишида фарқларга эга саналади ҳамда бу тафовутлар қиёсланганда яққолроқ кўринади.

АДАБИЁТЛАР

1. Матвеев П.Е. Моральные ценности: моногр. – Владимир: Владим. гос. ун-т, 2004. – 190 с.
2. Моральные ценности и личность / под. ред. А.И. Титаренко, Б.О. Николаичева. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 175 с.
3. Кондрашов В.А. Человек в мире моральных ценностей // http://samlib.ru/k/kondrashow_w_a/file1.shtml
4. Тематический философский словарь / Н.А. Некрасова, С.И. Некрасов, О. Г. Садикова. – М.: МГУ ПС (МИИТ), 2008. – http://thematic_philosophical.academic.ru/
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. 144-bet. "O'ME" Davlat ilmiy nashryoti
6. Macmillan English dictionary. https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/moral_2#:~:text=plural%20principles%20of%20right%20or,generally%20accepted%20by%20a%20society
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. "O'ME" Davlat ilmiy nashryoti
8. Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. a. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. Journal of personality and social psychology, 96(5), 1029–1046.

Мўмин ТУРДИБЕКОВ,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, ф.ф.н

E-mail: mominjonturdebekov@mail.ru

ЖОЙ НОМЛАРИ ЭТИМОЛОГИЯСИ: СЎҒД ВИЛОЯТИ АҲОЛИ ЯШАШ ПУНКТЛАРИ НОМЛАРИ МИСОЛИДА

Аннотация

Ушбу мақолада топонимларнинг келиб чиқиш тарихи ва унга асос бўлган табиий, ижтимоий-иқтисодий шароитни ўрганиш бўйича тадқиқот олиб борилади. Тадқиқотда объектларнинг ҳар бирининг номида содир бўлган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва таққослаш ишлари қўрилади.

Калит сўзлар: топоним, ҳудуд, сўғд, табиий шароит, этнография, тарих, аҳолининг этник таркиби, тубжой, гидрообъект.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМОВ: НА ПРИМЕРЕ НАЗВАНИЙ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ СОГДИЙСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

В данной статье проводится исследование истории происхождения топонимов и изучение природных, социально-экономических условий, лежащих в их основе. В ходе изучения проводится исследование с целью выявления, расследования, анализа и сравнения причин изменений, которые происходят в названиях каждого из объектов.

Ключевые слова: топоним, территория, Согд, природные условия, этнография, история, этнический состав населения, гидрообъект.

ETYMOLOGY OF TOPONYMS: ON THE EXAMPLE OF THE NAMES OF SETTLEMENTS IN THE SUGHD REGION

Annotation

This article examines the history of the origin of toponyms and the study of the natural, socio-economic conditions underlying them. During the study, an analysis is conducted in order to identify, investigate, analyze and compare the causes of changes that occur in the names of each of the objects.

Keywords: toponym, territory, Sogd, natural conditions, ethnography, history, ethnic composition of the population, hydro-object.

Кириш. Жой номлари миллий кадриятларнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади, маънавият, кадриятлар эса одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб хизмат қилган. Сўғд вилоятининг ўзига хос киёфаси, шу заминда яшаб ўтган ва яшаётган одамларнинг маънавий салоҳияти, ибратли фаолияти, минтақанинг табиий ва иқтисодий-ижтимоий хусусиятлари жой номларида мужассам десак муболаға бўлмайди. Ҳар қандай топоним инсон фаолиятининг маҳсули, у географик объектнинг номи сифатида ер юзининг маълум бир нуқтасида пайдо бўлган. Жой номларининг шаклланиш жараёни жамиятнинг ривожланиши билан ҳамбарчас боғлиқ, жойларга қандай ном бериш, аввало, жамиятнинг муайян босқичидаги эҳтиёжлари билан белгиланади. Ҳар бир давр, тузум ўз мафқураси ва маънавияти, маданияти, ишлаб чиқариш тарзи, ҳўжалик фаолияти ва бошқа сиёсий, иқтисодий-ижтимоий омилларга таяниб номлар мажмуини яратади ва айнан жой номларида кишилиқ жамияти тараққиётидаги давр руҳи, халқнинг турмуши ва маданияти билан боғлиқ турли хил воқеа-ҳодисалар муҳрланиб қолган. Бошқача айтганда, топонимларда мамлакатда содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, давр маданияти, замон маънавияти ва мафқураси, ном қўювчиларнинг дунёқараши ўз ифодасини топади. Географик объектлар қанча кўп ва хилма-хил бўлмасин ҳар бирининг номи бор, уларда содир бўлган ўзгаришларнинг сабабларини аниқлаш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва таққослаш, албатта, халқнинг ижодий маҳсули бўлган жой номларини ўрганишдан бошланиши керак. Чунки жой номлари географик объектларнинг ўрни,

табиий ва иқтисодий-ижтимоий хусусиятларини ҳамда кўпгина бошқа географик тушунчаларни ҳам ўзида мужассам этган бўлади. Х. Ҳасановнинг ибораси билан айтганда: «Номлар жойларга шундай мослаб берилганки, маҳаллий аҳолининг заковатига қойил қоласан киши. Янги туғилган чақалокқа от қўйиш осон. Чунки юзлаб тайёр исмлар бор, улардан фақат ўзингизга маъқулини танлаб оласиз. Аммо жой номлари тайёр эмас. Уларни «ўйлаб топиш» керак, исмини жисмига монанд қилиш керак». Шубҳасиз, ҳар қандай топоним қандайдир бир маънони англатади, чунки маъносиз топонимнинг ўзи йўқ, аммо ҳали маъносини кишилар тушуниб етмаган номлар кўп. Бунинг сабаби шундаки, топонимлар узоқ ўтмишда пайдо бўлган, уларни яратган халқлар тарих сахнасида кетган, номга асос бўлган сўзлар муомаладан чиққан ёки фонетик жиҳатдан тамоман ўзгариб тушунарсиз бўлиб қолган бўлиши мумкин. Номшуносликнинг муҳим қонуниятларидан бири шуки, нотаниш сўзларни халқ ўз тилининг фонематик хусусиятларига мослаштиришга уринади. Масалан, Ғончи туманида Тегишқўк, Лойқўк каби топонимлар бор. Бу номларнинг илк шакли Қўк Тангричилик (оташпарастлик) билан боғлиқ бўлган, аммо ҳозирда улар шаклан ўзгариб маҳаллий халқ учун тушунарсиз бўлиб қолган. Ана шундай шаклан ўзгариб кетган топонимлар ниҳоятда кўп учрайди. Топонимистнинг вазифаси замон ўтиши билан ташқи киёфаси, сирти ўзгарган номларни аниқлаш, уларнинг дастлабки шакллари топиш, реал ҳаётда номнинг туғилишига тўртки бўлган аломатларни қидириб топишдан иборат. Топонимлар муайян ҳудудда ажралган ҳолда эмас, балки ўша ҳудуд билан, у ердаги табиий

хамда ижтимоий - иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Аҳоли пунктларини ижтимоий-иқтисодий категория эканлигини инобатга олган ҳолда, уларнинг номларини муайян маънода табиий-географик объектлари номларидан муҳимроқ деб, ҳисоблаш мумкин, зеро уларда мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти ўз инъикосини топган. Келажақда иқтисодиёт ва маданиятнинг ўсиши, халқаро алоқаларнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштириши халқлар ҳаётида уларнинг роли ва аҳамиятини янада оширади. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги сабабли табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан қолмайди, тарихий давр, тил ва халқларнинг алмашиши географик муҳитнинг ўзгаришига олиб келиши аниқ. Жой номларига ҳудудийлик хос бўлса ҳам, ер юзиде яққо-ягона, бошқалардан бутунлай ажралиб қолган ном йўқ, балки топонимлар бир-бири билан боғлиқ, бир ном бошқа бир номга нисбат бериб қўйилган. 2010-2021 йиллардаги маълумотлар бўйича, Сўғд вилоятида 1000 га яқин аҳоли пункти рўйхатга олинган, улардан 10 таси шаҳар, 14 таси туман мақомига эга.

Топонимларни талқин қилишда географик таққослаш, тарихий киёслаш, этимологик таҳлил, сўров ва таққослаш, таҳлил ва синтез, картографик, статистик ва бошқа методлардан фойдаланилган. Номларнинг танҳо эмаслиги, ҳар қандай ном республиканинг бошқа ҳудудларида ёки туркий ва форсий тилли қўшни мамлакатларда ҳам мавжудлиги инобатга олиниб, топонимларнинг тарқалиш ареалига ҳам қисқача географик таъриф бериш лозим бўлади. Этнонимлар асосида пайдо бўлган аҳоли яшаш масканлари номлари ҳам катта қатламни ташкил этади. Қабила, уруғ, туп номининг пайдо бўлиши, халқнинг тотемистик қарашлари, тамғалар асосида этник гуруҳларнинг номланиши ва булар билан боғлиқ ҳудудий, ижтимоий, ишлаб чиқариш, анъанавий, диний, ахлоқий, маданий, маърифий, лисоний хусусиятлари ҳақида тарихий, этимологик таҳлил қилиш асосида қўплаб топонимлар этимологияси тўлиқ ёритилади.

Ҳар бир географик объектнинг ўз номи бор. Уларнинг баъзилари яқиндагина пайдо бўлган бўлса, айримлари узок тарихий даврдан бизгача етиб келган. Номларни халқ маълум бир ҳудудда ва замонда ижтимоий эҳтиёж туфайли яратган. Шу сабабдан уларга ҳудудийлик ва тарихийлик хос. Ном замирида яширин маънони аниқлаш учун ном яралган давр ва ҳудуд тарихини пухта ўрганмоқ, ном учун асос бўлган табиий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, лисоний омилларни топиш лозим. Фақат шундагина номнинг маъзи, асл маънос, тарихи тўғри аниқланади. Маълумки, кундалиқ ҳаётни жой номларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳар бир инсон муқаддас она юртига бўлган меҳрининг бир бўлаги сифатида, албатта, ўз маҳалласи, кишлоғи ва шаҳрининг номи нега шундай аталган, нима маъно унда яширин, бу ном унга қачон ва қимлар тамонидан берилганлиги билан қизиқиб, аниқлиб қиритишни хоҳлайди. Жамиятнинг тез суръатлар билан ривожланиши ва халқлар ҳамда мамлакатлар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларни топонимларсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги бу йўналишдаги тадқиқотлар қўламини кенгайтириш лозимлигини кўрсатмоқда.

Топонимлар кўп қиррали ва хилма-хил ахборот манбаи бўлиши билан бирга, кишилик жамияти учун зарур ва муҳим бўлган ижтимоий-сиёсий вазифани, яъни адреслик функциясини ҳам бажаради. Бинобарин, ижтимоий эҳтиёж маҳсули бўлган жой номлари орасида ойконимлар алоҳида мақомга эга, чунки улар ҳар қандай аҳоли пунктларнинг номи сифатида тарихий манбаларда

кўпроқ қайд этилган. Ибтидоий даврдан бошлаб одамлар теварак-атрофни кузатиб географик объектларни бир-бирдан фарқлаш мақсадида уларга ном берганлар. Объектларнинг табиий хусусиятларини ифодалайдиган топонимлар жамиятнинг дастлабки босқичида кўпроқ бўлган, кейинчалик эса табиатга жамиятнинг таъсирини кучайиши оқибатида улар аста-секин камайиб борган. Дастлаб табиий объектларга зарурият юзасидан оддий, содда ва тасодифий номлар берилган бўлса, кейинчалик ижтимоий онг ривожланган сари тушунчалар сони ортиб топонимлар ҳам мураккаблашиб борган. Кишилик жамиятининг ривожланиши ва кундалиқ эҳтиёжларнинг ортиб бориши янги ҳудудларни ва табиатнинг таркибий қисмларини ўзлаштиришга олиб келган, бу эса ўз навбатида жой номларининг кўпайишига сабаб бўлган. Топонимлар аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлганлиги сабабли табиат ва жамиятда бўлаётган ўзгаришлар уларга таъсир қилмасдан қолмайди, тарихий давр, тил ва халқларнинг алмашиши географик муҳитнинг ўзгаришига олиб келиши аниқ. Жой номлари табиат ва жамият алоқадорлиги масаласини ўрганувчи тилшунослик учун ҳам кўпгина маълумотлар беради, чунки халқ турмуш тарзининг турли томонлари топонимларда ўз аксини топган. Масалан, ойконимларда мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти акс этган, улар ёрдамида аҳолининг қадимий хўжалик юритиш шакллари, ишлаб чиқаришнинг етакчи тармоқлари, қазиб олинган йўналиш қазилма жойлари, ўтмишдаги қарвон йўллари, ривожланган хунармандчилик турлари, халқларнинг тарқалиш ареали ва тил хусусиятларининг барча-барчасига топонимлар ёрдамида оидинлик қиритиш мумкин. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тарихий манбаларда топонимиянинг бошқа таркибий қисмларига қараганда аҳоли пунктлари номлари кўпроқ қайд этилган, уларда минтақа табиатининг хусусиятлари жамият ҳаётида асрлар давомида рўй берган тарихий, ижтимоий ва сиёсий ҳодиса ва воқеалар, аҳолининг касб-хунарлари номлари, аҳоли пунктига асос солган кишининг исми, унда қандай қавм вакиллари яшагани ёки яшаётгани ўз аксини топган. Жой номлари муайян ҳудудда ажралган ҳолда эмас, балки ўша ҳудуд билан, у ердаги табиий ҳамда ижтимоий-иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Келажақда иқтисодиёт ва маданиятнинг ўсиши, халқаро алоқаларнинг ривожланиши, янги ерларнинг ўзлаштириши халқлар ҳаётида уларнинг роли ва аҳамиятини янада оширади. Шимолий Тожикистоннинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши кесимида жой номлари таҳлил қилинганда туманлар топонимиясининг шаклланишида ҳам лексик, ҳам семантик жиҳатдан муайян тафовутлар борлиги аниқланди. Масалан, Хўжанд, Айний, Мастчоҳ туманлари аҳоли пунктлари номлари таркибида кўпроқ қадимги сўғдий ва эроний субстрат топонимлар ва жойнинг географик хусусиятига қараб номланган топонимлар ҳам учрайди. Жаббор Расулов (Пролетар), Спитамен (Нов), Деваштич (Гончи), Истаравшан (Ўратепа), Шаҳристон, Хўжанд, Зафаробод туманлари топонимияси таркибида кўпроқ қадимий туркий топонимлар учрайди. Сўғд вилоятининг шимолий ва жанубий тоғли ҳудудларидаги кишлоқларда аҳоли қадимдан яшаб келган, шимолий ҳудудларидан фақат Зафаробод тумани чўлнинг ўзлаштирилиши натижасида бунёд этилган. Вилоятнинг жанубий тоғли ҳудудлари ва шимолий ҳудудларидаги субстрат (тубжой) ойконимлар асосан асрлар давомида шаклланган. Топонимик материаллардан маълум бўлишича, минтақанинг табиий шароити, иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичлари, этнографияси, географик терминлари, аҳолининг этник таркиби каби омиллар ойконимларнинг шаклланишига таъсир кўрсатган.

Вилоятнинг тоғолди ҳудудларида халқнинг табиатга бўлган муносабати, табиий ҳодисаларни англаш даражаси, турли хил ландшафтлардан фойдаланиш имкониятлари каби омиллар жой номларининг яратилишида моддий, ижтимоий ва лисоний асос вазифасини бажарган. Минтақанинг тоғли ҳудудларида жойлашган аҳоли пунктлари номлари кўпинча, маҳаллий халқнинг ўтроқ ҳаётга, турғун турмуш кечиришга ўтиш жараёнини ўзида акс эттирган. Бундай ойконимлар кўпинча тарихийлик мақомига эга, бунга уларнинг қачон пайдо бўлганлиги, ном яратган халқнинг маълумлиги, шу турдаги номларнинг бошқа ҳудудларда ҳам учраши, тилнинг замонавий ҳолати билан изоҳлаб бўлмаслиги каби далилларни кўрсатиш мумкин. Вилоят аҳоли пунктлари номларига хос хусусият сифатида уларни гидрообъект ёки оронимик объект номлари билан аталишини кўрсатиш мумкин. Бундай номлар уларнинг вилоят аҳолиси ҳаётида қадим замонлардан бошлаб муҳим аҳамиятга молик эканлигидан далолат беради. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, оронимик ва гидронимик объектлар қишлоқларни пайдо бўлишида моддий асос бўлиб хизмат қилган, уларни номлашда эса мўлжал, ориентир вазифасини бажарган. Шу сабабдан вилоятнинг тоғли ҳудудларида ороним ёки гидроним сифатида шаклланган номларнинг ойконимга ўтиши кўпроқ кузатилади. Бундай жой номлари таркибида тош, тоғ, бел, довон, агба, чақир, танги, сой, булоқ, чашма, кудук каби географик терминлар кўп учрайди. Сув ҳавзалари нафакат чўл, балки тоғолди ва тоғли ҳудудларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Улар инсон фаолияти ва ҳаётида катта ижтимоий, моддий аҳамиятга эга бўлганлиги боис тоғли ҳудудлардаги аҳоли пунктлари номлари орасида азалдан алоҳида мақомга эга. Гидрообъектларнинг маҳаллий аҳоли ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этганлигини Варгин, Банд, Даргат, Гулба, Кориз каби аҳоли пунктлари

номидан ҳам илғаб олиш мумкин. Масалан, Варг - қадимий сўғд тилида «тўғон», «банд» маъносини ифодалаган. Гидротехник иншоот ёрдамида сув йиғиб вегетация даврида бир ёки бир неча йўналишдаги экинларга керакли микдорда жўнатишган. Қишлоқ - тўғон, банд ёнида жойлашганлиги сабабли унга шундай ном берилган.

Ҳар қандай ҳудудий топонимияни ўрганиш жараёнида вақт ва ёш омили доимо инобатга олиниши керак. Олиб борилган тадқиқотлар давомида маълум бўлдики, вилоят топонимиясига алоқадор бўлган энг қадимий маълумотлар икки минг йилдан кўпроқ тарихга эга бўлган ёзма манбаларда учрайди. Ўша даврлардан бошлаб кўп асрлар давомида вилоят жой номлари тўғрисидаги маълумотлар тўпланиб келган. Минтақа топонимиясининг шаклланишида шарқий эроний тилларга хос (сўғдча, форс-тожикча) номлар муҳим аҳамият касб этган бўлса ҳам, кейинги даврлардан бошлаб (турк хоқонлиги давридан) вилоят топонимиясида туркий қатлам алоҳида ўринга эга бўлган. У аввалги топонимик қатламлар устида жойлашганлиги, энг бақувват қатлам эканлиги ва ҳудуднинг ҳамма жойида кенг тарқалганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Вилоят жой номларининг лингво-географик таҳлили минтақа топонимиясининг таркибий қисми ҳисобланган ҳозирги аҳоли пунктлари номларининг шаклланиши, тараққиёти, қайси халқлар тили асосида таркиб топганлиги, мавжуд топонимик қатламларнинг ўзаро таъсири, уларнинг ҳудудий жойлашуви каби масалаларни аниқлашни талаб этади. Жой номлари аниқ бир тарихий шароитда пайдо бўлиб, келиб чиқиши жамият ҳаёти, ҳудудда яшаётган ёки қачонлардир яшаган халқлар тили билан чамбарчас боғлиқ. Аниқроқ айтганда, ҳар бир тарихий давр ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини унинг топонимларида ҳам кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Аюбов А. Р. История и этимология топонимов Ферганы по данным письменных источников. Ученые записи ХГУ 2016 -С.42-49
2. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т.2 М. 1965.
3. Давидович Е. А. По поводу термина чорбог АН Таджикистана -1960 Вып 1 -С.140145
4. История народов Узбекистана АН Узбекистана Т. 1950.
5. Камалиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент 2006

Nozimabonu UMIRZOQOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti magistranti
E-mail : nozi311azizjonovna@mail.ru

PhD M.A. Abduvaxobova taqrizi asosida

BASICS OF LINGUISTIC METROLOGY IN ENGLISH LANGUAGE COMPARED TO UZBEK

Abstract

This article is intended to identify the theory of linguistic metrology, which is a new trend of linguistics. It studies not only the numerology, but also correlation between languages and mental information with objective reality. Moreover, it includes several examples used in both languages to make the ideas more clear. Comparative and descriptive methods were used in this work. At the end of this article all ideas are considered and conclusion as, the theory of linguistic metrology is vital in English and Uzbek languages and should be studied as a crucial branch of linguistics in both languages, is stated summarizing key points.

Key words: linguistic metrology, quantity, correlation between languages, phraseological units with words denoting measurement.

ОСНОВЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ МЕТРОЛОГИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНЕНИИ С УЗБЕКСКОМ

Аннотация

Данная статья предназначена для выявления теории лингвистической метрологии, которая является новым направлением языкознания. Он изучает не только нумерологию, но и взаимосвязь языков и ментальной информации с объективной реальностью. Кроме того, он включает несколько примеров, используемых на обоих языках, чтобы сделать идеи более понятными. В работе использовались сравнительный и описательный методы. В конце этой статьи рассматриваются все идеи и делаются выводы, поскольку теория лингвистической метрологии жизненно важна для английского и узбекского языков и должна изучаться как важнейшая отрасль языкознания на обоих языках, резюмируя ключевые моменты.

Ключевые слова: лингвистическая метрология, количество, соотношение языков, фразеологизмы со словами обозначающими измерение.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA LINGVISTIK METROLOGIYANING ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikning yangi yo'nalishi bo'lgan lingvistik metrologiya nazariyasini aniqlashga mo'ljallangan. U nafaqat numerologiyani, balki tillar va aqliy ma'lumotlarning obyektiv haqiqat bilan bog'liqligini ham o'rganadi. Bundan tashqari, u maqolada berilgan fikrlarni yanada aniqroq qilish uchun ikkala tilda ishlatiladigan bir nechta misollarni o'z ichiga oladi. Bu ishda qiyosiy va tavsif usullaridan foydalanilgan. Maqolaning oxirida asosiy fikrlar umumlashtirilgan holda barcha fikrlar ko'rib chiqilib, ingliz va o'zbek tillarida lingvistik metrologiya nazariyasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, tilshunoslikning hal qiluvchi bo'limi sifatida har ikki tilda ham o'rganilishi lozimligi, xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: lingvistik metrologiya, miqdor, tillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, o'lchovni bildiruvchi so'zlar ishlatilgan frazeologik birliklar.

Introduction. Linguistic metrology arose as a result of the necessity for new, more exact methods of experimental linguistics, also as a result of interest in original ways of constructing extra linguistic scales, which contribute to a more thorough study functional-semantic fields and solving actual problems of lexical semantics and translation. This direction from all the necessary scientific attributes: the object and subject of research, set of problems and methods, the purpose and tasks defined by the conceptual apparatus.

Literature review. According to M. Slizkova, linguistic metrology is a branch of linguistics that studies ways to measure the accuracy of the meaning of words in different languages in the direction of a lexical unit - a denotation. The purpose of linguistic metrology is study of the correlation of linguistic and mental information with objective reality [1]. This is facilitated by a representative empirical multilingual material obtained as a result of linguistic experiments in which devices that give objective indications are involved.

The main goal of linguistic metrology determined the need for a solution the following tasks:

Construction of extra linguistic scales.

Study of correspondences "linguistic" - "extra linguistic".

Finding out the degree of adequacy when translations from one language to another.

Development of a specialized trilingual dictionary.

A new approach to constructing a functional-semantic field in the form color schemes.

The metrological assume of cognitive science consists in recognizing the measuring nature of thinking and its way of embodiment in language. The well-known idea of T. Hobbes and D. Boole is expressed by the thesis: thinking is calculation. The system of natural and artificial languages is one of the most universal powerful systems of living measures.

Research methodology. The processes of incarnation of mental categories in the semantics of the national language and its transmission by linguistic means lead to the creation of a special logic of natural languages. They are implemented by linguistic means of various levels, forming various linguistic categories, which can be much wider than the corresponding mental categories. The fact is that natural languages have their own universal and ethno-specific features in reflecting the

world, and much of them are associated with the specifics of the history of specific languages, their genetic and historical associations.

The linguistic and logical categories of quantity are not identical. The same quantity can be expressed differently not only in different language systems, but also within a single system. When solving theoretical and practical problems of linguistics, one cannot expect that "logical and grammatical categories are in a straightforward relationship, since both thinking and language are related to objects and phenomena of reality, only the first is related to it by the relation of reflection, the second by the relation of designation" [2].

Linguistic metrology has clearly defined the object of its scientific research - lexical units containing in its composition color and sound, that is, an object that is relevant specifies the main subject in a way linguistic research, — language and thinking, language and society, language and a device that accurately characterizes sound and color. Linguistic metrology defines complex methodology. In the process of studying vocabulary, quantitative analysis is used (the theory of fuzzy sets), a new method of limiting anthropocentrism in the language using extra linguistic scales, the method of component analysis, lexicographic description, method of field research and identification [3].

Linguistic metrology specializes in solving both practical problems related to language learning and translation, and theoretical problems related to the referential boundaries of a language, limitations of anthropocentrism in language, construction of functional-semantic fields, compiling a dictionary. Thus, the range of linguistic metrology is determined by the needs of theory and practices.

According to M. V. Slizkova basic questions of linguistic metrology are [4]:

Language and thinking and their interaction.

Man – device – reality. It is a new method for determining the exact meanings of words in different languages; the limitations of anthropocentrism in the language.

Linguistic problems of translation and their solution with the help of extra linguistic scales.

Solving problems concerning the referential boundaries of language. Limiting the anthropocentrism of language with the help of a linguistic experiment could be considered as an option.

Thesaurus description of color-denoting vocabulary.

In the book named "Measure for Measure: The Story of Imperial, Metric, and Other Units" Alex Hebra mentioned two basic provisions of linguistic metrology [5]:

1. Linguistic metrology is based on the study of the correlation of objective readings of instruments measuring properties color and loudness, with meaningful filling lexical units of different languages that verbalize various aspects of these properties.

2. The study of lexical differences in words of color designations and words-sound designations of different languages, measuring their accuracy values are carried out using extra linguistic scales.

Analysis and results. In the work of O.S. Kulagina "On the aspect of measure in linguistic knowledge" considers the aspect of measure, or, in other words, the aspect of measurement, ordering according to quantitative criteria. The main idea is as follows: "the knowledge of natural language speakers in the language has not only a qualitative aspect; they also have an aspect of measure, order, which can be somewhat conventionally called quantitative [6].

According to the ideas of Petrochenko, the most versatile means of expressing the value of a quantity are the words denoting units and numbers. The first are used to denote the quantitative characteristics of amorphous, non-discrete

(indivisible, not subdivided into component parts) objects, the second – to transfer the count of dismembered, discrete (segmented, subdivided into component parts) objects [7]. Common to English and Uzbek languages is that words, denoting units of measure, mainly used for exact quantity value expressions:

English – twenty yards of silk;

Uzbek – yetti qop bug'doy.

But in a certain environment, the data words can express the meaning of an approximate amount:

English – three or five mile, a few years of, two hundred odd acres, hundreds of inches;

Uzbek – yuzlab odamlar, yigirma ming so'mlar atrofida, bir qancha bolalar, minglab kilometr.

The words denoting units of measurement convey the approximate meaning with numerals, with some pronouns, with substantivized numerals and in other words, devoid of exact quantity values. When using the words denoting the measurement of something, it is important to take into consideration measured thing as well. More precisely we can say that, the common thing here is that, when choosing the words that express a little or a lot we must consider the word itself. This opinion can be clearly identified with the help of examples below:

English – tons of history, acres of lace, ounce of love, loads of friends;

Uzbek – Bir bochka asal, bir qoshiq malham, bir qop kartoshka, bir dona olma, bir dunyo orzu, qilcha xohish.

As already mentioned, if the words denoting units of measurement, used in English and Uzbek to express meaning the number of amorphous, non-discrete objects, then the numerals in these languages are used to convey the count of discrete items, as makes a significant difference between the first row of words and the second. On the other hand, numerals, like words denoting measurement units are used to express the value of the exact and approximate quantity. Isomorphic for English and Uzbek is that numerals are mainly used to express the meaning of exact quantities:

English – two girls, three books, fourteen pencils;

Uzbek – uch yuz yil, ikki do'stlar, to'rt metr arqon.

But in combination with certain words, these units can express the value of the approximate amount:

English – a pound or two, two or three people, perhaps sixty thousand acres;

Uzbek – to'rt yoki beshta talaba, o'ttiz-o'ttiz besh yoshlar chamasi.

The meaning is many and little expressed by numerals in proverbs and sayings [8]:

English – A stitch in time saves nine; four eyes see better than two;

Uzbek – Ikki qo'chqorning kallasi bir qozonda qaynamaydi; Ikki marta o'lib bo'lmaydi.

What is universal for the compared languages is that all cardinal numbers, with the exception of the number one, are indicators of plurality:

English – ten apples, two books, three girls;

Uzbek – two pencils, four films, seven trees.

One of the most important differences between the usage of units of measurement denoting distance, money and time is that if we are talking about a distance, money or time that is multiple, more than one, in English, the words indicating units of distance, money and time are also plural. For example: two meters, ten kilometers, five dollars, sixty seconds, twenty minutes, four hours. However in Uzbek language the words indicating units of distance, money and time are not used in plural. For instance: ikki metr, o'n kilometr, besh dollar, oltmish daqiqa, yigirma minut, to'rt soat.

Conclusion/Recommendations. The aspect of measure in the knowledge of natural language is manifested in the most vivid and simple form at the level of morphology, namely, in the form of knowledge about the number of lexemes that have certain morphological properties. The aspect of measure at the syntactic level is manifested in

management models and the possibility of the appearance of certain managers. The measure and sign of quality find, for example, their expression in the forms of grammatical categories of degrees of comparison. Thus, studying linguistic metrology is very crucial in several reasons mentioned above.

REFERENCES

1. Slizkova M. V. Teoreticheskie i prakticheskie aspekty lingvisticheskoy metrologii kak novogo nauchnogonapavleniya v lingvistike. Nauchnaya mysli Kavkaza. Rostov. 2010. 107-110p.
2. Johnson M, Laird P.N. Mental Models. Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness. Cambridge Mass. London (England): Harvard University Press. 1983. 513p.
3. Lakoff G. A study in meaning criteria in the logic of fuzzy concepts. Papers from the 8 Regional Meeting Chicago Linguistic Society. Chicago, April 14-16, 1972. 183-228p.
4. Slizkova M. V. Ekstralingvisticheskaya shkala cveta kak novyy metod perevoda slov-tsvetooboznachenij (k postroeniju lingvisticheskoy metrologii). Izvestiya RGPU im. A. I. Gertsena. SPb., 2010. 100–106p.
5. Hebra, Alex. Measure for Measure: The Story of Imperial, Metric, and Other Units. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2003.
6. Kulagina O.S. Ob aspekte meri v lingvisticheskom znanii. Voprosi yazykoznaniya. 1991. 49-60 p.
7. Petrochenko J.A. O yazykovoy reprezentatsii konsepta mera v sovremennom angliyskom yazyke. Sravnitel'no-istoricheskie i tipologicheskie issledovaniya yazyka i kul'turi: Problemi i perspektivi. Sbornik nauchnix trudov i materialov. - Tomsk: Izd-vo Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2002. 137-140p.
8. To'rayev Q., Zokirova M. Qiziqarli bilimlar olamida. Toshkent. 2010.

Alina XASANOVA,

JDPI stajyor o'qituvchi

E-mail: khasanova@inbox.ru

Gulmira ESKARAEVA,

JDPI stajyor o'qituvchi

E-mail: eskaraevag@mail.ru

F.f.b.f.d. T.Kuchkarovning taqrizi asosida

NATIONAL AND CULTURAL ASPECTS OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract

The article is devoted to the study of the relationship between language and national culture. The author considers the national and cultural aspect of phraseological units of Uzbek and Russian languages. Actual priority in the present time is the problem of mutual relations of language and culture. According to the author of the article, this is connected with the fact that the ancient ideas about the world are fixed in the language picture of the world and influence on the formation and reflection of the national mentality. In this way, the study of the problem of national and cultural phraseological units is relevant not only for philology and linguistics, but also for linguacognitive and linguacultural research.

Key words: phraseological units, borrowings, denotation, speakers, international, correspond, culture, identical equivalent, literal, coincidence, incomplete, eloquence, cultural, national.

RUS VA O'ZBEK TILI FRAZEOLGIK BIRLIKLARINING MILLIY-MADANIY ASPEKTLARI

Annotatsiya

Maqola til va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganishga bag'ishlangan. Muallif o'zbek va rus tillari frazeologik birliklarining milliy-madaniy jihatini ko'rib chiqadi. Hozirgi vaqtda til va madaniyatning o'zaro munosabatlari muammosi dolzarbdir. Maqola muallifining qayd etishicha, bu dunyo haqidagi qadimiy g'oyalar dunyoning til tasvirida mustahkamlanganligi va milliy mentalitetning shakllanishi va aks etishiga ta'sir etishi bilan bog'liq. Shunday qilib, frazeologik birliklarning milliy va madaniy aspektlarini o'rganish, nafaqat filologiya va tilshunoslik, balki lingvokognitiv va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun ham dolzarbdir.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, o'zlashuvlar, denotatsiya, so'zlovchilar, xalqaro, mos keluvchi, madaniyat, bir xil ekvivalent, literal, tasodif, tasodof, to'liqsiz, notiqlik, madaniy, milliy.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

Статья посвящена изучению взаимосвязи языка и национальной культуры. Автор рассматривает национально-культурный аспект фразеологизмов узбекского и русского языков. В настоящее время актуальна проблема взаимодействия языка и культуры. Автор статьи отмечает, что это связано с тем, что древние представления о мире закрепились в языковой картине мира и повлияли на формирование и отражение национального менталитета. Таким образом, изучение национально-культурных аспектов фразеологизмов актуально не только для филологии и лингвистики, но и для лингвokognitivных и лингвokультурных исследований.

Ключевые слова: фразеологизмы, междометия, денотации, ораторы, интернациональные, созвучные, культурные, равнозначные, литерные, совпадающие, неполные, ораторские, культурные, национальные.

Introduction. At present, there is a growing interest in history in society, ethnic past, to national culture. Questions of national national culture are considered in interaction with culture universal. Modern researchers (M. I. Bogomolova, T. F. Babynina, S. P. Belovalov, F.S. Zevakhina, N. P. Ovsyannikova etc.) believe that the national culture, being part of the common human culture, acts as an individual in general, "as an original the bearer of the unique special qualities of the nation. To special qualities include knowledge (historical, natural, toponyms, religious); skills (folklore, author's art, special life activities: dwelling, costume, customs, rituals, cuisine, holidays, traditions). [9].

Language is closely related to national culture. Mastering the language of his people, a person comprehends the parameters of his cultural belonging bedtime. The native language plays a crucial role in shaping the consciousness of the growing person, in his getting used to the culture [10].

Reflecting in a concentrated bathed the spiritual life of mankind, language is the strongest means of education. Learning a language, a person not only learns the world, but also learns to live in this world, acquires value orientations, penetrates deeper into the national and global culture, acquires greets the spiritual riches stored by the language, correlates knowledge, obtained in all school lessons, with the experience of everyday life, as a result of which he realizes his place in modern society, acquires communication skills in different situations, i.e., socializes. Language is a means of sign storage of social experience people, it encodes in its units the historical practice of folk yes, it reflects his inner world and originality of mentality. Words and expressions of language help maintain continuity and unity cultural traditions. Naturally, in the language of each people, the get along lexical systems denoting realities, the most common in everyday life of native speakers. As a result, spiritual the sphere and various

sectors of the economy are presented differently in quantitatively by lexical systems [6].

Literature review. The origins of folk art culture, including holidays nicknames and rituals, it is necessary to search in ancient times. They are closely intertwined with the work and life of our distant ancestors, find its expression in myths, epics, legends, beliefs, customs, traditions, etc. In one form or another, they have survived to this day. being passed down from generation to generation.

The peoples of each country throughout the centuries of history created their own customs, ceremonies, rituals, always sought to solemnly celebrate the most important events of their lives. Linguistics is currently focusing on on the issue of interaction between language and culture. Culture, like language, is a form of consciousness that reflects a person's worldview.

Language serves as a means of accumulating and storing information, it is repository of human knowledge about the world. The study of the relationship between language and culture acquires a new perspective of consideration in connection with the study of the picture of the world and, in particular, language picture of the world. Language is a sign system, where not only reality is fixed, but also the symbolic universe. Each language reflects a particular way of perceiving and organizing peace. It is different for every language and differs in many ways from scientific picture of the world. Each nation has a different nature, way of life, history, values. This is the national model of the world. A special role, in our opinion, in the formation of a linguistic picture phraseology plays the world. The figurative content of the phraseological composition of the language embodies the cultural and national worldview. After all, it is not for nothing that these images are fixed in the dictionaries and minds of people, retained their meaning and relevance. It probably served the proximity of the images of phraseological units to the views of the people, their accuracy and brightness. Phraseological units themselves acquire the role of cultural stereotypes.

Methodology research. Phraseology has also become entrenched in the language it was precisely those turns that are associated with cultural and national standards. Behind the system of phraseological units worth culture. Phraseologisms are phenomena that occur in any language. Through phraseological units, all the beauty, wealth, sharpness of the language is transmitted. They are a kind of school that teaches how to express thoughts beautifully. If we want the speech to be specific, reasoned, in order to take for the soul, we must take up the true work folk art - sayings, expressions, phraseological units. However, having studied them thoroughly, we will be able to answer questions about what is the dignity and richness of the language. Before proceeding directly to the features of phraseological units of the Russian and Uzbek languages, let us dwell on the very concept of phraseological units.

Phraseologisms are stable turns of speech, as in any another language, they always remain the same as they are entrenched in linguistic practice. In many modern literatures on the study phraseological units, it is said that they have three main features. This is structural stability, semantic unity and constancy in application. But I would also like to note the expressiveness of how another essential feature of phraseological units. According to S. G. Ter-Minasova, language can be correlated with the real world, and words can be correlated with specific objects and phenomena. However, between the world and language stands a thinking person, a native speaker and culture. Consequently, ideas about the world of a certain people are reflected in their language. The author also notes that the language is "instrument of culture". Obviously, the main cultural load carries vocabulary: words and phrases. They form a linguistic picture of the world that

determines the perception of the world by the carriers of this language. This aspect is especially clearly and vividly represented by set expressions, phraseologies, idioms, proverbs, sayings, i.e. by that layer of the language in which folk wisdom is directly concentrated, or rather, the results of the cultural experience of the people [14].

V. A. Maslova notes in his writings, that phraseological units, reflecting in their semantics a long process of development of the culture of the people, fix and transmit from generation to generation cultural attitudes and stereotypes, standards and archetypes [11, 17]. It is impossible not to agree with the opinions of the above scientists, because indeed phraseological units are an integral part of the culture of the people, they express the centuries-old experience accumulated by generations of carriers of a certain language.

Formation of a phraseological dictionary in the target language in parallel enriches the vocabulary and background knowledge of the foreign language. This is mainly due to those stable units which coincide in the native and studied languages. For understanding and the appropriate use of phraseological units must be addressed to the historical and etymological interpretation of their meaning. As part of linguocultural approach, national and cultural identity. The zion of phraseological units is expressed in the mention of certain extralinguistic realities that are characteristic of a given culture and belong to the background knowledge of native speakers.

Contrastive approach to identifying national-cultural originality of phraseological units allows you to establish their national coloring, national and cultural features of phraseological analogues of different languages. Comparison of phraseological equivalents tapes in this case occurs in order to identify differences that which constitute the national and cultural identity of the phraseological logical equivalents of the compared languages [12].

The study of the national and cultural specifics of phraseological units traditionally carried out in terms of its expression. The national-cultural component is that which is part of the phraseological unit mostly non-equivalent vocabulary, which contains geographical, historical and cultural-everyday correlation.

Results and analysis. An attempt to reveal and describe the national and cultural specifics Phraseological units are closely connected with the problems of the study of human consciousness, the perception of the world and the ways of its understanding, reflected in the language. Everything that is said by a person goes through a cognitive processing - interpretation through the system of ethnolinguistic information. The view of the world is carried out through the signs of culture, its stereotypes, symbols, standards: the meaning of a linguistic sign is thereby correlates with the cultural-national system of worldview, embodied in the signs of culture. General meaning of a situation in the real world is not the same for different peoples. The study of phraseology outside the ideographic array, displaying one or another a fragment of the picture of the world, does not allow to understand the ways of highlighting and signifying this fragment in the linguistic consciousness of native speakers, the specifics of the figurative structuring of the picture of the world, captured in the phraseological unit.

Cognitive analysis claimed by the new research paradigm phraseological units, based on the understanding of phraseologism introduced by V. N. Teliya as a sign "with the most complete semantic set", codified in the form of meaning in the form of macrocomponents, covering grammar, denotation, evaluation, motivation, emotiveness and stylistic marking" [13], is an a fundamentally new approach to the sign function of a phraseological unit, which not only designates, but also expresses the relation to the signified, not only

names, but also informs, being, as it were, folded text, including, in addition to grammar, several blocks of information that form the content of a phraseological unit.

The study of phraseology allows you to penetrate deeper into the distant past of not only the language, but also the history, and culture of its speakers; and also contributes to a deeper understanding of the complex and diverse nature of stable word combinations. Recently, more and more attention of linguists has been attracted comparative studies. Turning to interlingual analysis helps to better understand the patterns and features of the functioning of the studied linguistic facts, allows not only to penetrate deeper into the structure of the observed phenomena of a foreign language, but also more fully comprehend the idioethnic features of their native language.

Conclusions. As a result, phraseological migration in the Uzbek language, international types of phraseological units and phraseological correspondences were formed, the standards of which are English, French, Latin phraseological

units, which entered through the intermediary language - Russian. For example: Achilles heel – Ahilles tovonlari and others. This way of opening Russian phraseological units is necessary to designate realities that do not exist in Uzbek life. As S. Balli and I. Pizanni rightly noted, borrowings and calques differed only in form, but not much in origin and their main properties; they are called to life by one and the same the same reason and play the same role in the replenishment of the dictionary.

Both in Russian and in the Uzbek language, phraseological units are given due attention. This is the cultural heritage that has been inherited us from our ancestors. In the basics of phraseological units of any of these languages lies history, cultural wealth, education, eloquence. In any language, in any nation, in the works of any writer, one can find such linguistic elements. From the above it is easy conclude that phraseological units are very interesting and at the same time very complex in nature.

REFERENCES

1. Arutynova N.A. Truth: background and connotation // Logical analysis of the language. Cultural concepts. M., 1991. P. 21–30;
2. Boeva N.B. Grammatical antonymy in modern English. Moscow, 2001.
3. Buyanova L.Yu. Spiritual and moral foundations of linguistic existence // Spiritual beginnings of Russian arts and education. Å. Novygorod, 2003.P. 34–38.
4. Korneeva L.T. Verbs-antonyms in modern German: Diss. ... Cand. philol. science. M., 1973. P. 83.
5. Lekontsev Yu.K. Antonymic text // Text: Semantics and structure. M., 1983. P. 197–205.
6. Miller E.N. The nature of lexical and phraseological antonyms. Saratov, 1990.
7. Savin. A. Implicit Relations as a Means semantic organization of the text // Uch. zap. IM. Ì. Torez. 1980. 151. P. 73.
8. Sedykh E.V. Contrast in pose as one of the extension types: Dis. ... Cand. philol. science. Sab., 1997. P. 20.
9. Vereshlagin E.M., Kostomarov V.G. National cultural semantics of Russian phraseology // Dictionaries and linguistic studies. M., 1982. P. 89–98.
10. Volkova E.V. Philosophical-aesthetic analysis works of art: Moscow, 1976. P. 41.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высших учебных заведений. М.: ИЦ Академия, 2001. 208 с.
12. Рахимбекова М. К. Лингвокультурологический потенциал фразеологизмов и паремий при усвоении русского языка как второго. URL: articlekz.com/node/2081?page=2
13. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с. (Язык. Семиотика. Культура.
14. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие. М.: Слово/ Slovo, 2000. 624 с.

Мухайё ХАЛИМОВА,

АДУ ўқитувчиси

E-mail: Mukhavo-1978@gmail.com

АДУ ф.ф.н. доценти, Ph.D. Маҳмудова Н.Р. тақризи асосида

БОШ СОМАТИЗМИНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ ВА УНИ ҚАВМ БЎЛМАГАН ТИЛЛАРДА ҚАЙТА ЯРАТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада психоллингвистика фани тилининг онг шаклланиб бориши ва унинг маҳсулоти ифодаланиши учун курул эканлиги, шу билан бирга, тафаккурга таъсир ўтказишда ҳам етакчи воситалиги эканлиги таъкидланади. Оламнинг инсон томонидан(миллат томонидан) яратиб олинган лисоний манзараси инсон(миллат)нинг оламга муносабатидан, унинг оламда тутган ўрнидан келиб чиқади, шунингдек, оламга инсоннинг муносабатларини ҳам шакллантиради. Биз ҳам шундан келиб чиқиб, тадқиқотимизнинг инсон органларидан бири “бош” соматизмини инсон лисоний онг манзарасида шаклланиши ва унинг психоллингвистик омил сифатида қабул қилиб, тадқиқотимизни икки тил, хусусан инглиз ва ўзбек тилларида қоғиштирма таҳлил қилишни ўзимизга мақсад қилиб олдик.

Калит сўзлар: психоллингвистика фани, лисоний онг манзараси, инсон сезги органлари, соматизм атамаси, соматизм компоненти, фразеологик бирликлар.

THE SEMANTIC STRUCTURE OF HEAD SOMATISM AND ITS RECONSTRUCTION IN NON-NATIONAL LANGUAGES

Annotation

In this article, the science of psycholinguistics emphasizes that language is a tool for the formation of consciousness and the expression of its products, as well as a leading tool in influencing thinking. The linguistic view of the universe created by man (nation) stems from man's (nation's) attitude to the world, his place in the universe, and also shapes man's relationship to the world. Therefore, we aimed to make a comparative analysis of our research in two languages, in particular, English and Uzbek, taking into account the formation of one of the human organs "head" somatism in the landscape of human linguistic consciousness and its psycholinguistic factor.

Key words: psycholinguistics, linguistic consciousness, human senses, the term somatism, the component of somatism, phraseological units.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГОЛОВНОГО СОМАТИЗМА И ЕГО РЕКОНСТРУКЦИЯ В НЕНАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье наука психоллингвистика подчеркивает, что язык является инструментом формирования сознания и выражения его продуктов, а также ведущим инструментом воздействия на мышление. Языковая картина мироздания, созданная человеком (нацией), вытекает из отношения человека (нации) к миру, его места в мироздании, а также формирует отношение человека к миру. Поэтому мы поставили задачу провести сравнительный анализ нашего исследования на двух языках, в частности, английском и узбекском, с учетом формирования соматизма одного из органов человека «головы» в ландшафте языкового сознания человека и его психоллингвистического фактора.

Ключевые слова: психоллингвистика, языковое сознание, органы чувств человека, термин соматизм, компонент соматизма, фразеологизмы.

Кирриш. Психоллингвистика фани тилининг онг шаклланиб бориши ва унинг маҳсулоти ифодаланиши учун курул эканлиги, шу билан бирга, тафаккурга таъсир ўтказишда ҳам етакчи воситалигини таъкидлайди. Инсон тилининг ўрни инсон ва дунё муносабатлари сирасида баҳолашга уринишлар замонавий тилшуносликка бугун ниҳоятда фаоллашиб бораётган оламнинг лисоний манзараси атамасини олиб кирди. Оламнинг инсон томонидан(миллат томонидан) яратиб олинган лисоний манзараси инсон(миллат)нинг оламга муносабатидан, унинг оламда тутган ўрнидан келиб чиқади, шунингдек, оламга инсоннинг муносабатларини ҳам шакллантиради. Бу жиҳат ўзбек тилшуносларини ҳам эътиборини торта бошлагани ҳеч кимга сир эмас. Билиш-воқеъликнинг инсон тафаккурида акс этиш ва такрор ҳосил бўлиш жараёнидир. Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг хоссасини, хусусиятларини ҳис қиламиз, ақлий билиш туфайли биз уларнинг моддий асосини, моҳиятини биламиз.[8] Биз ҳам шундан келиб чиқиб,

тадқиқотимизнинг инсон органларидан бири “бош” соматизмини инсон лисоний онг манзарасида шаклланиши ва унинг психоллингвистик омил сифатида қабул қилиб, тадқиқотимизни икки тил, хусусан инглиз ва ўзбек тилларида қоғиштирма таҳлил қилишни ўзимизга мақсад қилиб олдик.

Даставвал соматизм атамаси ҳақида қисқача маълумот бериб кетсак.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ю.Н. Караулов рус тили ва тил шахсига бағишланган монографиясида таъкидлайдики, "тилининг ўзини ундан ташқарига чиқмасдан, унинг яратувчисига, ташувчисига, фойдаланувчисига - шахсга, маълум бир лингвистик шахсга мурожаат қилмасдан билиш мумкин эмас". [7].

Соматизм компоненти (юнонча сома - "тана" дан) инсон ва ҳайвонлар танасининг қисмларини билдирувчи фразеологик бирлиkning таркибий қисмидир.

Фразеологик фаол соматизмлар эса ривожланган полисемияга эга, шунингдек, фразеологик бирликларда уларнинг маъноларининг муҳим қисмини англайди, аммо биз кўриб чиқаётган "бош" соматизми луғатда 6 та маънога эга бўлиб, уларнинг атиги 2 маъносини, яъни ярмидан камроқ қисмини маъносини англайди. Т.Ф.Ефремованинг луғатига кўра ушбу соматизмнинг маъноларини кўриб чикамиз[6]:

1) Инсон танасининг юқори қисми, миани ўз ичига олган ҳайвон танасининг юқори ёки олдинги қисми; [6]:

1) Инсон танасининг юқори қисми, миани ўз ичига олган ҳайвон танасининг юқори ёки олдинги қисми;

2) Ақл, онг, идрок (ўта ақлли одам ҳақида);

3) Ҳар қандай ишда бошлик, бошлик, бош;

4) Биринчи қаторлар, биринчи қисм (ҳаракатланувчи бўлим, гуруҳ ва бошқалар);

5) Копток, конус шаклидаги озиқ-овқат маҳсулоти.

А.С. Вежбицкая инглиз тилидаги «head» сўзини шундай талқин қилади: «head – a part of person's body: this part is above all the other parts of body: when a person thinks, something happens in this part» [2]. Бош ақл ва онгни бошқаради.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек тилида бош инсон тафаккурининг асосий органи сифатида тақдим этилган. Шу муносабат билан соматизмнинг асосий коннотатив маъноси келиб чиқади, у эҳтиёткорлик ва ақлни ёки уларнинг йўқлигини билдиради. Бинобарин, бу лексема кишининг зехнини ташқи кўринишига кўра тасвирлашда энг самарали ҳисобланади.[8]

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

"Бош" лексемаси айрим ҳолларда ақл лексемасининг синоними вазифасини бажаради, демак, умумий симметрик туртки моделлари: бошнинг борлиги – ақлнинг борлиги, бошнинг йўқлиги – ақлнинг йўқлиги. [10]. Шунга кўра, шахсга нисбатан инглиз тилидаги "a good head" лексемаларида кўрсатилгандек, "яхши бош", "яхши ақл", "ёмон бош – ёмон ақл" симметрик моделларини ҳам ажратиш мумкин, ўзбек тилида эса "бўйнингда бошинг борми". Шу билан бирга, "бош" соматизми "фикрлаш қобилияти" маъносида "ақл" лексемаси ўрнини эгаллайди: headless – «каллеси йўқ, аҳмоқ».

Соматизм сифатида бошга нисбатан "бош материали - интеллектуал қобилиятлар" модели ҳам ишлайди. Бошнинг "қаттиқлиги" ўтказувчанликнинг етарли эмаслигини ва натижада субъектнинг заиф ўрганиш қобилиятини кўрсатади, бу унинг интеллектуал қобилиятининг салбий хусусияти бўлиб хизмат қилади: hardhead – «боши қаттиқ/боши тошдан». Бошқа томондан, бошнинг "юмшоқлиги ёки тўлиқ бўлмаган қаттиқлиги" ақлий заиф одамнинг белгиси сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин, масалан, soft in the head – «мияси тўхтаб қолди».

Бошнинг ташқи кўриниши (масалан, унинг шакли, ўлчами) ҳам инсоннинг ақл-заковатини тавсифлаши мумкин, буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин: cabbage head – «тўнка, аҳмоқ», «аҳмоқ», «ошқовоқ калла», head-the-ball – «жинни», flat-headed – «аҳмоқ», «тўнка».

Бош нафақат фикрлаш курали, балки онг учун ўзига хос идиш сифатида ҳам қабул қилинади. Носимметрик мотивацион моделларни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин бўлган "лиқ тўла бош- ақлли одам", "бўш калла - аҳмоқ одам/каллеси бўмбўш" формулалари орқали ифодаланиши мумкин: empty-headed – «каллеси бўмбўш», «тўнка». Шу билан бирга, бошни идиш каби мажозий маънода тўлдирадиган маълум бир материал ҳам инсоннинг интеллектуал ривожланишини кўрсатиши мумкин: muddle-headed – «боши алғов-далғов», addle-headed – «ақлли мия», a pumpkin-headed oaf

– «ошқовоқ калла», have rocks in head – «каллесида ошқовоқнинг уруғи», shithhead – «тўнка», pudding head – «аҳмоқ», «овсар», bananahead – «ҳумкалла» - булар инсон ақлининг салбий хусусиятини беради, булар эса: clear head – «каллеси жойида», «ақл-хуши жойида», bright headed – «ақлли», «фаросатли» нейтрал контекстда, ақлий қобилиятларни ижобий тавсифловчилар.

Инсоннинг ақлдан озиши ва аҳмоқлиги тушунчалари аралаш бўлганлиги сабабли, аҳмоқлик кўпинча одамнинг ақлий оғишларини тавсифлаш орқали этказилиши ажабланарли эмас, масалан, weak headed – «ақли йўқ», «ақли пас». Ўз навбатида, ўз-ўзидан, қутилмаган ҳаракатлар орқали хатти-ҳаракатларнинг номунавосиблиги, аҳмоқ одамни кўрсатади, масалан, go bald-headed – «ақлсизлик билан иш тутмоқ», headlong – «бошини еган».

Йўқилиш тасвирини, бизнингча, сўзлашув нутқида кузатиш мумкин Did you fall out of your mother and land on your head? – «Болалигингизда бошингизни уриб олганмисиз?» (ақли пас, фаросати йўқ одам ҳақида).

Ақли заиф шахсни тавсифлаш учун бош суягининг бутунлигини ва бошда фикрлаш органларининг йўқлигини кўрсатадиган лексема ҳам қўлланилади: bone head – «тўнка».

Диққатни жамлаш қобилияти, ирода маъноси каби қуйидаги фразеологик бирликларда ўз ифодасини топади: to lose one's head – «ақлини йўқотмоқ», to keep one's head – «мияси теранг бўлмоқ», to bury one's head in the sand – «бошини қумга киргизиб олмоқ».

Кўпинча "бош" ҳаётнинг маъносини олади, чунки у, масалан, ҳаётини оғирлашди to pay for smth. with one's life – «боши билан жавоб бермоқ».

Кўшимча маъно, масалан, концепцияга хос бўлган устунлик семаси билан қиритилади: to carry one's head high – «бошини мағрур тутмоқ», to wash one's head – «кимнидир бошини ерга тифиб юбормоқ, изза қилмоқ»;

Шуни таъкидлаш керакки, инглиз тилидаги бош ҳақидаги ўзбек фразеологик бирликларининг ўхшашлари орасида баъзан унга бош, баъзан эса мия, масалан, бош мос келади: to cudgel one's brains over something – «нимадир устида бош қотирмоқ», use your brains – «миянгни ишлат».

Шуни таъкидлаш керакки, таниқли хусусиятларни таққослаш қийматларни узатиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Масалан, икки тилда "бош" сўзи боғланган:

1) бирор нарсанинг олд томони билан, боши билан, тепаси билан. Ўзбек тилида: кичкина бошча (чананинг олди қисми); инглиз тилида: headspring – «манба», head-sails – «олдинги елканлар», headboard – «каравотнинг олд девори»;

2) юмалоқ, қалинлашган ёки чиқиб турган қисми билан, бирор нарсанинг охири. Ўзбек тилида: бош шаклида; инглиз тилида: nail-head – «михнинг боши», wag-head – «уруш боши», bolt-head – «болтнинг боши».

3) мия фаолияти ва ақлий қобилиятлар даражаси билан. Ўзбек тилида: қотган мия в английском языке: cabbage-head – «тўнка», pumpkinhead – «овсар», «аҳмоқ» (ошқовоқ + калла).

Қарама-қарши таҳлилда тўплам ифодаларининг миллий ва маданий ўзига хослигини очиб бериш, солиштирма бирликларнинг ҳар хил турларини фарқлаш орқали мумкин:

1) таркибига кирадиган таркиб ва компонентларнинг эквивалентлиги билан (to bury one's head in the sand – «бошини қумга тифиб олмоқ, уялмоқ»);

2) таркибий қисмларнинг мазмуни ва семантик ўхшашлиги бўйича (to cudgel one's brains over something – «бирор нарса устида бош қотирмоқ; to be head over ears in – «қулоғигача қарзга ботган»

3) фразеологик бирлик таркибидаги таркибий қисмларнинг эквивалент эмаслиги ёки таққосланадиган тиллардан бирида сўзма-сўз таржимани эмас, балки тушунтиришни талаб қиладиган эквивалентининг йўқлиги билан (a long head – (сўзма сўз «узун бош/калла»).

Таркибида "бош" отига эга бўлган фразеологик бирликлар бой ҳис-туйғуларни ифодалаш, одамнинг рухий ҳолати ва унинг атрофидаги ҳодисаларга муносабати, ҳаракатларга ижобий ёки салбий баҳо бериш билан тавсифланади, асосан "ақлий фаолият" тушунчаси билан боғлиқ. Ўрганилаётган тиллардаги "бош" соматик компонентли фразеологик бирликларни ҳисобга олиб, қуйидаги микросфераларни аниқладик:

1) Соғлом ақл маъноси билан ақлий қобилиятларни ифодаловчи фразеологик бирликлар: инглиз тилида: to keep one's head, ўзбек тилида ўхшашлиги «миясини йўқотмаслик», to keep one's head down – «диққатни жамлаш ва бирор нарса устида қаттиқ ишлаш»; to know smth. off the top of one's head – «бирор нарсани яхши билиш ва хотирадан осонгина қайта тиклаш»; a clear head, a good head – «каллали одам».

2) Итоат, итоаткорликни ифодаловчи фразеологик бирликлар: to give smb. their head – «кимгадир уни тўхтатмасдан ёки маслаҳат бермасдан хоҳлаган нарсани қилишига имкон бериш»; bow one's head to smb. – «кинингдир олдида бош эгиш».

3) Бахт, дўстликни ифодаловчи меҳр-муҳаббат ва меҳр-муҳаббат маъносига эга фразеологик бирликлар: to turn smb's head – «бировнинг бошини буриш»; to do smb's head in – «кимнидир ақлдан оздирмоқ», head over heels in love – «қулоғига севиб қолмоқ».

4) Ҳурмат, катта ҳурмат, ишонч, жойлашиш белгисини ифодаловчи фразеологик бирликлар: to bow one's head in deep respect – «чуқур ҳурмат билан бош эгиш».

5) Қасамёд, ваъда, эзгу тилакларни ифодаловчи фразеологик бирликлар: to stake one's head on smth., to give one's head for smth – «боши билан бирор нарсага кафолат бермоқ, бошини кесиб олмоқ»; by my head – «калламни қўйиб ваъда бераман».

6) Удумлар, аъёнларни характерловчи фразеологик бирликлар. Инглиз тилида ибора мавжуд: wet the baby's head – «боланинг туғилишини нишонлаш». Бу ибора Англияда бола туғилганда ўтказиладиган байрам маросимини очиб беради ва тилдаги маданий аъёнларнинг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Энг самарали соматик компонент "бош" таҳлили таққосланган тиллардаги фразеологик бирликларнинг сезиларли ўхшашлигини кўрсатади.

Биз "бош" компонентли соматизмларни ўзбек ва инглиз тилларида тўлиқ ва қисман эквивалентлари учун ўрганиб чиқдик.

Тадқиқот натижалари 1-жадвалда келтирилган:

Жадвал 1			
Инглиз ва ўзбек тилларида "бош" соматизмининг тўлиқ ва қисман эквивалентлари.			
Тўлиқ лексик эквивалентлар			
to lose one's head	Бошини йўқотиб қўйиш	хотиржамликни йўқотиш.	
to turn someone's head	Кимнидир бошини айлантирмоқ	кимгадир чуқур таассурот қолдириш.	
head	ошмоқ	бирор нарса ҳақида обсессив фикр юритиш.	
to take (or put) it into one's head	миясига бирор нарса жойлаб		
out of one's head	бирор нарсани миёдан чиқариб юбормоқ	кимдир (бирор нарса) ҳақида ўйлашни тўхтатиш.	
to bury one's head in the sand	бошини қумга беркитиб ошмоқ	хавфдан қочиш учун яшириш.	
to beat (butt, knock, run) one's head against a brick (a stone) wall	боши тошга бориб тегмоқ	кимдандир ёки бирор нарсадан бирор нарсага эришиш учун муваффақиятсиз уриниш	
a strong head	Боши қаттиқ	кўп ичадиган ва маст бўлмаган одам ҳақида.	
Компонент таркибида ажраладиган қисман лексик эквивалентлар			
a cool head	қаҳрсиз	оқилна.	
shoulders	бўйнида боши бўлмоқ	ақлли, фаросарлини бўйиш.	
to keep one's head	миясини йўқотмаслик	ўз-ўзини назорат қилиш.	
Қисман лексик эквивалентлар, тасвирий жиҳатдан фарқланади			
to use one's head	мияни ишлатмоқ	ўйламоқ.	
one's head	ақл билан иш қилмоқ	қилиш	осонлик билан бирор нарса
soft in the head	Мияси норасо бўлмоқ	жинни бўлмоқ, ақлдан озмоқ	
head over heels	қулоғига	тўлиқ	
to carry one's head high	Мағрур бош кштариб юрмоқ	фахрланмоқ	
to be off one's head	ўзида бўлмаслик	ақлдан озмоқ, ақлдан озмоқ.	
shoulders	Ёш бошда қарияларча	соғлом фикрга эга бўлмоқ.	
to be in over head	Фикр билдирмоқ бошдан ошиб кетмоқ	қулоғига	муаммода бўлмоқ.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, инглиз ва америкача версиялар учун умумий бўлган фразеологик бирликлар мавжуд бўлиб, улар ўзбек тили учун эквивалент бўлмаган, масалан, "to come to a head" - "танқидий нуктага эришиш" ва "a long head" - "

эҳтиёткорлик, огоҳлик" кабиларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Демак, тиллараро эквивалентлар орасида таркибий-семантик ва семантик эквивалентлар ажралиб туради. Структуравий-семантик эквивалентлар структуравий-семантик боғланишга эга,

яъни фразеологик аналоглардир. Семантик эквивалентларда фразеологик бирликларнинг лексик таркибидаги фарқли семантик ўзига хослик мавжуд. Мутлақ фразеологик эквивалентлар структуравий-семантик эквивалентларнинг кичик қисмини ташкил қилади. Бошқа ҳолларда, эквивалентлик тўлиқ эмас, шунинг учун фразеологик бирликларнинг умумий маъносига таъсир қилмайдиган маълум синтактик ёки лексик фарқлар мавжуд. Таққосланаётган тилларда соматизмларнинг лексико-семантик соҳасининг эквивалент бўлмаган фразеологик бирликларининг мавжудлигини бир тил маданиятида маълум

реалликларнинг мавжудлиги ва бошқа тил маданиятида йўқлиги билан изоҳлаш мумкин.

Баъзи соматизмлар ўзларининг мантикий тузилишида бир-бирига тўғри келади, аммо таркибий қисмларнинг ўзида фарқланади, масалан: *manu men, manu minds* – «қанча одам бўлса, шунча кўп фикрлар бўлади».

Шундай қилиб, лексик-фразеологик соматик маконнинг маданий-миллий талқини дунё тасвирининг шаклланишида иштирок этувчи механизмларни, шу жумладан, шахснинг ўзини ўзи билишида, реал оламни билишида, дунёқараш ва инсон ва бутун этник гуруҳнинг дунёқарашини, унинг дунёқарашидagi улкан ролини тушунишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Беличенко, Е.А. Функционально-грамматическое варьирование лексем со значением частей тела человека (на примере существительных и глаголов *back, hand, head* и *shoulder*): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – СПб, 1999. – С. 32.
2. Вежбицкая, А.С. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
3. Верещагин, Е.М. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Индрик, 2005. – 1038 с.
4. Гак, В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
5. Дыбо, А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс). – М.: Гнозис, 1995. – 385 с.
6. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – Т. 1: А-О. – 1213 с.
7. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. №3. -Б.3
8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Тошкент: Ўзбекистон. 2002. -Б.13
9. Плунгян, В.А. К описанию африканской «наивной картины мира» (локализация ощущений и понимание в языке догон) // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 155-160.
10. Старых, О.В. Соматизм как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка // Вестник ПСТГУ: Филология. – 2011. – № 2. – С. 80-85.
11. Туленов Ж. Фафуров З. Фалсафа. -Тошкент, 1997. -Б.182.
12. Шаҳобиддинова Ш. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши. Филол.фан.докт...дисс.автореф.-Тошкент, 2001.-Б.9

УДК: 894.375:8.08

Нилуфар ЧЎЛИЕВА,

Қарши давлат университети катта ўқитувчиси, ф.ф.ф.д. (PhD)

E-mail: nilufarchuliyeva19@gmail.com

Филология фанлари доктори, проф. Эшонқулов Ж.С. тақризи асосида

TIME AND SPACE IN THE GENRE OF THE STORY (CHRONOTOPE)

Annotation

One of the criteria of art, which shows the uniqueness of the stories created in Uzbek literature in recent years, is the issue of time and space. The study of the relationship between time and space allows us to draw certain conclusions about the subject composition and artistic and ideological features, achievements and shortcomings of the work. The article discusses the problem of chronotope harmony and its forms of expression in Uzbek short stories created in recent years. Well-known writer Nazar Eshanqul's story aims to study this problem. As a result of the analysis, it is planned to examine and compare the chronotope system in the stories written in the traditional realistic and non-traditional modernist direction.

Key words: story, metaphorical chronotope, synthetic chronotope, realistic work, modernistic work, idyll.

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО В ЖАНРЕ ПОВЕСТА (ХРОНОТОП)

Аннотация

Одним из критериев искусства, показывающим своеобразие созданных в узбекской литературе в последние годы рассказов, является вопрос времени и пространства. Изучение соотношения времени и пространства позволяет сделать определенные выводы о предметном составе и художественно-идейных особенностях, достижениях и недостатках произведения. В статье рассматривается проблема гармонии хронотопа и формы ее выражения в узбекских новеллах, созданных в последние годы. Рассказ известного писателя Назара Эшонкула направлен на изучение этой проблемы. В результате анализа планируется рассмотреть и сравнить хронотопную систему в рассказах, написанных в традиционном реалистическом и нетрадиционном модернистском направлении.

Ключевые слова: повесть, метафорический хронотоп, синтетический хронотоп, реалистическое произведение, модернистское произведение, идиллия

ҚИССА ЖАНРИДА ЗАМОН ВА МАКОН (ХРОНОТОП)

Аннотация

Сўнгги йиллар ўзбек адабиётида яратилган қиссаларнинг ўзига хослигини қўрсатадиган бадийлик меъзонларидан бири бу – замон ва макон масаласидир. Замон ва маконнинг ўзаро алоқасини ўрганиш асарнинг сюжет композицияси ва бадий-ғоявий хусусиятлари, ютуқ ва камчиликлари ҳақида муайян хулосага келиш имконини беради. Мақолада кейинги йилларда яратилган ўзбек қиссаларида замон ва макон уйғунлиги – хронотоп муаммоси, унинг ифодаланиш шакллари ҳақида фикр юритилган. Таниқли ёзувчи Назар Эшонкул қиссалари мисолида мазкур муаммони ўрганиш мақсад қилинган. Таҳлиллар натижасида аънавий реалистик ва ноънавий модернистик йўналишда ёзилган қиссалардаги хронотоп тизимини текшириш ҳамда қислаб ўрганиш назарда тутилган.

Калит сўзлар: қисса, метафорик хронотоп, синтетик хронотоп, реалистик асар, модернистик асар, идиллия.

Кириш

(Introduction; Введение):

Ўзбек адабиётшунослигида сўнгги йиллар ўзбек насри, қиссачилиги ва бадий маҳорат масаласини ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Сабаби, бугун ўзбек адабиёти ўзининг таъсир кучини насрий асарлар, жумладан, қиссаларда инсон руҳиятининг мураккаб бадий ифодаси (онг ости оқимини қўрсатишга уриниш), ўзига хос тафаккур тарзининг акс этиши каби янги тамойиллар асосида намоён этмоқда. “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг маънавияти қўзғуси. Бугунги мураккаб замонда одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучидан фойдаланиш керак” [1]. Ёзувчи Назар Эшонкул ҳам айтиш мумкин бўлганда ижод қилаётган адабларимиздандир. Назар Эшонкул қиссалари модернизм йўналишида ёзилганлиги, образлар хилма-хиллиги ва воқелик рамзий тасвирининг қуюқлиги билан характерлидир. Натижада ижодкор маҳорати, қиссаларининг поэтикаси ва услубини яхлит тадқиқот сифатида ўрганиш ҳозирги адабий жараёнда бадий маҳорат ҳамда жанр табиати масаласига оид илмий хулосалар чиқаришга таъсир этиши билан

долзарблик касб этади. Шу ўринда жанрдаги хронотоп масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бадий замон ва маконнинг уйғунлигини ифодаловчи тушунча – хронотоп атамаси бўлиб, ушбу атамани адабиётшуносликка рус олими Бахтин олиб кирган. Айтиш мумкин бўлганда, замон ва маконни ўзаро уйғун ўрганиш бошланди. Хронотоп ва унинг илмий асосланиши асарнинг жанри, сюжет шакли, композицияси, образлар системаси ва тадрижини бадий макон ва замоннинг уйғунлашувида яна бир бор қўздан кечириш имконини берди. Михаил Бахтиннинг ўзбек тилига таржима қилинган асарида [2] “Адабиётда бадий идрок этилган замон ва макон аро уйғунликни хронотоп (сўзма-сўз таржимада замон-макон деган маънони билдиради), деб атаймиз. Ушбу истилоҳ математика илмида Эйнштейннинг нисбийлик назарияси негизида қўллаб келинади. Истилоҳнинг биз учун, математикада қўлланидиган махсус тушунча сифатида аҳамияти йўқ. Уни биз адабиётшуносликка (том маънода бўлмаса ҳам) истиора ўлароқ қабул қиламиз. Муҳими, бу ўринда, истилоҳнинг замон ва маконни уйғун ҳолатда (замонни

маконнинг тўртинчи ўлчами сифатида) ифодалашдир”, деб ёзади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлил (Literature review).** Сўнгги йиллар ўзбек адабиётида эпик асарларда замон ва макон масаласини ёритган бир қанча илмий асарлар, тадқиқотлар яратилди. Жумладан, С.Мирвалиев, Д.Қуროнов, А.Тўйчиев, А.Расулов, У.Жўрақулов, Б.Тўраева, Ў.Назаров ўз тадқиқотларида бадий замон, бадий макон ёки хронотоп масаласига доир қарашларини акс эттирдилар ёки муайян асарлар таҳлилида муносабат билдирдилар. Хусусан, С.Мирвалиев [3] асарида 60-80 йиллар романларида бадий замон муаммоси ўрганилган, албатта, бунда замон ва маконнинг муштараклиги масаласи очик қолган. Д.Қуროновнинг тадқиқотида [4] Чўлпон насри поэтикаси ўрганилган. Структурал таҳлиллар асосида Чўлпон асарларининг бадий замон ва макони тасвирида даврнинг таъсири кўрсатиб берилган. А.Тўйчиев [5], А.Расулов [6], Б.Тўраева [7], Ў.Назаров [8] тадқиқотларида эса муайян давр ва маълум ижодкорлар асарларида тасвирланган замон-макон таҳлил ва талқин этилган. Натижада, ўзбек адабиётида мазкур илмий тадқиқотлардан сўнг замон-макон – хронотоп муаммоси кенгрок ўрганилган. Айниқса, бу муаммодаги илмий қарашларнинг юксалиши адабиётшунос У.Жўрақулов изланишлари билан боғлиқ. Олим тадқиқотларида [9] Бахтин олиб кирган хронотоп атамасини анчайин кенгайтirdи. Унинг тадқиқотларида Навоий асарларининг хронотопик қўлами жуда кенг эканлиги, мазкур кенгликни тасаввур этиш инсон ақл потенциаларига сиғмаслиги исботланди. Натижада Навоий даҳоси ва асарларининг бадий қиммати, умуман, ўзбек классик адабиётининг юксаклиги, мукамаллиги кўрсатиб берилди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Сўнгги йилларда яратилган насрий асарлар, хусусан, қиссаларимизда хронотопнинг реал бўлмаган тасвири ушбу муаммони янада муфассалроқ ўрганиш кераклигини англатади. Шу сабабли мазкур мақолада сўнгги йилларда яратилган ўзбек қиссаларининг хронотоп тизимини ўрганишни мақсад қилдик. Тадқиқот объекти сифатида Назар Эшонқулнинг – “Уруш одамлари”, “Момоқўшиқ”, “Тун панжаралари”, “Қора китоб” [10] қиссаларини танладик. Анъанавий ва модернистик усулда ёзилган ушбу қиссалар реал (бадий идрок этиладиган) ва реал бўлмаган (тафаккур чегараларимизга сиғмайдиган) хронотоп шаклини қиёслаш имконини беради. Натижада қуйидаги вазифаларни бажариш талаб этилади:

ҳар бир қиссадаги хронотоп тизимини ишлаб чиқиш;

хусусий – микрохронотопларни аниқлаш ва уларни яхлитлаш;

қиссаларнинг хронотоп шаклини илмий асослаш;

қисса сужети, композицияси ва образлар тизими муайян хронотопда тасвирланишини кўздан кечириш;

муаллифнинг хронотопик услубини кўрсатиб бериш;

сўнгги йилларда яратилган ўзбек қиссаларининг хронотоп тизими ҳақида танланган объект асосида илмий ахборот бериш.

Ушбу вазифалар бажарилиши натижасида сўнгги давр ўзбек қиссаларининг бадий хусусиятлари, уларда акс этаётган замон ва макон шакллари ҳақида маълум хулосалар қилинади.

Мазкур мақолада индукция методидан фойдаланиш ўринлидир. Сабаби даставвал, ҳар бир қисса хронотопик бўлақларга бўлинади (анализ қилинади), сўнгра уларни яхлитлаб муайян хулосага келамиз (синтез қилинади). Қиссаларнинг хронотоп тизимини ўрганишда

анализ ва синтез усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Шунингдек, қиёслаш методи орқали икки хил – анъанавий ва модерн усулда ёзилган муаллиф асарларининг ўзига хос жиҳатлари кўрсатиб берилади. Мазкур методлар Назар Эшонқул қиссалари мисолида бугунги ўзбек қиссаларида хронотоп шакли ҳақида маълум тасаввурларни илмий асослаб бериш мумкин.

Таҳлил ва натижалар (Analys and results). Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари” қиссасини анализ қилиш. Асарда мавжуд хронотоп тизимини қуйидагича белгилаш мумкин: қишлоқ хронотопи, Норматнинг ва Бийди момонинг хонадонлари, колхоз идораси, Ҳалил отбоқарнинг қулбаси. Қишлоқ (Терсота) хронотопи асосий ва умумлашма хронотоп бўлиб, у ўз ичига турли ёндош объектлар: қадим тўрт етим уруғи тарқалган Олма, Ёнғокли, Шибокли, Теракли, Қамаш қишлоқлари; Бухор зовлари (қоялари), дарё, тоғ, шаршара, қир-адир, дала, ҳаёт (томорқа, боғ) каби топономик ва географик ҳудудларни ҳам қамраб олади. Гарчи мазкур қишлоқларнинг номлари матндан жой олган бўлса-да, уларнинг барчаси абстракт моҳият касб этган. Яъни қиссада ҳеч бирининг географик кўриниши конкрет ва муфассал тасвирланмайдиган. Қиссадаги асосий хронотоп қаҳрамонлар тақдирлари ҳал бўладиган замонга эга махсус маконларни ўз ичига олади. Масалан, Норматнинг хонадони айнан шундай хронотопдир.

Норматнинг уйи воқеалар бошланадиган, тугун қўйилган микромакон ҳисобланади. Асарнинг фожиавий якуни – Анзират ва Мирзақулнинг ўлими ҳам шу маконда юз беради. Бийди момонинг хонадони эса асарда, асосан, аёллар образини тасвирлашга қаратилган. Бу хронотопда момо ҳукмфармонлигининг чегарасизлиги, келинларнинг ўзаро қарама-қарши феъл-атвор соҳибалари эканлиги, ўғилларидан қорахат олган она ва рафиқаларнинг руҳий ҳолатлари, Нормат ва Бийди момонинг воқеаларни фожё томонга силжитадиган суҳбат-диалоглари тасвирланади.

Колхоз идораси эса кўпчилик бадий асарларда воқеаларнинг каби фронт орти одамларининг машаққатли меҳнатини, қаҳатчилик йилларини тасвирлашга, аскарлар учун зарур озиқ-овқат, кийим-кечак маҳсулотларини жамғаришга қаратилган воситачи макон. Бу хронотоп замоннинг барча сиёсий-ижтимоий белгиларини ўзида намоён этгани билан характерлидир. Шунингдек, қиссада Мирзақул раис “фаолияти” орқали “меҳр-мурувват ниқобини кийган” хронотоп. Раиснинг Анзиратни қандай қилиб ўзига оғдириб олиш режаси ҳам шу хронотопда тузилади.

Колхоз идораси хронотопи асарга Мирзақул раиснинг худбинона истаклари ўларок Ҳалил отбоқар қулбаси хронотопини “етақлаб келади”. Ва Мирзақул тузган бадбин режа шу маконда амалга ошади. Натижада Анзиратнинг ҳаёти шу нуктадан бошлаб бошқа ўзанда оқа бошлайди.

Асарда ретроспектив усул орқали рамзий-метафорик маъно ташийдиган абстракт макон ҳам тасвирланган бўлиб, бу “урушсиз юрт” хронотопидир. Ўтрок кўнғиротлар уруғи ва уларнинг оксоқоли Бойхун (Бойсун) бошчилигида ўз ерларини ташлаб, неча йиллар урушсиз юртни ахтарганликлари ҳақида киритма ҳикоя келтирилади. “Урушсиз юрт” хронотопи М.Бахтин таъкидлаган, мифология ва фольклор асарларида шаклланган замоннинг у аниқлаган роман типларига “тарихий инверсия” (ўрин алмашинув) йўли билан ўзлашган хронотоп шаклининг бир кўриниши, дейиш мумкин. Яъни: “...бу ўринда нимаики ўтмишда бўлиб ўтган дея тасвирланса, аслида, келажакда рўй бериши мумкин ёки келажакда рўй беради. Моҳиятан у ўтмиш воқелиги эмас, келажакнинг мақсади, бурчи ўларок намоён бўлади”[2]. Қиссада ривоят шаклида берилган

ушбу ҳикоядаги абстракт макон – “урушсиз юрт” хронотопи ҳам асар ғояси ва муаллиф ниятига эш бўлгани ҳолда бевосита сюжет вақтидан сизиб чиқиб, асар англатмоқчи бўлган туб мохиятни келажак замонга дахлдор этган.

Назар Эшонкулнинг “Момоқушиқ” асарида воқеалар бўлиб ўтадиган хронотоп Бахтин изоҳлаб кўрсатган идилик шаклнинг айнан ўзидир. М.Бахтинга кўра, идилияларга хос хронотопнинг асосий хусусияти: “аввало, идилиядаги замоннинг маконга муносабатида акс этади. Ҳаёт ҳодисалари она диёрнинг барча пучмоқларига, кадрдон тоғлар, водийлар, кенг майдонлар, дарё ва ўрмонлар тугилган хонадонга нақадар узвий боғланганида кўринади. Идилик ҳаёт ва унга доир воқелик ушбу – боболар, оталар яшаган, болалар ва набиралар ҳам яшайдиган – конкрет макон бурчакларидан айри ҳолатда мавжуд бўла олмади [2].

Қисса матнида идилик хронотоп белгилари ҳашарчилар, теримчилар, кенг-кенг пахта далалари, шийпонлар, чайлалар ва у ерларда ҳукм сураётган ҳаёт тарзи тасвирида кўринади. Бир сўз билан айтганда, идилик хронотопдаги “сюжет воқелиги кундалик турмуш жараёнининг бадий модели, идилик ҳаёт табиат мароми билан коришиб кетган инсоний умр манзаралари” [11] бўлса, асардаги Муаззам образи айни шу “коришиқ”ликнинг бир ҳосиласидир. Жумладан, қиссада унинг тилидан шундай дейилади: “Менинг илдишим шу ерда! Шу одамлар орасида, мен бошқа жойда кўкармайман” [10]. Кўринадик, “Идилиявий “мен” ўзи бевосита муносабатда бўлаётган муҳит кадрятларини сўзсиз қабул қилади ва ўзлигини уларга оғишмай амал қилиш, муҳит билан бирлашиб, уйғунлашиб кетиш орқали намоён этади.

“Тун панжаралари” қиссасида эса Терсота қишлоғининг асар матнининг у ёқ-бу ёғида “қалқиб чиқадиган” тасвири ёки ижара уй хронотопининг ижарачи она ва киз феъл-атворини тасвирлашда ғира-шира кўриниб қолган, “эски, таназзули мукаррар уй” сувратидан бошқа реал маконни учратмайсиз. Қисса қахрамонининг Сулаймон билан учрашган боғ ёки шайтонлар бошлиғи билан учрашув жойи (қандайдир бино ертўласи)нинг мавҳумлиги ҳам асарнинг аниқ маконда юз бермаётганлигини ифодалайди; улар конкрет ва батафсил муайян географик жой сифатида тасвирланмайди. Қаҳрамон яшаётган хронотоп (ижара уй) унинг ўй-мулоҳазаларида акс этган мавҳум хронотоп билан араллашиб, туташиб кетади.

Муаллиф қисса сюжетида бу каби нореал тасвирларни қўллаб, қаҳрамон “яшаётган” замон-макон билан азалий (Сулаймон пайғамбар, Антоний, Сесар, Клеопатра мавжуд бўлган) замон-маконларни осонгина бирлаштира олади. Қиссадаги ана шу узоқ ва улкан хронотоп воқеалар рўй бераётган асосий вақт-замон – тун билан “ниқобланади”. Қаҳрамон тилидан айтилади: “Тунда менинг бошқаларникига ўхшамайдиган умрим бошланади. Тунда мен ўтган кунларим ва келажаким билан учрашаман: улар худди сўнаётган юлдузлардай кўз олдидан бир-бир учиб ўтади” [10].

“Тун панжаралари” қиссасида иккита хронотоп чизиғи кўзга ташланади. Буларнинг биринчиси, реал (объектив) хронотоп чизиғи бўлиб, у бошқа бир иккинчи –

сюжет вақти учун нореал хронотоп билан уйғунлашади ва умумийлик (умум замон-маконийлик) касб этади. Бу ҳолат эса муаллиф “мен”и ва адабий идеали билан боғлиқлик ўлароқ вужудга келган. Таъкидлаш жоизки, Европа адабиётида худди шундай кайфиятда – “Раҳмон ва Шайтон оралиғида турган инсон” ҳақида яратилган асар Гётининг “Фауст” асаридир. Айни шу асарда ҳам замон ва маконнинг синтетиклигини кўришимиз мумкин. Бу хусусда ижодкор Назар Эшонкулнинг ўзи шундай ёзади: “Дунё адабиётида “Фауст”гача макон ва замон чегараларини адабий мақсадда бузиш шартлилиги йўқ эди. Гёте биринчи марта Фауст орқали адабий макон чегараларини бузди. Фаустни азалдан то абад қадар бўлган вақтга саёҳат қилдирди ва бу саёҳатдан инсон учун энг зарур хулосалар чиқарди” [12]. Асарнинг “ўлмас”лиги ҳам унда тасвирланган замон ва маконнинг умумий ва дахлсизлигидадир.

Назар Эшонкулнинг “Қора китоб” қиссаси хронотопи эса мутлақ чексиз бўлган замон-макон чегараларида ётувчи, шу хронотопнинг йирик қисмини ўз ичига олувчи замон ва маконни қамраб олади. Яъни асар воқелиги чегараси Одам Ато ва Момо Ҳаввонинг яратилиши, сўнгра уларнинг иблис хийласи туфайли юз берган улкан хатоси ва жаннатдан қувилишига ишора қилиб, шу аснодан бошлаб – ердаги илк Одамдан то бутунги кунгача одамзотнинг Шайтон билан кураши кечаётган хронотопни рамзий ифодалайди. Демак, қиссада Одам Атодан тортиб бутунги кунда нафас олаётган гўдаккача, ҳатто қиёмат бўлгунга қадар яшайдиган одамизот, айни пайтда, ягона (алоҳидалик шаклидаги умумий) инсон кечмиши муҳрланган. Асарнинг хронотоп майдони айни шу томондан қарагандагина конкретлашади, муаллиф талқинига яқинлашади деб ўйлаймиз.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Назар Эшонкулнинг “Уруш одамлари” қиссасида замон ва макон анъанавий хронотоп шаклида воқеланган. “Уруш одамлари” қиссасида тасвирланган замон уруш даври ва унинг одамлар ижтимоий-иқтисодий, руҳий-маънавий ҳаётида қолдирган асоратлари асносида акс эттирилса, макон эса ана шу инсонлар ҳам жисман, ҳам рухан “ҳаракатланадиган”, яхлитлашган, умумий, ва айни пайтда, реал, яқка жуғрофий объект (Терсота қишлоғи) сифатида тасвирланади. Қисса матнида акс этган Бухор қоялари, қалин ўрмонлар ва уларга туташ қишлоқ тасвири шундай хулоса чиқаришимизга имкон беради. Назар Эшонкулнинг “Момоқушиқ” қиссасидаги хронотоп тизими ҳам анъанавий хронотоп шаклида бўлиб, шу анъанавий хронотоп ичида идилик хронотоп шакли хусусиятлари ҳам кўзга ташланади. Хусусан, ҳашарчилар, теримчилар, кенг-кенг пахта далалари, шийпонлар, чайлалар ва у ерларда ҳукм сураётган ҳаёт тарзи тасвири – фикримиз исботи. “Тун панжаралари” ва “Қора китоб” қиссаларидаги хронотоп вертикаллик, синкретиклик, рамзий-метафориклик хусусиятига эга бўлиб, “айризамонликни айнизамонликка жо қилган”дир. Яъни “Тун панжаралари” қиссаси хронотопи синтетик шаклда воқеланади. Қиссадаги реал замон-маконнинг нореал замон-макон билан уйғунлашуви асар хронотопининг умумийлигини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонининг очилишида сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи, 2020, 21 май, №106 (7608).
2. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. – Тошкент: Академнашр, 2015. 33-134 б.
3. Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983. – 240 б.
4. Қуროнов Д. Қўлпон насри поэтикаси. www.ziёуз.com
5. Тўйчиев А. Ўзбек романларида макон ва замон. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 143 б.

6. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 336 б.
7. Тўраева Б. Тарихий романларда бадий замон муаммоси. Филол. фан. Фалс. докт...дисс. – Тошкент: 2018. – 157 б.
8. Назаров Ў. Омон Мухтор романларида бадий хронотоп муаммоси: Филол. фан. фалс. докт. ...дисс. – Тошкент, 2018. – 150 б.
9. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 б. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси: Филол. фан. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 73 б.
10. Эшонкул Н. Ялпиз хиди. Қиссалар ва ҳикоялар. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б.58-59; 158; 163-164;
11. Қуронон Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2013. –Б.108-109
12. Эшонкул Н. Ижод фалсафаси. Мендан “мен”гача-2. –Тошкент: Академнашр, 2018. – Б.112.

Нодира ЭГАМКУЛОВА,
Термиз давлат университети
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
E-mail: nodiraegamkulova1@gmail.com

ТошДЎТАУ профессори, ф.ф.д. З.Ш. Абдирашидов тақризи асосида

THE DEVELOPMENT OF PERIODICALS AND LITERARY AND AESTHETIC THINKING (IN THE EXAMPLES OF THE UZBEK PERIODICAL PRESS IN 1906 – 1917)

Annotation

At the beginning of the twentieth century, in particular in 1906 - 1917, the press of the Turkestan region, with the help of fiction and artistic creativity, raised the sharp ideas of the period, national ideological views. This has led to a variety of different ideas and views in the literature and has led to its complexity. By the same period, the phase of normative poetics in literature had come to an end. And gave way to the stage of individual creative artistic thinking. The study of the pages of the periodical press is accompanied by a definition of the ideological and aesthetic orientation of the literature of that period, an analysis of the socio-political, literary and aesthetic views of the creators. In the headings on literature in the periodical press, we also see the harmony of social thought.

Key words: Jadidism, national press, literary process, theatre, image, criticism, feuilleton

РАЗВИТИЕ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ И ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ 1906 – 1917)

Аннотация

В начале XX века, в частности в 1906 – 1917 гг., пресса Туркестанской области с помощью художественной литературы и художественного творчества поднимала острые идеи периода, национальные идеологические взгляды. Это привело к разнообразию различных идей и взглядов в литературе и привело к ее усложнению. К тому же периоду фаза нормативной поэтики в литературе подошла к концу. И уступил место стадии индивидуально-творческого художественного мышления. Изучение страниц периодической печати сопровождается определением идейно-эстетической направленности литературы того периода, анализом общественно-политических, литературных и эстетических воззрений создателей. В рубриках о литературе в периодической печати тоже мы видим гармонию общественной мысли.

Ключевые слова: джадидизм, национальная пресса, литературный процесс, театр, образ, критика, фельетон

ВАҚТЛИ МАТБУОТ ВА АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ТАФАККУР РИВОЖИ (1906 – 1917 ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ВАҚТЛИ МАТБУОТИ МИСОЛИДА)

Аннотация

XX аср бошлари, хусусан, 1906 – 1917 йилларда Туркистон ўлкасида нашр қилинган матбуот бадиий адабиёт, бадиий ижод ёрдамида даврининг кескин ғояларини, миллий мафқуравий қарашларини кўтариб чиқди. Бу эса адабиётда турли хил ғоялар, қарашлар хилма-хиллигини юзага чиқарди ҳамда адабиётнинг мураккабланишига сабаб бўлди. Вақтли матбуот саҳифаларини ўрганиш давр адабиётининг ғоявий-эстетик йўналишини белгилаш, ижодкорларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик қарашларини таҳлил қилиш билан биргаликда кечади. Вақтли матбуотдаги адабиётга доир руқнларда ҳам биз ижтимоий фикр уйғунлигини кўрамыз.

Калит сўзлар: жади́дчилик, миллий матбуот, адабий жараён, театр, образ, танқид, фелетон

Кирриш. Жаҳонда Туркистон жади́дчилик ҳаракати ва бу ҳаракат натижасида юзага келган жади́д адабиётига қизиқиш унинг кишилиқ жамияти тараққиётида муҳим ўринга эгаллиги, ривожланиш тенденциясининг алоҳидалиги, тарихий ҳақиқатларга тўғалиги туфайли ҳамиша катта бўлган.

Дунё адабиётшунослигида адабий жараён масаласига бўлган муносабатни давр кесимида туриб баҳолаш, адабий материалларнинг бирламчи манбаларини топиш ва шу асосда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам жаҳон адабиётшунослигида олиб борилаётган ишлар салмоғидан келиб чиқиб, бу йўналишда XX аср бошлари ўзбек адабий жараёни муаммоларини ўрганиш ва қайта баҳолаш давр талаби бўлиб қолмоқда.

Ўзбек адабиётшунослигида жади́д адабиётини ҳар жиҳатдан изчил ўрганишнинг кенг имкониятлари мустақилликнинг илк йилларида вужудга келди. Дарҳақиқат, “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг маънавияти кўзгуси. Бугунги мураккаб замонда одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучи бекиёс” [15]. XX аср бошлари ўзбек вақтли матбуоти ҳамда адабий жараёни ўртасидаги алоқадорлик муаммосини давр нуқтаи назаридан тадқиқ этиш масаланинг моҳиятини тереңроқ англаш ва очиб беришга хизмат қилади. Бундай ёндашув эса адабий-эстетик тамойиллар, адабий жараёни юзага келтирган ички ва ташқи омиллар, жанрлар генезиси, уларнинг тараққиёт босқичлари ҳамда бадииятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX аср бошларида жадид зиёлиларининг жадид адабиёти ҳамда миллий матбуот тўғрисида билдирган фикр ва муносабатлари, адабий-танқидий қарашлари, жумладан, И.Гаспринский, М.Бехбудий, З.Саид, А.Саъдий, А.Авлоний, Р.Мажидий, А.Фитрат, Ҳожи Муин, В.Махмуд, О.Ҳошим, Миён Бузрукнинг адабий қарашлари, шу билан бир қаторда, “Вакт”, “Таржимон”, “Шўро”, “Дирилик” каби ташқи даврий нашрларнинг Туркистондаги миллий матбуот ҳақидаги эътирофлари ушбу мавзу тадқиқининг бошланиш нуктаси бўла олади.

Шу кунга қадар адабиётшунос ва журналист олимлардан Б.Қосимов, Ш.Турдиев, С.Аҳмедов, У.Долимов, Н.Авазов, М.Худойқулов, Р.Тожибоев, Н.Каримов, А.Алиев, Ҳ.Саидов, А.Жалолов, Н.Абдуазизова, Г.Нишонава, С.Ҳалимова, Ҳ.Болтабоев, Д.Қуროнов, И.Ғаниев, Д.Рашидова, Ш.Ризасев, З.Ахорова, Б.Каримов, З.Абдирашидов, У.Жўрақулов, Н.Афоқова, Қ.Пардаев жадидчилик ҳаракати, жадид матбуоти, жадидларнинг илмий-ижодий меросига оид қатор тадқиқотларни амалга оширишган. Хусусан, А.Жалолов, Н.Авазов, Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, Д.Қуროнов, И.Ғаниев, Н.Жабборов, З.Эшонава, У.Султонов, Г.Эрназарова, С.Йўлдошбекова, Ҳ.Саидов, Н.Намозова, Р.Жавҳарова, Ш.Аҳмедова, М.Тожибоева, Қ.Пардаевларнинг тадқиқотларида жадид адабиёти, жадид ижодкорларининг адабий мероси атрофлича тадқиқ қилинган.

Жаҳон адабиётшунослигида XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда рўй берган ижтимоий-сиёсий, маданий ўзгаришлар, жадидчилик ҳаракати ва унинг ўзига хосликларини тадқиқ этиш бўйича қатор фундаментал ишлар амалга ошириб келинмоқда. Б.Ҳайит, Э.Олворд, А.Холид, Ҳ.Комацу, Э.Лазерини, И.Балдауф, Т.Хўжаўғли, Б.Левис каби хорижлик олимлар ўз тадқиқотларида Туркистон халқлари тарихи, жадидчилик ҳаракати, жадид матбуоти, адабиёти билан боғлиқ муаммоларни кун тартибига қўйиб, уларга доир ўз қарашларини билдириб ўтганлар. Юқоридаги кўрсаткичлардан келиб чиқиб айтиш керакки, XX аср бошлари вақтли матбуоти ҳозирга қадар турли аспектларда тадқиқ этилган бўлишига қарамай, унинг адабий жараёнга таъсири масаласи, давр – матбуот – адабий жараён муносабатлари ҳали тўлиқ ечимини топган эмас. Бу эса адабиётшунослигимиз илдизларини чуқурроқ ўрганиш кераклигидан дарак беради.

Тадқиқот методологияси. XX аср бошлари, хусусан, 1906 – 1917 йилларда Туркистон ўлкасида нашр қилинган матбуот бадийи адабиёт, бадийи ижод ёрдамида даврнинг кескин ғояларини, миллий мафқуравий қарашларини кўтариб чиқди. Бу эса адабиётда турли хил ғоялар, қарашлар хилма-хиллигини юзага чиқарди ҳамда адабиётнинг мураккаблашуви сабаб бўлди. Худди шу даврга келиб, адабиётда традиционализм ёхуд норматив поэтика босқичи низоюсига ета бошлади. Ва ўз ўрнини индивидуал-ижодий бадийи тафаккур босқичи [10]га бўшатиб берди. Маълумки, Шарқ адабиётларида традиционалистик тафаккурнинг емирилиши адабиётдаги маърифатчилик, романтизм ва реализмга хос тенденцияларнинг чагишуви [1] асосида кечган. Ушбу фикрни бевосита жадид адабиётга ҳам татбиқ қилиш мумкин. Вақтли матбуот саҳифаларини ўрганиш давр адабиётининг ғоявий-эстетик йўналишини белгилас, ижодкорларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-эстетик қарашларини таҳлил қилиш билан биргаликда кечади. Вақтли матбуотдаги адабиётга доир рукнларда ҳам биз ижтимоий фикр уйғунлигини кўрамиз. Б.Қосимов таъбири билан айтганда, шахсий ҳар қандай чеклашдан ижтимоий адолатгача бўлган масалалар адабиётнинг кун тартибига

қўйилди[9]. Ушбу масалаларни вақтли матбуотда эълон қилинган адабий, ижтимоий-маиший, сиёсий руҳдаги мақоладан тортиб кичик шеърини парчагача сингиб кетганлигини кўриш мумкин.

Ўзбекистонда театр санъатининг илк қадамлари XX асрнинг дастлабки ўн беш йилига тўғри келди[2]. Театрнинг кириб келиши, саҳна асарлари ва уларга ёзилган тақризлар ҳақиқий маънодаги танқид адабиётини юзага келтирди. Танқиднинг муҳим жанри бўлган тақриз энг кўп қўл урилган йўналиш бўлди. Жадидлар театрни маданиятнинг бир қўриниши деб қабул қилдилар: “Тараққий қилмокнинг энг биринчи сабаб ва боисларидан бири тиётрлардур деюрлар”[4]. Аста-секин драма жадид адабиётининг етакчи соҳасига айланди. Саҳна асарларига ёзилган тақризлар эса адабиётнинг, адабиётшуносликнинг янги имкониятларини очди.

“Садойи Туркистон”нинг илк сониди 1914 йил 27 февраль куни Қолизейда ўйналган театрлар даромади ва буромади ҳақида ҳисобот келтирилган. Унга кўра буромад 1034, соф фойда 1401 сўм. Ҳисоботда ҳар бир сарф-харажатлар батафсил келтирилган. “Театр ҳам концерт”[13] (муаллифини ўқиб бўлмади) мақоласида драманинг содда таърифларига дуч келамиз: “тиётр шундоғ бир фандурки бир мамлакатнинг саргузашти бир миллатнинг ва бир оиланинг саргузашти ёинки бир бойнинг ва бир фақирнинг саргузашти ёзилмиш бир ҳикоят, амалиёт ила майдонда кўрсатилур”. Демак, ҳикоя ва амалиёт деганда наср ва драма уйғунлигини тушуниш мумкин. Ушбу мақола давомида мусика санъати ҳақида ҳам гап кетган. Унда Туркистонда ҳам катта мусикани ташкил қилишнинг, йиғинларда, маросимларда, театрларда саҳнага чиқиб концерт қўйишни йўлга қўйишнинг кераклиги айтилади ва бунинг учун намуна кўрсатувчи лозимлигини таъкидлайди. Миллий мусика ва шеърларни йўлга солиш лозимлиги ҳақида фикрлар билдирилади. Миллий куй деганда мақомни назарда тутилган, мақомни қайтадан тиклашга чақиради. Шу билан бирга, машҳур татар артисти Комил Мутғий Тухфатуллин ҳақида ҳам маълумот келтирилган.

Таҳлил ва натижалар. Матбуотда учровчи хабар ҳамда шарҳ-тақризларнинг кўпчилиги “Падарқуш” драмаси учун ёзилган эди. “Самарқандда тиётр”[11] номли кичик хабар-тақризи “Падарқуш” драмасининг, шу билан бирга, ўзбек драмасининг илк саҳна юзини кўриши хабари ҳамдир. Унда ўзбек ва татар тараққийпарварлари билан биргаликда “Падарқуш” ҳамда “Олдадук ҳам олдандук” асарининг Самарқандда қўйилиши ва Қўқон, Тошкентда саҳналаштириш учун тайёргарлик кўрилатганлиги ҳақида хабар келтирилган: “Хўқанд ва Тошқандда ҳам “Падарқуш” фожиасини саҳнада қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар”[11]. Шу йилнинг 12-сонида хабарнинг давоми эълон қилинган. Хабарда драманинг ўйналиши учун Самарқанд губернаторидан рухсат олинганлиги, билетларни кимдан сотиб олиш мумкинлиги тўғрисида қисқача маълумот олиш мумкин. Журналнинг 25 январь 14-сонида “Туркистонда биринчи миллий тиётр” деб номланган шарҳ-тақризи берилган бўлиб, “Падарқуш”нинг қай даражада ўйналганлиги, халқ томонидан қандай кутиб олинганлиги, драманинг ижрочилари, ютуқ ва камчиликлари атрофлича шарҳлаб ўтилган.

Ушбу шарҳ-мақоланинг муаллифи турли манбаларда турлича кўрсатилади. Хусусан, адабиётшунослар Бегали Қосимов, Узоқ Жўрақуловлар “муаллифи номаълум” эканлигини айтиш билан чекланган бўлсалар, беҳбудийшунос Солиҳ Қосимов уни Беҳбудий мақолалари қаторига киритади. “Жадид драмаси” монографиясида мақола муаллифи Ҳожи Муин деган тахминий фикр ўртага ташланади. Шу нарса аниқки,

“Падаркуш” га ёзилган ҳар тўрт тақриз битта муаллифга тегишли. Сабаби, “Туркистонда биринчи миллий тиётр” мақоласининг давоми “Самарқандда тиётр” деб номланган ҳолда, 1914 йил 10-12-сонда берилган тақриزلар ҳам худди шундай сарлавҳаланган. Тақриزلарда келтирилган драманинг тили ҳақидаги фикрлар, “Баланд даражалик Самарқанд вилоятисидан муҳарриримиз рухсат ҳам олди” [7] жумлалари драма муаллифига тегишли бўлмайди (Бехбудий ўзга шахс номидан ёзган бўлиши ҳам эҳтимол). Ва бу нарсаси тақризчи Бехбудий эмас, деган тўхтамага олиб келади. Мақолалар муаллифини Ҳожи Муин деб белгилаш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Ушбу “Туркистонда биринчи миллий тиётр” мақоласи ўзида ҳам шарҳ, ҳам талқини биллаштирган бўлиб, ўзбек сахнасининг илк асарига ёзилган биринчи тақриз эканлиги билан аҳамиятлидир.

“Тўй” пьесасига ёзилган “Танкид эмас, танбех” [6] тақризи ҳам нисбатан мукамал тақриزلарга мисол бўлади. Дастлаб “Тўй” муаллифи Нусратилла Қудратилла қаламига ташаккур айтилиб, мунаққид пьесани ўқиб қувонганлигини, “мазмунини нофез”, жамият учун фойдали асар бўлганини таъкидлайди. Шундан сўнг ушбу пьеса ва у орқали бошқа асарларнинг ҳам “ҳар навъ нуқсондан тоза чиқмоғи” учун бир-икки сўз айтишни лозим топади. Бу эса “Матбуот муҳибининг” танкид маданиятидан хабардорлигини билдиради. Муаллиф сахна маданияти ва танкид таъсиридан сўзлаб, пьесадаги айрим “адабдан хорик” сўз ва ҳаракатларнинг сахна учун тўғри келмаслиги ва томошабинларнинг “юз қизармоқларига” сабаб бўлишини ёзиб туриб, пьесадаги шундай сўзларни саҳифаси билан санаб ўтади. Мисол учун, “эшак” (13-саҳифа), “олуфталик” (18-саҳифа), “гадой” (31-саҳифа), “падар...” (35-саҳифа), “журми бошдан” (44-саҳифа) сўзлари учрайди. Лекин бу сўзлар танкидчи айб юклайдиган даражада “қабих ва уят” деб бўлмайди. Шу билан бирга, “Тўй” қаҳрамонларининг касб-кори (кўбкоритоз, кўкноритоз, беданабоз, читфуруш ва ҳ.к.) ва шахсиятига қаралса, улар нутқида бундай сўзларни бериш ҳақиқатга анча яқин ва табиийдир. Тақризчи Миллийни ўз асарини қайта таҳрир қилишга чақиради. Ва йўл-йўлакай “Падаркуш”да ҳам юқоридаги каби эътибор бериш керак бўлган ўринларни кўрсатиб, ҳар икки муаллифдан “афви маржу” тилайди. Ушбу тақриз жавобсиз қолмаган. Лекин Миллий эмас, Ҳожи Муин жавоб ёзган. Бунинг сабабини унинг ўзи шундай изоҳлайди: “Мазкур “Тўй” рисоласининг ярмидан зиёдаси маним шикаста қаламим ила ёзилуб, қолгани ҳам ўзимнинг ислоҳ ва тасҳиҳим ила тартиб қилинганлиги учун бу тўғрудаги адабий масъулият маним устимга тушса керак” [8]. Муиннинг жавобига кўра, асардаги нуқсонларнинг сабаби иккита: биринчиси, турк, татар театр рисолаларидаги шундай сўзларнинг борлигини “тафтиш этмаган”и бўлса, иккинчиси, бу сўзларни у ўз ихтиёри билан “қабихлигини кўрсатмоқ қасди-ла” ёзганини айтади. Яна Ҳожи Муин пьеса ёзилган вақтдаги ўзининг ноқислиги аста-секин тузалишини умид қилади. Эътибор берилса, мақоланинг бирор жойида Миллий (Нусратилла Қудратилла) номи тилга олинмайди. Нуқсонларнинг эгаси ҳам Ҳожи Муин, кимдир айбдор

бўлиш керак бўлса ҳам у, пьесани қайта таҳрир қилувчи ҳам унинг ўзи. Агар Ҳожи Муиннинг сўзларига қарайдиган бўлсак, “Тўй”ни ёзишда Миллийнинг роли умуман бўлмаганлиги тушунилади. Аслида ҳам шундай бўлганми? Ўша давр мунаққидлари асарларида ва матбуотда “Тўй” ҳақида ҳам фикрлар ва эълонлар учрайди. Хусусан, “Туркистон вилоятининг газети” 1914 йил сонларида “Тўй” пьесасининг таҳририятга келиб тушгани ва муаллифи Нусратилла Қудратилла (Миллий) экани айтилади. М.Б.Солиҳов тадқиқотида ҳам ушбу пьеса ҳақида гап кетганда, фақат Миллий номи тилга олинган [5]. Айнан “Ойина”нинг ўзида ҳам “Тўй” деб сарлавҳаланган эълон берилган. Эълонда “Муҳаррир ва ношири Нусратиллох Миллий ибн Қудратиллох, Туркистон маишатида олиб ёзилган иккинчи рисола” деб таърифланади [14]. Ҳожи Муиннинг жавоб мақоласи Миллий вафотидан сўнг ёзилган ва эҳтимол у “Ойина” муҳаррири сифатида идорага келган пьесани кўздан кечиргандир. Лекин бу нарсаси унга муаллифлик даъво қилиш ҳуқуқини бермайди.

Хулоса ва тақлифлар. Дастлабки пьесаларда бой образи бу консерватив фикрловчи ҳамда жоҳил киши образида берилган бўлса (мисол учун “Падаркуш”), кейинчалик бой ёки умуман бой савдогар образи жадидларнинг асосий ёрдам берувчи образи даражасига кўтарилди. Яъни образлар табиатидаги фарқ ўзгара бошлади. Мисол учун, Ҳожи Муиннинг “Эски мактаб – янги мактаб” драмасидаги зиёли бой образи “Падаркуш”даги бойдан кескин фарқ қилади. Энди жадидлар жамият ривожига тараққийпарвар бойларнинг ўрни катта эканлигига, уларнинг илм-маърифат ҳомийси бўлишларига урғу бера бошлади. Бу образлар жадидларнинг ғояларини акс эттиришда, таъкидлаб кўрсатишда таянч вазифани бажарди. Ҳалим Сайид ҳам ўз тадқиқотида айнан маҳаллий бойларнинг идеал образи илк бор айнан мана шу “Эски мактаб – янги мактаб” драмасида яратилганлигини ва бу муаллифнинг катта ижодий ютуғи эканлигини таъкидлаб ўтган [12]. Образлар ўсиб, янгиланиб бориши Айний ва Ҳамза ижодида ҳам алоҳида ўрин тутди. Бу икки ижодкор ўзларининг ижобий қаҳрамонларини оддий халқ орасидан танлаб олди. Айнийда зиёли оталар, Ҳамзада илғор маърифатли оналар образи етакчилик қилди, шу образларни илғари суришди [3]. Бу эса жадид ижодкорларида образлар хусусийлиги ҳоллари ҳам учраши, ҳар бир ижодкорнинг ёки айрим ижодкорларнинг ўзига хос ташриф қоғози бўлган образлар яратганликларига далил бўлади.

Матбуотда эълон қилинган ҳар бир мақола, шеър, бадиий парча, хабар ёки иқтибосда адабий-эстетик тафаккур тадрижи учун омил бўлган белгиларни кўрамыз. Аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий манзараси, янги ғоялар, янгиланишлар аввало матбуотда бўй кўрсатар эди. Матбуот Туркистонни ташқи олам билан боғлашда ҳам кўприк вазифасини ўтаб берди. Жадид адабиётининг барча вакиллари айнан матбуот воситасида ўз қаламларини чархлаб бордилар. Миллий озодлик, ҳурриятга интилиш йўлида матбуот энг асосий вазифани бажарди.

АДАБИЁТЛАР

1. Аверинцев, С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. Сб. статей. – М.: Наследие, 1994. – С.37-38.
2. Аҳмедов, С. Ғозии Юнус фелъетонларида давр ҳавоси // Қатағон қурбонлари ва уларнинг адабий-бадиий ҳамда публицистик мероси. (респ. илмий амалий анжумани материаллари). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2015. – Б.28.
3. Брагинский И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. – Москва: Наука, 1972. – С.452.
4. Маҳмудхўжа Бехбудий. Тиётр надур // Ойина.1914.№29. – Б.550. Замонавий наشري: Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б.175-177.
5. Miyon Buzruk. O'zbek teatr tarixi uchun materiallar. – Toshkent: O'z SSR Davlat nashriyoti, 1935. – Б.111

6. Матбуот муҳиби. Танкид эмас, танбех. 1915. №3.
7. Муаллифи кўрсатилмаган. Самарқандда тиётр // Ойина.1914.№12. – Б.285.
8. Ҳожи Муин ибн Шукрулло. Танбехга ташаккур // Ойина.1915.№7. – Б.152.
9. Қосимов, Б. Излай-излай топганим. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б.45.
10. Қуронов, Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: “Navoiy universiteti”, 2018. – Б. 426-427.
11. Самарқандда тиётр // Ойина. 1913. №10. Б.234
12. Сайидов, Ҳ. Бехбудийнинг сафдоши // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003 22-23-сон.
13. Театр ҳам концерт // Садойи Туркистон. 1914. №28
14. Тўй. (эълон) // Ойина.1914.№54. – Б.30.
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Тошкент шаҳридаги Адиблар хийбонига ташрифи чоғида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2020 йил 21 май, №106 (7608).

UDK: 412.3=20 (045)

Feruza ESHKOBILOVA,
Karshi state university Teacher at the Department of Linguistics
E-mail: Feruzaurazovna@mail.ru

Reviewer: Khalilova D.J. Associate Professor of Karshi State University.

THE FUNCTIONS OF COLOUR TERMS AS AN ADJECTIVE

Abstract

Colour is an adjective which describes the object, person, event. Adjectives are distinguished by a specific combinability with nouns, which they modify, if not accompanied by adjuncts, usually in preposition and occasionally in post-position; by a combinability with link verbs, both functional and notional; by a combinability with modifying adverbs. In the sentence the adjective performs the functions of an attribute and a predicative. Names of colours belong to wholly substantivized adjectives. When used in a general sense, they are treated as uncountables; when denoting shades of colours, they are treated as countables and may be used with the indefinite article and in the plural.

Key words: Colour terms, attribute, predicative, prepositive adjectives, postpositive adjectives, nominalized adjectives, degrees of adjectives, main colour terms.

RANG ATAMALARINING SIFAT SO'Z TURKUMI SIFATIDA VAZIFALARI

Annotatsiya

Rang bu predmetni, shaxsni va voqea-hodisalarni tavsiflovchi sifattir. Sifatlar o'zi bilan qo'llanilgan otlar bilan o'ziga xos birikuvchanligi bilan ajralib turadi; agar boshqa qo'shimchalar bo'lmasa, odatda predloglar yoki otdan keyin; yordamchi fe'llar bilan kelganda ham yordamchi, ham mustaqil holda; hamda ravishlar bilan ham birikib keladi. Gapda esa sifatlar aniqlovchi va ot-kesim vazifasida keladi. Rang nomlari butunlay otlashgan sifatlarga taalluqli bo'lib, umumiy ma'noda qo'llanilganda ular sanalmaydi, rang turlarini bildirganda esa sanaladigan hisoblanadi va noaniq artikl va ko'plikda ham ishlatiladi.

Kalit so'zlar: Rang atamallari, aniqlovchi, ot-kesim, o'zi bog'lanib kelgan so'zdan oldin keluvchi sifatlar, keyin keluvchi sifatlar, otlashgan sifatlar, sifat darajalari, asosiy rang atamallari.

ФУНКЦИИ ТЕРМИНЫ ЦВЕТА КАК ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Аннотация

Цвет – прилагательное, описывающее предмет, лицо, событие. Прилагательные отличаются специфической сочетаемостью с существительными, которые они видоизменяют, если не сопровождаются дополнениями, обычно в предлоге, а иногда и в постпозиции; сочетаемостью с глаголами-связками, как функциональными, так и знаменательными; по сочетаемости с модифицирующими наречиями. В предложении прилагательное выполняет функции определения и предикатива. Названия цветов принадлежат полностью субстантивированным прилагательным. При использовании в общем смысле они рассматриваются как неисчисляемые; при обозначении оттенков цветов они рассматриваются как исчисляемые и могут употребляться с неопределённым артиклем и во множественном числе.

Ключевые слова: цветообозначения, атрибут, предикатив, препозитивные прилагательные, постпозитивные прилагательные, именные прилагательные, степени прилагательных, основные термины цвета.

Introduction. The colour words “white, black, blue, green, brown, yellow, red, grey, violet” are learned in Morphology in the English grammar as an adjective. Colour is an adjective which describes the object, person, event. The adjectives are parts of speech characterized by the following typical features:

1. The lexico-grammatical meaning of attributes such as their size (large, small), colour (red, blue), position in place (upper, inner), material (wooden, woollen), psychic state of persons (happy, furious), etc;

2. The morphological category of the degrees of comparison;

3. The characteristic combinability with nouns (a white paper), link verbs (...is yellow), adverbs (a very clever boy), mostly those of degree, the so-called “prop” word one (the grey one);

4. Its functions of an attribute and predicative complement.

Literature review. B. Ilish mentioned “The adjective has neither number, nor case, nor gender distinctions. Some

adjectives have degrees of comparison, which make part of the morphological system of a language”. M. Y. Blokh explains that “The adjective expresses the categorical semantics of property of a substance. It means that each adjective used in the text presupposes relation to some noun the property of whose referent it denotes, such as material, colour, dimensions, position, state and other characteristics both permanent and temporary”. [6:203] It follows from this that, unlike nouns adjectives do not possess a full nominative value. The semantically bound character of the adjective is emphasized in English by the use of the prop-substitute one in the absence of the notional head-noun of the phrase: I don't want a yellow balloon, let me have the green one over there. On the other hand, if the adjective is placed in a nominatively self-dependent position, this leads to its substantivization.

E.g.: Outside it was a beautiful day, and the sun tinged the snow with red. (The sun tinged the snow with the red colour.)

Adjectives are distinguished by a specific combinability with nouns, which they modify, if not

accompanied by adjuncts, usually in preposition and occasionally in post-position; by a combinability with link verbs, both functional and notional; by a combinability with modifying adverbs. In the sentence the adjective performs the functions of an attribute and a predicative. Of the two, the more specific function of the adjective is that of an attribute, since the function of predicative can be performed by the noun as well. There is, a profound difference between the predicative uses of the adjective and the noun which is determined by their native categorical features. Namely, the predicative adjective expresses some attributive property of its noun-referent, whereas the predicative noun expresses various substantival characteristics of its referent, such as its identification or classification of different types. This can be shown on examples analysed by definitional and transformational procedures.

Examples:

I have a blue car. (*attributive*)

That car is blue. (*predicative*)

Tell me something green. (*postpositive*)

The green, the white, and the yellow. (*substantive*)

In *linguistics*, an adjective is a word that *modifies* a *noun* or *noun phrase* or describes its referent. Its *semantic* role is to change information given by the noun. Traditionally, adjectives have been considered one of the main *parts of speech* of the English language, although historically they were classed together with nouns. Depending on the language, an adjective can precede a corresponding noun on a prepositive basis or it can follow a corresponding noun on a postpositive basis. Structural, contextual, and style considerations can impinge on the pre-or post-position of an adjective in a given instance of its occurrence. In English, occurrences of adjectives generally can be classified into one of three categories:

Prepositive adjectives, which are also known as "attributive adjectives," occur on an antecedent basis within a *noun phrase*. For example: "I put my red gloves into the car," where in red occurs on an antecedent basis within the red gloves *noun phrase*, and therefore functions in a prepositive adjective.

Postpositive adjectives can occur: as linked via a *copula* or other linking mechanism subsequent to a corresponding noun or pronoun; for example: "My gloves are red" wherein red is a predicate adjective or as an appositive adjective within a noun phrase, e.g. "My gloves, [which are] red with yellow lines, are on the table."

Nominalized adjectives, which function as nouns. One way this happens is by *eliding* a noun from an adjective-noun noun phrase, whose remnant thus is a *nominalization*. In the sentence, "I have two hats he preferred the yellow hat, but she preferred the white", white is a nominalized adjective, short for "white one" or "white hat". Another way this happens is in phrases like: The black, the white (in chess). In such cases, the adjective may function as a *mass noun*. In English, it may also function as a plural *count noun* denoting a collective group, as in "The black won the white", where "the black" means "those which are black". Adjectives feature as a *part of speech* (word class) in most *languages*. In some languages, the words that serve the *semantic* function of adjectives are categorized together with some other class, such as *nouns* or *verbs*.

M.A. Ganshina divides adjectives into two groups: wholly substantivized adjectives and partially substantivized adjectives. He explained "Wholly substantivized adjectives that is, they acquire all the characteristic of nouns: they have plural and possessive case inflexions and may be associated with the definite article and indefinite article. Partially substantivized that is, they take only the definite article, but are neither inflected for the plural, or can they be used in the possessive case". [5:88] Names of colours belong to wholly

substantivized adjectives. When used in a general sense, they are treated as uncountables; when denoting shades of colours, they are treated as countables and may be used with the indefinite article and in the plural:

Research methodology. The grey of earth and sky had become deeper, more profound. (London)

...scarce a sprinkle of yellow mingled with the hues of summer. (Dickens)

He watched the white clouds so bright against the intense blue. (Galthwarthy)

The first tints of the flowers had deepened... Pink became a royal red. Blue rose into purple. Yellow flamed into orange. (Norris)

The trees in the garden were turning yellows and browns. (Dickens)

An adjective acts as the head of an adjective phrase or adjectival phrase (AP). In the simplest case, an adjective phrase consists solely of the adjective; more complex adjective phrases may contain one or more *adverbs* modifying the adjective (white bone), or one or more *complements* (such as "worth several dollars", "full of toys", or "eager to please"). In English, attributive adjective phrases that include complements typically follow the noun that they qualify. In many languages, attributive adjectives usually occur in a specific order. In general, the adjective order in English can be summarised as: opinion, size, age or shape, colour, origin, material, purpose:

Quantity - adjectives of number (e.g. two, ten);

Opinion - limiter adjectives (e.g. a real hero, a perfect idiot) and adjectives of subjective measure (e.g. beautiful, interesting) or value (e.g. good, bad, costly);

Size - adjectives denoting physical size (e.g. tiny, big, extensive);

Weight - adjectives denoting weight (e.g. slim, fat, thin);

Age - adjectives denoting age (e.g. young, old, new, ancient, six-year-old);

Temperature - Adjectives denoting temperature (e.g. cold, warm, hot);

Humidity - adjectives denoting humidity (e.g. dry, wet);

Shape - adjectives describing more detailed physical attributes than overall size (e.g. round, sharp, swollen);

Colour - adjectives denoting colour (e.g. white, black, pale);

Pattern - adjectives denoting pattern of colour (e.g. spotted, cracked);

Origin - denominal adjectives denoting source (e.g. French, volcanic, extraterrestrial);

Material - denominal adjectives denoting what something is made of (e.g., woollen, metallic, wooden);

Qualifier/purpose - final limiter, which sometimes forms part of the (compound) noun (e.g., rocking chair, hunting cabin, passenger car, book cover). This means that, in English, adjectives pertaining to size precede adjectives pertaining to age ("little old", not "old little"), which in turn generally precede adjectives pertaining to colour ("old white", not "white old"). So, one would say "One (quantity) nice (opinion) little (size) old (age) round (shape) white (colour) brick (material) house." When several adjectives of the same type are used together, they are ordered from general to specific, like "lovely intelligent person" or "old medieval castle". The normal adjectival order of English may be overridden in certain circumstances, especially when one adjective is being *fronted*. For example, the usual order of adjectives in English would result in the phrase "the bad grey wolf" (opinion before colour), but instead, the usual phrase is "the grey bad wolf".

To the derivational features of adjectives belong a number of suffixes and prefixes of which the most important are: -ish bluish, whitish, -ful hopeful, -less flawless, -ous famous, -ive decorative, -ic basic, -in inaccurate.

According to M. A. Ganshina "All the adjectives are traditionally divided into two large subclasses: qualitative and relative according to their meaning and grammatical characteristics. Qualitative adjectives denote qualities of size, shape, colour etc, which an object may possess in various degrees" [5:81] Therefore qualitative adjectives have degrees of comparison:

Caleb's scanty hairs were turning greyer and more grey...(Dickens.)

Analysis and results. In many languages, some adjectives are comparable and the measure of comparison is called degree. For example, a person may be "clever", but another person may be "more clever", and a third person may be the "most clever" of the three. The word "more" here modifies the adjective "clever" to indicate a comparison is being made, and "most" modifies the adjective to indicate an absolute comparison (a superlative). Among languages that allow adjectives to be compared, different means are used to indicate comparison. In English, many adjectives can be inflected to [comparative](#) and [superlative](#) forms by taking the suffixes "-er" and "-est", or with the words "more" and "most". The adjective expressing the simple quality without comparison is said to be in the positive degree. Colour word mostly used in positive degree:

My dress as red as yours.

Caleb's scanty hairs were turning greyer and more grey...(Dickens.)

Many adjectives do not naturally lend themselves to comparison. Comparative and superlative forms are also occasionally used for other purposes than comparison. B.S. Khaimovich mentioned "The positive degree is unmarked in English. Taking into consideration that more than 90% of all adjectives belong to the positive degree, we may say that the overwhelming majority of cases the form of an English adjective does not signal to what part of speech the word belongs". [2]

Colour words are considered as an qualitative adjective which describes the colour of things, person, event. In comparison of material level, colour has unique meaning, forming during person's life and activity. A. B. Kunin mentioned: "Different colours have different meanings. Even in a childhood a child due to his organs of senses starts to appreciate colour and other qualities of objects and denote them with the help of the language, assimilating the ways of phenomena categorization, typical for the cultural picture of

the world". [4:66] Colours have received much attention in linguistics because of their apparently universal character. All humans can see colours and it follows that names will be given in order to make reference to them. According to Berlin and Kay there are eleven basic colours in English: white, black, yellow, red, green, brown, blue, purple, pink, orange, grey. Analysing ninety-eight languages Berlin and Kay found that eleven words act as focal points of all the basic colour words all the languages of the world. Basic colour words are translatable. They also investigated:

all languages with only two basic colour words have words for black and white;

languages with exactly three basic colour words have words for black, white and red and so on.

They classified the ninety eight languages into seven stages of an evolutionary sequence running from primitive languages with words only white and black to more advanced languages with words for the whole range of colours. The basic colours are black and white, plus primary colours red, blue, yellow, green. The colours that are obtained by mixing primaries supplement these – orange: red plus yellow; brown: red plus green; and purple: red plus blue.

Colour terms in English: Main colours

White- oq, black –qora, blue – ko'k, red – qizil, green- yashil, yellow – sariq, orange –zarg'aldoq, brown – malla, purple- to'q qizil rang, pink – pushti, grey – kul rang;

Extra colours: Beige – och jigarrang, vinous – jigarrang, cherry- olcha rang, silver – kumush rang, gold – oltin rang, lilac- pale purple, violet – binafsha rang, light-ochiq rang, dark- to'q rang, bright- yorqin rang.

Besides the eleven basic colour we can add other colours. However, these eleven colours can be considered as basic colour terms. English has eleven basic colour terms. Today every natural language has mostly eleven basic colours and other colours are considered variants of these basic colour terms.

Conclusion and recommendations. To sum up, the functions of colour terms are considered an adjective in morphology and they take place a big role in the sentence structure as an attribute, predicative and subject (the white in chess). Comparison of degrees only belong to adjectives as well as colour adjectives among all parts of speech but comparison of adjectives is not common, instead some words: pale, dark can be used as reducing or increase the colour of object. Colour adjectives are uncountable, in some places countable when they are substantivized. The functions of colour terms are urgent in the morphology, syntax and also other spheres of linguistics as psychology, semantics.

REFERENCES

1. Ilish B. "The Structure of modern English" Leningrad 1971-p 58
2. Khalmovich B .S., B.I. Rogovskaya "A course in English grammar" Moscow 1967- p 115
3. Berlin and Kay "Basic colour terms, their universality and evolution" 1969
4. Kunin A.B. Фразеология современного английского языка. Москва. 1972- p. 45
5. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M "English Grammar" Higher school publishing house 1964-c 78
6. M.Y.Blokh "A course in theoretical English grammar" Moscow 1982-c 203
7. Berlin and Kay, Maffy and Merrifield "The world color survey, centre for the study of language and information" 2003
8. Itten Johannes "The art of colour" New York 1969
9. Kaushanskaya V. L., R. L. Kovner "Грамматика английского языка" Лелинград 1963- с 48
10. Slobodkina N.A., B.Yu. Abduraimova, Z.H. Rustamova, G.N. Tukhliyeva "A Practical English Grammar" Tashkent 2007- p. 38

Шахзода ЮСУПОВА,

ТДЮУ катта ўқитувчиси, ф.ф.ф.д. (PhD)

E-mail: abdurahimova_shahzoda@mail.ru

ФарДУ профессори, ф.ф.д. М.Ҳакимов тақризи остида

SEMANTIC FEATURES OF RELIGIOUS TERMS

Abstract

Terminology is a system of special terms applied in scientific or professional spheres and religious terms have special importance in the language. Although there is a tendency that the meanings of terms do not alter semantically, in certain cases, terms can change semantically and this issues are learned as terming, determining and reterming phenomenon. In this article, the alteration of semantic meaning in terms is analysed according to these phenomenon. Most words in religious texts have terminological status in terms of religious scientific features. This requires working with dictionaries of religious terminology to study words in the religious terminological system. Religious terminological dictionaries provide an opportunity to broadly study the interpretation of religious terms.

Keywords: term, terminology, religious terms, semantic meaning, terming, determining, reterming.**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ**

Аннотация

Терминология представляет собой систему специальных терминов, применяемых в научной или профессиональной сфере, а религиозные термины имеют особое значение в языке. Хотя существует тенденция к тому, что значения терминов семантически не меняются, в некоторых случаях термины могут семантически изменяться, и эти вопросы изучаются как явление терминологизация, детерминация и ретерминация. В данной статье анализируется изменение семантического значения терминов в соответствии с этим явлением. Большинство слов в религиозных текстах имеют терминологический статус с точки зрения религиозно-научных признаков. Это требует работы со словарями религиозной терминологии для изучения слов в религиозной терминологической системе. Религиозные терминологические словари дают возможность широко изучать толкование религиозных терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, религиозные термины, семантическое значение, терминологизация, детерминация, ретерминация.**ДИНГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

Аннотация

Терминология махсус фан ёки касбий соҳаларда қўлланувчи терминлар системаси бўлиб, динга оид терминлар ҳам тилда ўзига хос вазифа бажаради. Терминлар учун семантик маънонинг ўзгармаслиги тамойили хос бўлса-да, айрим ҳолларда терминологияга оид бирликлар ҳам семантик ўзгаришларга учраши мумкин ва бу тилшунослар томонидан терминлаштиш (терминологизация), детерминлаштиш (детерминация) ва ретерминлаштиш (ретерминация) ҳодисалари нуктаи назаридан ўрганилади. Мазкур мақолада динга оид терминларда семантик маънонинг ўзгариши юқоридаги ҳодисалар асосида таҳлил қилинган. Диний матнлардаги аксарият сўзлар диний илмий хусусиятлари жиҳатидан терминологик мақомга эга бўлади. Шунинг учун ҳам бу системадаги сўзларни тадқиқ қилиш диний терминологияга оид луғатлар билан ишлашни талаб қилади. Диний терминологик луғатлар динга оид терминларнинг изоҳини тўлиқ ўрганиш имкониятини тақдим қилади.

Калит сўзлар: термин, терминология, динга оид терминлар, семантик маъно, терминлаштиш, детерминлаштиш, ретерминлаштиш.

Кириш. «Лексикологиянинг энг фаол, тез ўзгарувчан соҳаси терминология бўлиб, унинг ривож, такомил нафақат тилшунослик, балки барча фан соҳаларининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади».[1] Ҳақиқатан ҳам, терминлар илмининг, фаннинг такомил учун зарурдир. Чунки илм-фан ривожланар экан, тилда ҳам янги-янги кашфиётлар, ҳодисалар, илмий янгиликларни номлаш эҳтиёжи ортиб боради. Бунда, албатта, янги терминлар яратиш ёки чет тиллардан сўз қабул қилиш орқали тилдаги мавжуд бўшлиқлар тўлдириб борилади.

Лексикология тилдаги барча сўз ва иборалар учун умумий соҳа бўлса, терминология махсус фан ёки соҳаларда ишлатилувчи терминлар системасидир.

Термин (лот. terminus – чегара) – ҳар қандай фан, технология, санъат ва бошқа соҳаларнинг баъзи

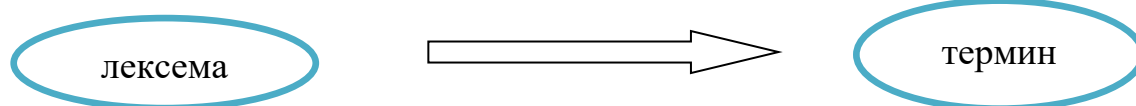
тушунчалари номи бўлган сўз ёки ибора. [2] Демак, термин махсус соҳаларда қўлланувчи сўз, сўз бирикмаси ёки ибора бўлиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Терминлар учун хос бўлган бундай ҳодисалар сифатида терминлаштиш (терминологизация), детерминлаштиш (детерминация) ва ретерминлаштиш (ретерминация) эътироф этилади. [3]

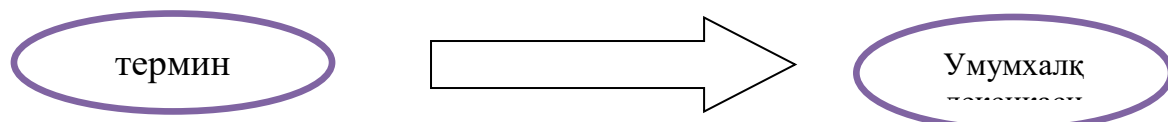
Терминлаштиш умумистеъмол лексикасидан сўз олиниб, терминга айланиш жараёнидир. Бу жараён, юқорида таъкидланганидек, маълум соҳага оид янгиликлар натижасида терминга эҳтиёж пайдо бўлиши туфайли юзага келади. Терминга айланган лексема терминологик система қонунларига бўйсунди, лексема – сўзнинг эмас, терминнинг хусусиятларини ўз ичига қамраб олади. Ёки айрим ҳолларда лексемалик маъноси

хам сақланиб қолиши мумкин. Бунда терминлашиш жараёнида лексема семантик структурасида ўзгаришлар

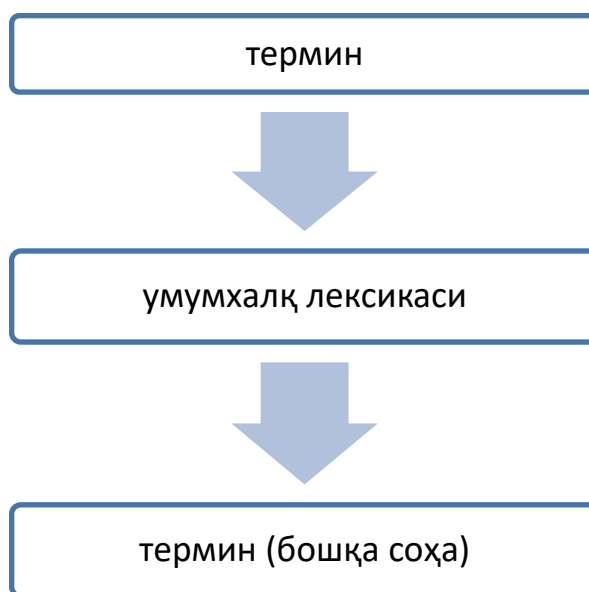
содир бўлиб, тор маънодаги терминлашиш юзага келади:

«Детерминологизация деганда, сўз ва ибораларнинг терминологик тизимдан олинishi ва уларнинг бадий тилда тўлиқ асосланиши тушунилади. Детерминологизация икки сабабга кўра юзага келади: экстралингвистик (фан, техниканинг ривожланиши, уларнинг жамиятдаги роли ошиши, илмий билимларнинг кенг тарқалиши) ва ички лингвистик, тил ичидаги муносабатлар ва тизимли алоқалар натижасида».[4] Демак, детерминлашиш турли омиллар сабабли терминларнинг айрим семантик ўзгаришларга учраб умумхалқ лексикаси таркибига ўтишидир.

Ретерминлашиш эса «терминларни кейинчалик янгиланган қийматга эга асл терминлар тизимига қайтариш билан бошқа терминология соҳасига ўтказиш»[5] ни аңлатади:

М.Миртожиев «ўзбек тилида семантик тараққий этиш натижасида лексик омонимга айланган, четдан ўзлашган сўзлар аксарият от туркумига оид»[6] эканлигини таъкидлаб, уларни мавзуй гуруҳларга ажратади. Бу гуруҳлардан бирини диний тушунчага оид сўзлар ташкил этади:

«Диний тушунчага оид сўзлар. Ўзбек халқининг онгига дин ниҳоятда сингиган эди. Уларда турли ҳодиса ва нарсаларни диний тушунчаларга киёсан тушуниш жуда кучли бўлган. Бунинг натижасида, диний тушунчага оид сўзлар семантик тараққий этган ва ҳатто, лексик омонимларни таркиб топтирган. Масалан, араб тилидан الشيطان (шайтон) сўзи ўзбек тилига «йўлдан оздирувчи уддабурон афсонавий махлук» маъносида қабул қилинган эди. Унинг семантик тараққий этиши натижасида «қайишқоқ асбоб» маъноси ва кейин «ер горизонтини ўлчовчи асбоб» маъноли сўз ҳосил бўлган. Араб тилидан яна جن (жин) сўзи ўзбек тилига «кишиларга қасд қилувчи сирли махлук» маъноси билан ўзлашган эди. Унинг семантик тараққий этиши натижасида «сирли асбоб» маъноси ва кейин «пахта тозалаш машинаси» маъноли сўз ҳосил бўлди».[6] Бу терминлар техник термин сифатида лугатларга киритилган. Демак, диний тушунча ифодаловчи лексик бирликлар фақат диний соҳа ривож учун эмас, балки фан ва саноатнинг турли соҳалари тараққий этиши учун ҳам хизмат қилган.

Таҳлиллар ва натижалар. Терминлашиш жараёни содир бўлган динга оид сўзларга мисол қилиб ансор, муҳожир, байъат сўзларини келтириш мумкин.

Ансор, муҳожир сўзлари араб тили учун умумистеъмолдаги сўзлар саналиб, арабларда ислом динининг тарқалиши ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишлари сабабли бу сўзлар саҳобаларга нисбатан ишлатилиб, умумистеъмол лексикасидан ислом динига оид термин сифатида ўтган.

«Тарихи Муҳаммадий» асарида ансор ва муҳожир терминлари қуйидагича изоҳланади: Ансор– ёрдамчилар, муҳожирин – ҳижрат этувчилар дегани бўлур (ТМ, 118-бет).

«Ислом энциклопедияси»да ансорлар ва муҳожирлар қуйидагича таърифланади: Ансорлар – Муҳаммад (с.а.в.) саҳобалари табакаларидан бирининг номи. 622 йилда Маккадан Мадинага кўчиб борган мусулмон (муҳожир)лар ва Муҳаммад (с.а.в.)га ёрдам берган ислом динини қабул қилган мадиналик авс ва ҳазраж қабиласи аъзолари (Ислом энциклопедияси, 62-бет). Муҳожир – Макка фатҳига қадар Муҳаммад (с.а.в.)га эргашиб Мадинага кўчиб борган мусулмон (ИЭ, 342-бет).

М.Умархўжаевнинг «Диний атамалар ва иборалар» изоҳли лугатида эса қуйидаги таърифларни учратамиз: Ансорлар – Пайғамбаримиз (с.а.в.) милодий 622 йили Маккадан Мадинага ҳижрат қилиб келганда ёрдам берган

ва ислом динини қабул қилган мадиналик Авс ва Ҳазраж қабилалари аъзоларига нисбатан қўлланиладиган атама (ДАИ, 32-бет). Муҳожир – араб. қўчиб келган. Макка фатҳига қадар Муҳаммад (с.а.в.)га эргашиб Маккадан Мадинага қўчиб борган мусулмон (ДАИ, 116-бет).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ансор терминини учратмаймиз, муҳожир сўзига эса диний эмас, дунёвий жиҳатдан қуйидагича изоҳ берилади: Муҳожир (а. – ҳижрат қилган, бошқа жойга қўчиб кетган) Ўзи фуқаро бўлиб турган ёки доимий яшаётган мамлакатини ташлаб, бошқа давлатга доимий яшаш учун жўнаб кетган киши (ЎТИЛ, 2-жилд, 664-бет).

Детерминологизация. Мунофиқ сўзи дастлаб Қуръони каримда келтирилганда тилида мусулмон, дилида кофир бўлган кишиларга нисбатан қўлланилган. Ҳозир ҳам диний жиҳатдан худди шундай маъно англатади. Бундай таърифни «Тарихи Муҳаммадий» асари, «Диний атамалар ва иборалар» луғати ва «Ислом Энциклопедияси»да учратамиз: Мунофиқ деб, Қуръонда тили мусулмон, дили кофир кишиларни айтилуру. Тилида иқрор бўлиб, мусулмон бўлса, кўнглида шак келтириб, куфр сақласа, мана шундоқ одам чин мунофиқдур (ТМ, 155-бет).

Мунофиқ – араб. – иккиюзламачи. Қалбида иймон шартларини тасдиқ қилмай, динни юзаки қабул қилиб, факат тилидагина унга иқрор бўлган киши. Мунофиқ кофирдан ҳам ёмондир (ДАИ, 108-бет).

Мунофиқ исломда дастлаб динни юзаки қабул қилиб, ўзи эса аввалги қабилавий динига сиғинишни давом эттирган арабларга нисбатан қўлланилган тушунча (ИЭ, 322-бет).

Лекин вақтлар ўтиши билан бу лексема семантикаси маълум ўзгаришларга учраб, умумистеъмол учун қабул қилинган ва иккиюзламачи инсонлар учун қўлланиладиган бўлган:

Мунофиқ (а. иккиюзламачи; муғамбир) Тили бошқа, дили бошқа, сўзи ва иши бир-бирига тўғри келмайдиган, самимийлиги йўқ; иккиюзлама (ЎТИЛ, 2-жилд, 641-бет).

Келтирилган мисол мунофиқ терминининг маъноси кенгайиб, умумхалқ лексикаси таркибига ўтганини кўрсатади.

Умра сўзи ҳам термин сифатида диний ибодат турини англатади: Умра – араб. – зиёрат ва ободлик. Қаёбатуллоҳни махсус ҳолатда, махсус кийимда зиёрат қилиш «Умра» дейилади. Уни «Кичик ҳаж», деб ҳам аташади. Умрида бир марта умра қилиш таъкидланган суннатдир. Умрани ташрик кунларидан ташқари йил давомида адо этиш мумкин. Умра Қаёбани тавоф қилиш, Сафо билан Марва ўртасида саъй қилишдан иборат (ДАИ, 161-бет). Лекин юқорида келтирилганидек, диннинг оммалашиши, диний билимларнинг ошиши натижасида бу термин умумхалқ лексикаси таркибига ўтган.

Мўъжиза ва каромат сўзларини ҳозирги кунда ғайриоддий, ҳайратланарли воқеа-ҳодисалар учун қўллаш одат тусига кирган. Бироқ бу сўзлар ҳам тор истеъмолдан кенг истеъмолга ўтган бўлиб, аслида пайғамбарлар ва авлиёлар томонидан кўрсатилган одатдан ўзгачароқ бўлган ҳодисалар учун ишлатилган:

Мўъжиза, Каромат. Авлиёлар тарафидин фавқулодда бундоқ ишлар Ислом оламида инкор қилинмаслик даражада бек кўпдур. Пайғамбарлар

қўлларидин кўрилгани мўъжиза бўлиб, авлиёлар томонидин бўлгани каромат, деб атайдилар (ТМ, 53-бет).

Каромат – араб. – мўъжиза. Ислом истилоҳига кўра, аклини лол қолдирадиган ғайритабиий ҳодисалар. Шу ҳодисалар Пайғамбарлардан намоён бўлса – мўъжиза, азиз-авлиёлардан содир бўлса – каромат дейилади (ДАИ, 88-бет).

Кейинчалик эса сўз маъноси кенгайиб, фақат пайғамбарлар ва авлиёлардан кўрилган эмас, ҳар қандай ғайриоддий ҳодиса учун қўлланиладиган бўлган:

Каромат (а. обрў-эътибор; саховат, сахийлик; мўъжиза) 1. Худонинг, ғайритабиий кучларнинг аралашуви билан, улар ёрдамида вужудга келадиган ғайриоддий ҳодиса(лар), мўъжиза. 2. Дин. Бирор воқеа-ҳодисанинг қачон ва қандай бўлишини илоҳий билим асосида олдиндан билиш, олдиндан айтиб бериш; башорат (ЎТИЛ, 2-жилд, 323-бет).

Мўъжиза (а. каромат, ҳайратга соладиган нарс; ажойибот) 1. Диний ва афсонавий тасаввурларга кўра, ғайритабиий, илоҳий ҳодиса; пайғамбарлар томонидан воқеъ бўладиган, уларнинг ҳақиқатан ҳам Аллоҳ таолонинг бандаларига юборилган элчилари эканлигини тасдиқлайдиган ғайритабиий ҳодиса (ЎТИЛ, 2-жилд, 670-бет).

Ретерминлашиш ҳодисасига учраган терминлардан бири ҳалол терминидир. Бу термин ҳам аслида динга оид бўлиб, кейинчалик сўзлашув нутқида ўтган, ундан сўнг эса спортга оид терминологик бирликка айланган. «Диний атамалар ва иборалар» луғатида бу терминга қуйидагича таъриф берилган: Ҳалол–араб. – рухсат этилган, тоза. Аллоҳ таоло рухсат этган нарсалар шариатда «ҳалол» дейилади. Мўмин-мусулмонларга ҳалол ризқ топиш, ҳалол касб билан рўзғор тебратиш, ҳалол таом-ичимликларни истеъмол қилиш буюрилган (ДАИ, 202-бет).

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да эса унинг спортга оид термин сифатидаги изоҳи ҳам келтирилади: Ҳалол. 5. спрт. Ўзбек курашига оид атама (ЎТИЛ, 5-жилд, 494-бет). «Ҳисоб, ҳалол, ҳаром, ғирром, соврин/зот/табоқ каби лексемалар ҳакамлар томонидан баҳо сифатида ишлатиладиган лексемалар ҳисобланади» [7].

Демак, динга оид терминлар ҳам бошқа терминлар сингари семантик ўзгаришларга учраши мумкин.

Бунда ушбу терминларнинг полисемантик ҳодиса эмаслигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки «терминлардаги полисемантизм бўлиб кўринган нарс, аслида, улардаги моносемантик хусусиятларнинг оддий йиғиндисидан иборат. Чунки ҳар бир соҳада термин фақат маълум бир чегарага эга бўлган тушунчаларнигина англатади, унинг бошқа соҳадаги бошқа маъноси мутлақо кўзда тутилмайди».[8]

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, терминларга оид семантик маънонинг ўзгармаслиги тамойили барча терминлар учун бирдек амал қилмайди. Айрим ҳолларда терминлар маъносида семантик ўзгаришлар бўлиши кузатилади ва бу ҳодисалар тилшуносликда терминлашиш, детерминлашиш, ретерминлашиш деб номланади. Бу ҳодисалар диний матнларга хос терминларга ҳам тегишлидир. Диний матнларда детерминлашиш ҳодисаси бошқаларига нисбатан кўпроқ учрайди. Бунга эса диний илмининг оммалашиши, кенг жамоатчилик томонидан ўрганилиши сабаб бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. III Жилд. –Тошкент: Akademnashr, 2012.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Термин>
3. Косова М. Терминологизация как процесс переомыслиения русской общеупотребительной лексики. Автореф.дисс...доктора филол.наук. –Нижний Новгород, 2004.

4. Баймусаева Б.Ш., Жусип А.О., Пернебай А.П. Детерминологизация как активный лексический процесс современного русского языка// <https://scienceforum.ru/2018/article/2018004981>
5. Милюк А.В. Вторичная номинация в отраслевых терминологиях: на примере терминологии физической культуры и спорта. Автореф.дисс.канд.филол.наук, 2004//www.dissercat.com
6. Миртожиев М. Ўзбек тилида лексик омоним манбалари. ЎзРесФА “Фан” нашриёти. –Тошкент, 2014.
7. Шокирова М. Ўзбек тилидаги “спорт” семемали бирликларнинг структур-семантик тадқиқи. Филол.фан.фалсафа доктори дисс.автореф. –Фарғона, 2020.
8. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1968.
9. kizi Yusupova, S. T. (2019). STUDY OF RELIGIOUS FUNCTIONAL STYLE IN THE WORLD LINGUISTICS. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(12), 173-178.
10. Qizi, Y. S. T. (2020). Religious speech and phonetic interference. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(6), 679-683.
11. Yusupova, S. T. (2019). CHARACTERISTICS OF RELIGIOUS FUNCTIONAL STYLE OF THE UZBEK LANGUAGE. In АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ (pp. 20-21).
12. kizi Yusupova, S. T., & Sayidrahimova, D. S. (2022). ABOUT THE CLASSIFICATION OF RELIGIOUS TEXTS. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 63-65.